

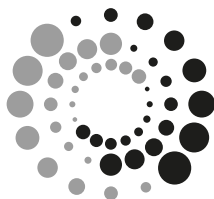
MÓZES KÖTÁBLÁI A HÁRMASHALMON

MÓZES KÖTÁBLÁI A HÁRMASHALMON

SZEGEDI VALLÁSI NÉPRAJZI KÖNYVTÁR
BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS
50.

MTA-SZTE VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT
A VALLÁSI KULTÚRAKUTATÁS KÖNYVEI
19.

SZERKESZTI/REDIGIT: BARNA GÁBOR

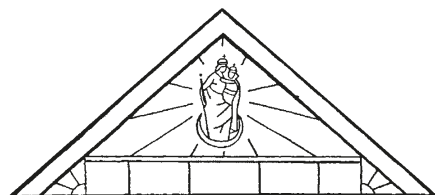

MTA-SZTE
VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT

MÓZES KŐTÁBLÁI A HÁRMASHALMON

Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán

Szerkesztette:
Glässer Norbert
Glässerné Nagyillés Anikó közreműködésével

SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Szeged, 2015

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadás Kollégiuma
(NKA 3437/01777)

A borítón
„Izraelita Vallású Magyar Hadviseltek 1914-1918”
első világháborús gipszöntvény

Borítóterv:
Kovács Orsolya

© Szerzők, 2015

Minden jog fenntartva!

ISSN 1218-7003
ISBN 978-963-306-401-6

Tördelés, előkészítés, nyomdai kivitelezés:
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu
www.facebook.com/Innovariant

וז"ל, Bálint Sándor, Isten szolgája és Scheiber Sándor, a hívő ember kutatóinak emlékére

„Ihre Glaubensgenossen haben wegen ihres Patriotismus unter der Russenherrschaft sehr gelitten. Die jüdische Bevölkerung ist sehr patriotisch. Wir werden ihr das nie vergessen.“

Ansprache des Thronfolgers
in Czernowitz

„איהרע גלויבענסגעמיינעס
האבען וועגען איהרעם פא-
טריאטיסמוס אינטער דער רוס-
סענהערשאפט זעהר געליט
גען. די יודישע בעפעלקערונג
איזט זעהר פאטריאטיש. וויר
ווערען איהר דאס ניע פער-
נעססען.“

אישפראכע דעם טהראן
פאלגערס אין צערנאוויטש.

IV. Károly király Csernovitzban

TARTALOM

Előszó	9
------------------	---

Rendi és nemzeti világok határán

Glässer Norbert: Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892-1944)	17
Glässer Norbert: Az integráció politikai liturgiái Szimbolikus politika és hazafiasság Löw Immánuel beszédeiben.	27
Glässer Norbert – Zima András: Híd a jelen sivárságából a múlt verőfényéhez. Monarchianosztalgia a két világháború közötti budapesti zsidóság körében	47
Glässer Norbert: Vadak vagy boldog hívők? A mászkil kritika útjai a csodarabbi alakja körül az Egyenlőségben 1918-ig . . .	59

Zsidók a népek háborújában

Glässer Norbert – Zima András: Magyar Makkabeusok a császár-király seregében – A dinasztia és nemzet iránti hűség összeegyeztetése	79
Glässer Norbert – Glässerné Nagyllés Anikó: Izraelita első világháborús emlékműállítások és fogadtatásuk Szeged példáján	103

A Turul szárnyai alatt

Glässer Norbert – Zima András: Változatlanság a változásban: A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében	121
Glässer Norbert – Zima András: Konfliktusok, lojalítások és várakozások határán. Az elcsatolt területek megjelenítése a budapesti zsidó sajtóban. . . .	149
Glässer Norbert: A kállói Szent Pap. Egy neológ izraelita integrációs narratívum a Horthy-korszakban	189

Mózes a bölcs államférfi

Glässer Norbert – Zima András: Mojse Rabbénütől Mózes
a bölcs államférfiig. Nemzedékek, értékek és történetiség rendje
a századforduló magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban 213

Glässer Norbert – Zima András: A sokarcú Cion felé: A Szentély és
a Szentföld emléke a budapesti magyar nyelvű zsidó sajtó útleírásaiban 229

Az óhaza emléke

Fényes Balázs – Glässer Norbert: Azoj ví in der álter hájm:
A hátrahagyott otthon közösségi kereteinek rekonstruálása
az elvándorolt magyarországi chászidoknál. 245

Glässer Norbert: Az élők háza: A közösségi emlékezet valós
és virtuális terei a makói izraelita temetők példáján 255

Másodközlött tanulmányok helyei 265

Illusztrációk 267

Képjegyzék 285

ELŐSZÓ

„Magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezet, midőn imaházainkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhathoz, a hazára és reánk is árasztott kegyelméért, de az élet minden egyéb viszonyaiban honfiak, csak magyarok vagyunk.”

(A magyarországi és erdélyhoni zsidók
képviselésének kiáltványa 1848. március 17-én)¹

Mózes kőtáblái a hármashalmon, címerparafrázis, ami egyszerre utal egy államra – annak középkori gyökereire – és egy felekezeti jelképre, ami ennek az államnak a modern keretei között rétegződött felül újabb tartalmakkal. Az izraelita felekezet az – ezer éves fennállását ünneplő – Magyar Királyság területén 1895-ben nyerte el egyenjogúságát a bevett keresztény felekezetekkel. Mózes kőtáblái a hármashalmon az előttük álló honvéddel viszont egy gyökeresen megváltozott körülmények között létező Magyar Királyságban vált egy felekezet partikuláris közösségének – az Izraelita Vallású Magyar Hadviselteknek – a jelképévé. A jelképeket hordozó gipsz falikép évszámai két jelentésréteget hordoznak. Az öntött évszámok (1914-1918) a közös háborús célokkal való azonosulásra, közös harcra és hősideálra utalnak, az izraelita felekezet szerepvállalására a Nagy Háborúban. A kék tolla felülírt évszámok (1940-1945) a második világháborúra és arra az időszakra vonatkoznak, amelyben az ezer éves fennállását ünneplő állam idején kialakult modern felekezeti és nemzeti azonosulások sorra kérdőjeleződtek meg a fővonalba került nemzetkonceptiók és állami politikai törekvések részéről.

Egy-egy tárgy által zárványszerűen őrzött emlékezet a létrehozó és használó közösséghez kötődik. Utólagos értelmezései mögött szintén változó közösségi kereteket feltételezhetünk. A gipszöntvény jelenlegi helye a Szegedi Zsidó Hitközség könyvtára, ahol az egykori polgári világ töredékes tárgyi hagyatékából kihelyezett emlékek, fotók veszik körül. Az első világháborús propaganda és a későbbi hőskultusz az európai közép rétegek sajátos jelensége volt. A háborús emléktárgyakat reprezentatív lakásdíszként használó európai zsidóság polgársághoz tartozó rétegei – mint e tárgyak létrehozói és használói – saját társadalmi közegük normáit és ethoszát követték e téren is.

A kötet esettanulmányok gyűjteménye, amelyek a modern polgári öntudat, nemzeti és politikai elköteleződés szimbolikus jelenségeit járják körül a magyarországi zsidóság körében. Azt a folyamatot, amelynek során olyan jelképek

¹ Idézi: HEGEDÜS Márton: *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma*. Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940, p. 2.

fogalmazódhattak meg, mint a tóraszekrény feletti boltívet díszítő Júda oroszlánjai közé helyezett magyar címer, az elhalt szülők iránti kegyelet emlékmécse-sén Dávid-csillagon pihenő Turulmadár, neológ rabbi seremlékének Szentírásán nyugvó széttárt szárnyú Turul, Dávid pajzsába foglalt nemzeti címer/ uralkodói fő, vagy Júda oroszlánjaitól övezett Turulmadarak által tartott Tóratekercs motívuma. A modern többségi társadalommal való összefonódás igényének szimbolikus kifejeződései e tárgyak, azé az integrációs igényé, amelynek megértéséhez a premodern és modern közösség szerveződésének eltéréseire, a változás folyamataira kell visszapiantani.

A modern nyugati társadalom és állam szekuláris alapon történő meghatározásával, a racionalitás, a humanitás és a tolerancia eszméjének kiterjesztésével, egyrészt a zsidó közösségek előtt nyíló lehetőségek, másrészt a környezethez való viszonyulások változtak meg. Ez mind az önmeghatározásban, mind pedig a tradícióhoz és kultúrához való viszonyban megmutatkozott a tudatosan modernizáló zsidóság köreiben. A változások létrehozták a nem-zsidó társadalommal való összefonódás észszerű magyarázatát és stratégiáit, az új felvilágosult zsidó eliten belül pedig a magukévá tett új értékek jegyében újraértelmezték a judaizmust is. A zsidó felvilágosodás képviselői, a mászkilok, ekképp leértékelték a korai modern askenázi judaizmus elszigeteltségét, Talmud-központúságát és kabbalisztikus irányultságát. A közösségek belső kulturális mintáinak terén és a külvilággal való csoportközi stratégiáiban egyaránt reformot szorgalmaztak. Ez az előbbi esetében a belső zsidó kulturális javak körforgásának tágítását és újraorientálását foglalta magába, míg az utóbbinál a zsidók felkészítését a többségi társadalomhoz való közeledésre és annak új lehetőségeiben való részvételre. A zsidó felvilágosodás élesen bírálta a zsidó kulturális és társadalmi mintákat, miközben a modernizált nyugati világba való beilleszkedés stratégiáját kívánta nyújtani. Ezek a törekvések tükröződtek a későbbi neológ irányzat és a zsidó magyarosodási mozgalom meghatározó alakjának, a morvaországi születésű Löw Lipótnak (1811–1875) a tevékenységében is. Az 1848–49-es forradalomban részt vállaló rabbiként az emancipációt, a polgárosodást, a nyelvi magyarosodást és a belső vallási átalakulást szorgalmazta. Az állam iránti lojalitás és a többségi társadalom tekintetében a felvilágosult tendenciáktól eltérő, azokkal párhuzamos stratégiát képviselt a pozsonyi főrabbi, a későbbi orthodoxia meghatározó alakjaként főművéről *Chatam Szofer*ként ismertté vált, Schreiber Mózes (1762–1839), aki az újító tendenciáktól való elhatárolódása okán vált ismertté.

Löw és a Szofer család ugyanannak a modern jelenségnek eltérő megközelítését dolgozta ki. Löw Lipót programját jól tükrözik magyar nyelvű zsinagógai szónoklatai: „Üdvözlétek, izraeliták, hálás örömmel üdvözlétek az új kor szellemét...”² „Valóban, atyámfiai, újat és nagyot alkotott az Isten a magyar hazában”³ – hangzott a felvilágosodás és a magyar nemzeteszme melletti állásfoglalás jegyében lelkesítő forradalmi beszéde. Egy nemzedékkel korábban, *Chatam Szofer* a zsidóság messiásvárására és evilági reményeire vonatkozóan az alábbiakat írta:

2 Lásd Hídvégi Máté: *Löw Lipót beszédei*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.1999, p. 54.

3 Lásd Hídvégi Máté: *Löw Lipót beszédei*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.1999, p. 53.

„Lehettek olyan korok a múltban, amikor részlegesen megváltást nyerhettünk volna [vagyis békét nyertünk volna a világ nemzet-eivel, akiknek az árnyékában élünk], vagy akár részesülhettünk volna olyan megváltásban, amilyenben [atyáink részesültek] a második Szentély napjaiban; [...] de értelmetlen lett volna, hiszen szent elő-deink sohasem érték volna be kevesebbel, mint a teljes megváltás – még ha mi magunk megalkuvók lennénk is, és elfogadnánk a rész-legeset. Izrael népének tehát érdemes hosszúra nyúló száműzetést elszenvednie, hogy végül a megváltás teljes legyen.”⁴

Chatam Szofer szavai a Szentély pusztulásával szétszóródott zsidóság tradicionális önértelmezéséből eredtek. Mindkét Szentély pusztulását a kor zsidóságának vétkével, az adott nemzedék bűnével hozza kapcsolatba e tradicionális értelmezés. Az első Szentély a bálványimádás elterjedése miatt pusztult el, a másodikat pedig a belső viszályok, az egyetértés hiánya miatt kirótt büntetésként rombolhatták le a rómaiak. A Talmud a száműzetés három aspektusáról is szól: az Örökkévaló megeskettette a zsidóságot, hogy nem tér vissza a Szentföldre, és nem akarja újjáépíteni, valamint, hogy nem lázad a népek ellen, amelyek között száműzetésben él. A népeket viszont megeskette, hogy nem sanyargatják a zsidóságot annál jobban, amekkora sanyarúságot maga a száműzetés büntetése jelent. Ezt a tradicionális modellt a körülmények nyomása alatt a második világháborúban többen úgy értelmezték, hogy a népek részéről az esküszegés a messiási kor eljövetelét hozza közelebb.⁵ Az orthodox hírlapírói elit a modern közép-európai nemzetállam és a zsidóság viszonylatában gyakran nyúlt vissza a hagyományláncolat premodern talmudi elveihez. A sokszor idézett helyek egyike: *Dina de-Malchuta Dina* – királyság törvénye törvény mindaddig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. (*bNedarim* 28a és *bBava Kama* 113a-b) A másik hivatkozás pedig a szétszórátás modus vivendijét megteremtő fent említett három eskü (*bKetubot* 111a) volt. A modern nemzeteszméket és szimbolikus kísérőjelenségeiket a judaizmus hagyományos kereteivel kellett összeegyeztetni. A *stadlanut* intézménye és a koronás fő tisztelete bár része volt az európai zsidó közösségi hagyománynak, maga az intézményrendszer változott meg, amihez igazodni kellett. A premodern, társadalmon kívüli, Istentől legitimált uralkodó a modernitással belépett a társadalmi folyamatok terébe, a *stadlan*, a közösséget az uralkodói udvarnál képviselő, a külső keresztény társadalom szokásait és viszonyait jól ismerő közösségi szószóló szerepét betöltő személyek pedig mások lettek: császári és királyi udvari szállítók vagy a modern politikában járatos, tanult férfiak. A képviselő intézményessé tételének igénye pedig a modern állam felől is

4 Szofer Mózes: *Torat Mose* (Pozsony, 1879), 1:36. Lásd még *Derasot* (Kolozsvár, 1919), 2:355. idézi: Ravitzky, Aviezer: *A kinyilatkoztatott vég és a zsidó állam*. Messianizmus, cionizmus és vallási radikalizmus Izraelben. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011, p. 20.

5 *bKetubot* 111a. Az értelmezés orthodox sajtóban konkrét, legrészletesebb megjelenése: *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 20./ 2. Fischer Fülöp sárospataki főrabbi: *Sovüajsz*, 5699 – 'A három eskü'.

megfogalmazódott, ami új helyzetet teremtett a modernitás tekintetében megosztott zsidóság körében. A 19. század elején formálódó stratégiák, a zsidóság magyarországi emancipálását követően, az egységes felekezeti politikai képviselő céljából báró Eötvös József által összehívott 1868-69-es zsidó kongresszuson végbement szakadás után intézményesültek. A felvilágosult abszolutista állami törekvésekre, a modernitás társadalmi és életmódbeli változásaira a zsidó közösségek különböző stratégiák mentén válaszoltak. Az orthodox zsidóság a kinyilatkoztatásig visszavezetett vallási minták láncolata mentén kezelte a közösséget érintő új jelenségeket. A többségi társadalomhoz való viszonyulás modelljeit a vallási hagyomány, a történeti emlékezet és a mindenkori életvilág keretei határozták meg. A modern állam által életre hívott – hitközségek feletti – kongresszusi és orthodox szervezet nem csak a modern hatalmi politika alakulására volt hivatott reagálni, hanem a modern nemzeteszmevel létrejött szekuláris „civil vallás” vagy szimbolikus politika diskurzusainak felekezeti-irányzati alakítója is volt. Amíg orthodox fórumokon a lojalitás és a belső autonómia hangsúlyozása a modernitás vallási közösségeket átalakító tendenciáival szembeni védekezés részét képezte, addig a kongresszusi irányzat a lojalitás és a nyelvi magyarosodás felmutatásával az emancipáció és a recepció eredményeit ért külső támadásokra válaszolt.

A modern nemzetállamok kiépülésével megjelent az igény az evilági nemzeti történelem szakralizálására és új közösségteremtő rítusok kiépítésére is. Ezek nyelvezetükben, szimbólumrendszerükben a széles körben elterjedt vallási ismeretekhez nyúltak. A szimbolikus politika, amit a vallásszociológia civil vallás vagy nemzetvallás névvel illet, a vallásgyakorlatra épült rá. A korábbi életvilágok kereteihez, a csoport belső modelljeihez ragaszkodó orthodoxia, valamint a felekezeti hagyományait mérsékelt reformnak alávető és a modern magyar nemzeteszmevel azonosuló neológia esetében különösen jó vizsgálati terepet nyújt az a nemzetvallás, aminek országos alakítói a csoporton kívüli politikai elit. A zsidó felvilágosodással, majd a modern politikai polgári öntudat kialakulásával olyan jelenségek tűntek fel izraelita felekezeti kontextusban, mint a többségi modern asszimilatív nemzeteszmenyhez való igazodás, a nemzeti történelem nagy eseményeire reflektáló zsinagógai beszédek és a környezet szimbolikus politikájának a judaizmus keretei között történő adaptálása. A zsidó sajtó és vallási tárgyú művészet szintén reflektált ezekre a jelenségekre. Az állam és a hatalom jelképei tűntek fel szakrális tárgyakon, közösségi és családi emlékjeleken.

A világot aktívan átható, azt magyarázó Isten fokozatosan háttérbe szorult. A modernitás átalakító és célra terelő eszközei az egyént célozták meg. Az individuális szabadság és a meghatározott érdekek jegyében történő befolyásolás a polgári társadalmat meghatározó kettősség. Az individualista polgár világának középpontjában ön maga állt. Isten és a transzcendencia a polgári társadalomba két formában jelent meg: az egyén Istenhez való szubjektív, személyes viszonyaként és a személy mögött álló hagyomány részeként. A vallási hagyomány megőrzése nagymértékben formalizálódott, kiüresült formában, illetve a transzcenciával való személyes kapcsolatként maradt fenn. Új jelenségként az ateizmus

kezdt teret hódítani. A vallás középkori és koraújkori társadalomban betöltött világmagyarázó, világösszefogó szerepét a modern társadalomban a politika vette át, összhangban a saját világának középpontjaként fellépő polgár világalkító tevékenységével. Az egyének identitásuk fő meghatározóját politikainak tekintik, a nemzethez tartozásban és a politikai irányzat megválasztásában ragadva meg azt.

Az 1867-es kiegyezés érvrendszerének kidolgozása során a korábban csupán referáló sajtó Budapesten is „eszmehirdetővé” vált. A tudatosan modernizáló zsidó irányzatok felekezeti sajtói ebben a társadalmi-kulturális közegben jöttek létre. Az izraelita sajtó a modern társadalmi kérdések újszerű fórumává vált, amely – réteglapokról lévén szó – a helyi középosztályok eltérő csoportigényeit artikulálta az adott lap mögött álló hírlapírói és kiadói elit olvasata szerint. A sajtót egyszerre tekinthető a változás manifesztálódásának és mechanizmusának a modernkori zsidóság köreiben. A zsidó élet megváltozott, a modern sajtó pedig a változás jelenségeinek megtárgyalását segítette. Ezáltal magának a változásnak is elősegítője volt, bármennyire is nem szerepelt ez a célkitűzései között. A sajtó a szimbolikus politika szimbolizációs folyamataihoz is teret szolgáltatott.

A kötet tanulmányai sajtóforrások, homíliák, emlékalbumok és emlékek tükrében vizsgálja a nemzetvallás különböző adaptációit, a zsidó ön meghatározás útjait a magyarországi zsidóság körében. A tanulmányok 2010-2015 között íródtak önálló vagy társszerzős írásként a vallási néprajz szegedi műhelye (SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport [03 217], Bálint Sándor Valláskutató Műhely),⁶ és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem kutatóinak tudományos együttműködésében.⁷ Első- vagy másodközlésben megjelenő tanulmányokat tartalmaz. A kötet öt tematikus egységre oszlik. A *rendi és nemzeti világok határán* megjelenő zsidó válaszokról szóló írások a judaizmus premodern hagyományainak, koronás fő tiszteletének modern nemzeteszmeivel való összefonódásait, a Habsburg dinasztia és a nemzet iránti párhuzamos lojalitás és a dualizmus-nosztalgia társadalmi kereteit járják körül. *Zsidók a népek háborújában* témakörben az első világháborús propaganda judaizálását, a zsidó hőskultusz gyökereit és kiteljesedését tekinthetjük át. A *Turul szárnyai alatt* című egység a trianoni határok kérdését járja körül, a két világháború közötti új közép-európai realitás budapesti zsidó sajtóvisszhangjait vizsgálja. A Szentföld emléke, a vallási emlékezet modern (át)értelmezései a *Mózes a bölcs államférfi* toposzában jól tükröződik. A modern nemzetállam iránti lojalitás milyen Szentföld-értelmezéseket és messianizmust tesz lehetővé

6 A 2010-2012 között megjelent tanulmányok többségükben az SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék OTKA pályázata (68325) és az OR-ZSE-MTA Zsidó Kultúrakutató Csoport (TKI 237/2007) keretében végzett kutatások eredményeiből származnak. 2013-2015 között Glässer Norbert egyéni vagy társszerzős tanulmányait az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársaként írta, amit a kötet tanulmányonként lábjegyzetben jelöl.

7 A kötetben megjelent cikkek társszerzői: Fényes Balázs, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Szentírás és Talmudtudományi Tanszékének docense, Glässerné Nagyvilles Anikó, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkori Doktori Programjának doktorandája és Zima András, az OR-ZSE Történelem Tanszékének adjunktusa.

a vészkorszak előtt? A kötet utolsó két tanulmánya a külföldre elszármazott orthodox közösségek 19-20. századi Kárpát-medencei szimbolikus térhez és egykori közösségi életmódhoz való viszonyát járja körül *az óhaza emléke* mentén.

A kötet célja segíteni annak megértését, hogy milyen társadalomtörténeti változásokon ment keresztül a magyarországi zsidóság önmeghatározása, rávilágítani a jelenkori diskurzusok történeti alapjaira, az egyes diskurzuselemek változó kontextusaira és jelentéstársításaira. A tanulmányok diskurzusokat mutatnak be, ezért célunk nem az „objektív valóság” rekonstruálása, sokkal inkább a kulturális fordítás egy gyökeresen megváltozott környezetben. Jelenünktől távol eső, sok esetben a családi és közösségi emlékezettel össze nem kötött életvilágok tagjainak stratégiáit értelmezzük és kíséreljük meg érthetővé tenni a mai magyar társadalom és a zsidó nemzedékek számára.

Glässer Norbert

Rendi és nemzeti világok határán

GLÄSSER NORBERT

DINASZTIKUS ÉS NEMZETI KULTUSZOK
A MAGYAR NYELVŰ BUDAPESTI ORTHODOX
ZSIDÓ SAJTÓBAN
(1892-1944)¹

A modernitás zsidó közösségei a vallásszociológia által vizsgált változások legtöbb jegyét magukon viselték. A felvilágosult abszolutista állami törekvésekre, a modernitás társadalmi és életmódbeli változásaira a zsidó közösségek különböző stratégiák mentén válaszoltak. Az orthodox zsidóság a kinyilatkoztatásig visszavezetett vallási minták láncolata mentén kezelte a közösséget érintő új jelenségeket. A többségi társadalomhoz való viszonyulás modelljeit a vallási hagyomány, a történeti emlékezet és a mindenkori életvilág keretei határozták meg. A modern állam által életre hívott – hitközségek feletti – orthodox szervezet nem csak a modern hatalmi politika alakulására volt hivatott reagálni, hanem a modern nemzeteszmevel létrejött szekuláris „civil vallás” vagy szimbolikus politika diskurzusainak felekezeti-irányzati alakítója is volt.

Tanulmányomban azt elemzem, hogy miként szövődött át a szétszórátás vallási értelmezése az irányzati intézményesülés története folyamán felértékelődő dinasztikus kultuszokkal, s a lojalitás jegyében mindebbe hogyan épültek be a modern nemzeteszme rendi hagyományokat átformáló szimbolikus tartalmai. Némiképp ellentétes folyamatról van szó, mint a katolikus felekezet esetében, ahol egyes vallási ünnepek nacionalizálásáról beszélhetünk.² Az orthodox izraelita sajtó, mint a modernitás változásainak fóruma és eszköze, a fenti szimbolizációs folyamathoz szolgáltatott teret. Általa a modern jelenségnek tekinthető központosított orthodox hitközségi szervezet – rabbinikus felügyelet alatt álló – polgárosult hírlapírói elitjének stratégiáit követhetjük nyomon. Az emlékezet és a modellalkotás közösséghez kötött. Az egyén csupán mások viszonylatában képes bármire is emlékezni, bármit is értelmezni.³ A premodern-modern váltás keretében gyökeresen megváltozott az egyén-közösség, hatalom-egyén, valamint a jelen és a múlt viszonya. Az orthodox zsidó közösség miközben részévé vált a modern világnak, a közösségi működés alapvető kereteinek változását tapasztalta meg. Egy modern nemzetállam részévé vált, modelljeinek kizárólagossága

1 Köszönet illeti Csíky Balázs történészt a katolikus párhuzamokra vonatkozó megjegyzéseierért.

2 Csíky 2012. 137. A protestantizmus viszonylatában lásd: FAZEKAS 2011.

3 ASSMANN 1999. 36-37.

megingott, a közösségi kontroll lehetőségét pedig a világi hatalom korlátozta. Az orthodox zsidóság értelmezési modelljeit nemzedékek láncolatába rendezte. Az egyes láncszemek autoritásai egymásra épültek és egymásból eredtek. A láncolat kiindulópontja pedig egy *theophaneia* volt: a Szináji kinyilatkoztatás. Ez a Szóbeli és Írott Tan egyszeri átadása, amit minden nemzedék újra és újra átvesz, folyamatosan kap meg. A zsidóság időfelfogása azonban nem írható le pusztán a lineáris történeti idő képzete mentén, mert a jelen és múlt eseményeinek lényegi azonosságait és párhuzamait keresi.⁴ A dinasztikus és nemzeti kultuszok adaptációja jól példázza ezt a viszonyulást. Az orthodox zsidó sajtó egy modern fórum volt, ami a változás jelenségeinek megtárgyalását segítette. Ezáltal magának a változásnak is elősegítője volt, bármennyire is nem szerepelt ez a célkitűzései között.⁵ Nemcsak a sajtó volt modern jelenség, hanem a szerkesztői, véleményformáló elit mögött álló országos orthodox szervezet is. Külső kormányzati elvárásként létrejött hitközségek feletti szervezetről van szó, amit korábban a teljes lokális autonómiát élvező hitközségek sokáig idegenkedve fogadtak. A vizsgált hírlapírói elit – életvilágát és interszubjektív mezejét tekintve – egy nyugati mintákat követő középosztálybeli, fővárosi értelmiségi réteg volt. Intézményi szinten kontrollt felettte viszont a – magyarországi zsidóság 1920-ig több mint felét kitevő – vidéki orthodoxia vezetőinek rabbitestülete gyakorolt.⁶ Így a múlthoz való viszonyt elsősorban a vallási modellek határozták meg. Ugyanez érvényesült az új jelenségek kezelése terén is.

A premodern-modern váltás keretében – Meredith B. McGuire-nek a vallás társadalmi szerepéről írott gondolatait követve – a vallási autoritás és az intézményi legitimitás hanyatlásáról, a vallási értelmezések privatizálódásáról, a vallási hagyomány racionalizálásáról és szelekciójáról beszélhetünk.⁷ Mindeközben a modern nemzetállamok kiépülésével megjelenik az igény az evilági nemzeti történelem szakralizálására, új közösségteremtő rítusok kiépítésére is. Ezek nyelvezetükben, szimbólumrendszerükben a széles körben elterjedt vallási ismeretekhez nyúltak. A szimbolikus politika, amit a vallásszociológia civil vallás vagy nemzetvallás névvel illet, a vallásgyakorlatra épült rá.⁸ A korábbi életvilágok kereteihez, a csoport belső modelljeihez ragaszkodó orthodoxia esetében⁹ így különösen jó vizsgálati terepet nyújt az a nemzetvallás, aminek alakítói a csoporton kívüli politikai elit. A magyar szimbolikus politika esetében a dualista Monarchia hatalmi politikájával szemben ennek tematizálója az emigrációban lévő Kossuth Lajos. Kossuth a hatalmi felállás legitimitásának megkérdőjelezéséből teremtette meg saját szimbolikus világát, függetlenségi követői viszont a duális államalakulat keretében fejtették ki törekvéseiket.¹⁰

4 Vö. GLESZER – ZIMA 2009a. 89-96.

5 Vö. ABREVAYA STEIN 2004. 16.

6 Vö. FROJIMOVICS 2008. 69-77, 126-131.; KATZ 1999. 253-269.

7 Vö. MCGUIRE 1997. 278-292.; GLESZER – ZIMA 2009b. 333-354.

8 Vö. GERŐ 2004. 17-21.

9 Vö. FERZIGER 2005.

10 Vö. GERŐ 2004. 53-67.

Az orthodox sajtó és az orthodox szervezet a modern polgári állam kereteinek kiépülésével jött létre. Tévedés volna azt állítani, hogy értelmezési modelljeiket kizárólag a vallási előképek határozták meg. Az intézményi kiépülés szekuláris, történelmi események eredménye volt. Ahogyan a magyar szimbolikus politikát az 1848-as forradalom eseményei formálták meg, úgy az orthodox intézményesülés állomásai is meghatározták a szimbolikus politika adaptálását. Az uralkodó az orthodox küldöttségek kéréseinek éppúgy eleget tett, mint a mérsékelt vallásreformot szorgalmazó neológ ellentábor kéréseinek. A konfliktus a zsidóság egységes országos képviselőt létrehozni hivatott eötvösi 1868-69-es izraelita kongresszushoz kötődött.¹¹ Az uralkodó ezáltal a vallásosság és a vallásos zsidóság pártfogójának szimbolikus alakjává vált.¹² I. Ferenc József apostoli magyar királyként Jeruzsálem királya is volt. A hozzá fűződő kötődést tovább erősítették a nemzedékek láncolatán keresztül elevenen tartott vallási értelmezések. A vallási modellek közül a száműzetés talmudi előképei voltak meghatározóak. A dualizmus egyik legfontosabb társadalmi diskurzusa, a közjogi vita, így ezek tükrében nyerte el orthodox közösségi értelmezését. Az orthodoxia a dualizmusban, de főként a Horthy-korszakban a politikamentesség stratégiáját hirdette.¹³ Aktívan nem vett részt politikai törekvésekben. Az a tény, hogy mégis megjelenik az orthodox sajtó hasábjain a többségi társadalom szimbolikus politikájának ügye, az állam iránti lojalitás kinyilvánításán túl, a külső támadásokra adott válaszokkal és az érdekvédelemmel függött össze. Egyrészt a korábbi feltételes emancipációs diskurzusok továbbsodródó toposzaiként a nem-zsidó társadalom egyes csoportjai megkérdőjelezték a zsidóság lojalitását az államhoz és az uralkodó nemzethez, másrészt a különálló orthodox szervezet létjogosultságát tagadó kongresszusi vagy más néven neológ hírlapírói elit diskurzusaiban tünt fel az orthodox hazafiatlanság vádja. Ez a vád a nyelvi és kulturális asszimiláció számonkérésére épített. Ennek hiányát sugallva a neológok saját kulturmissziós törekvéseik legitimitását próbálták a mérsékelt zsidó vallásreform táborán belül és a politikai hatalom felé megteremtteni.¹⁴ Az orthodox hírlapírói elit erre adott válaszként nyúlt vissza a hagyományláncolat premodern talmudi elveihez. A gyakran idézett helyek egyike: *Dina de-Malchuta Dina* – királyság törvénye törvény mindaddig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. (*bNedarim* 28a) A másik hivatkozás pedig a szétszórás modus vivendijét megteremtő három eskü. (*bKetubot* 111a) Az eső két eskü a szétszórás isteni büntetésének zsidóság általi elfogadását jelentette. A harmadik esküt pedig a hagyomány szerint a népek tették, hogy nem nehezítik meg kegyetlenkedéssel ezt a büntetést. Vizsgáljuk meg a vallási-rendi és modern nemzeti értelmezések viszonyát a szimbolikus politika alábbi négy példáján keresztül.

11 Vö. KATZ 1999. 229, 233, 243-252.

12 *Zsidó Híradó* 1894. okt. 25. / 9 Hírek – A király szavai márványban. A visszatérő toposz kései megjelenítését lásd: *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 20. / 5. I. Ferenc József és az orthodoxia.

13 Lásd: GLÄSSER – ZIMA 2011. 74.

14 A teljesség igénye nélkül: *Magyar Állam* 1894. jan. 9. / 1. „Vörös” és „fekete” zászló.; *Zsidó Híradó* 1894. jan. 11. 1-3. Lázítás [Írta:] Viador [= Weisz Dániel], *Egyenlőség* 1889. márc. 24. / 7-8. Magyar alapítványok bécsi intézetben.; *Zsidó Híradó* 1893. nov. 30. / 4-5. A „Moszerer”. [Írta:] Gábel Jakab.

A magyar szimbolikus politika meghatározó eseményei a közjogi temetések voltak. Ezek során a rendi gyászpompa, a polgári reprezentáció és a nemzeti közösség megélésének mozzanatai keveredtek. Nagyreszüket – kezdve Széchenyi István temetésétől, Kossuth Lajos és Rákóczi Ferenc temetésén át – szimbolikus eszközként, a nemzeti sérelmek jóvátételeként értelmezték a szimbolikus politikai diskurzusok alakítói. Ebben az értelemben nevezhetők társadalmi drámáknak, amely során szimbolikus eszközökkel, rituális keretek között elhúzódó konfliktusok rendezésére tesz kísérletet a közösség.¹⁵ Kossuth Lajos temetése – a hatalmi elit által nem támogatott eseményként – a feltételes emancipáció és az illojalitás toposzait is felszínre hozta. Az orthodox intézményrendszer sajtója az elhunytól gyászkeret nélkül emlékezett meg. Ez mind a zsidóságon kívülről, mind pedig a neológ ellentábor felől támadási felületet nyújtott. A gyászkeret elhagyását a nemzet iránti hűtlenségként értelmezték a sajtóviták. Az orthodox apologetika a vallástörvény által megszabott keretekre hívta fel a figyelmet.¹⁶ Ezekbe nem illet bele a gyász ilyen külsőségek formájában történő kifejezése, még ha a reformirányzat engedett is a külső társadalmi elvárásnak. Az orthodoxia a nemzet egyetlen nagyjáról, és saját jelentős alakjairól sem emlékezett meg gyászkeretes sajtóhírként. Így az orthodox szervezet-közelí válasza a vádat Kossuth esetében alaptalannak találta. A magyar szimbolikus politikához a nemzeti és irodalmi kultuszok alakjainak esetében a sajtó az orthodox zsidóság életében játszott szerepük kiemelésével csatlakozott a közjogi temetések alkalmával. A külső társadalmi drámát belső intézményi stratégiák megerősítésére használta.¹⁷ Kossuth értelmezését és a függetlenségi szimbolikus politika fogadtatását viszont – a nemesség és az uralkodó közötti rendi konfliktus modern nemzeti rendezéseként felfogható – kiegyezés elfogadása,¹⁸ és a királyhűség hangsúlyozása határozta meg: „küzdünk tovább változhatatlan erővel és kitartással a királyhűség és alkotmánytisztelet kipróbált érzelmeivel a haza jobbjai közt.” – zárták le Kossuth temetésének kérdését.¹⁹ A királyhűség igazolását a megalapozó közösségi emlékezet, a Szentírás szövegeiben keresték a cikkírók. Ez nyújtotta azt a közös alapot, ami befelé és a keresztény külvilág felé is közös értelmezési tőkét nyújthatott.²⁰ Az orthodox sajtó a vizsgált időszakban visszatérő történeteket, folklorisztikus feldolgozásokat, csodás elemekkel teli, szövegeket is közölt. Ezek a vallási hagyományban gyökereztek. Ferenc József esetében ilyen volt az egyik galíciai chasid történet, amelyben a fiatal főherceget Illés próféta által teszt próbára a mennyi ítélőszék. Téli hadgyakorlat idején mindenkitől távol egy öregember alakjában jelenik meg Illés – aki a judaizmusban a Messiás hírnöke is – hogy

¹⁵ LAKNER 1993.; GLESZER 2009. 59-68.

¹⁶ *Zsidó Híradó* 1894. márc. 29. / 1-2. Gyászkeret nélkül. [Írta:] Viador.

¹⁷ Lásd: a nemzeti irodalom és történelem főbb szimbolikus alakjainak kultuszainál: *Zsidó Híradó* 1894. márc. 22. / 2-3. Kossuth a zsidókért.; *Zsidó Híradó* 1898. jún. 16. / 12. Hírek – Kossuth reminiscenciák.; *Zsidó Híradó* 1894. jan. 4. / 4-5. Jókai Mór (V-r); *Zsidó Újság* 1930. nov. 28. / 2. Rákóczi és a borsai rutének.

¹⁸ Vö. PÉTER 2004. 546-584.

¹⁹ *Zsidó Híradó* 1894. ápr. 5. / 8. Hírek – Kossuth Lajos temetése.

²⁰ *Zsidó Híradó* 1900. aug. 30. / 2. A király iránt való hűség.

próbára tegye emberségét. A főherceg saját köntösével menti meg a fagyhaláltól az öreg zsidót, így a történeti monda szerint a Mennyben eldöntik, hogy ő fogja örökölni a trónt.²¹ Az orthodoxia magyar nemzet iránti lojalitása – az asszimilatív nemzeteszme és a kor nemzetiségi diskurzusai közepette is – a királyhűség szűrőjén keresztül került interpretálásra. Jól tükrözi ezt a mitrovicai példa tolmácsolása. A szlavóniai településen a nemzetiségi pravoszláv felekezet demonstratívan határolódott el a király születésnapjától, így végül a rabbinál talált helyet a városvezetés az ünnepi istentisztelet megtartására.²² A nemzetvallás szimbolikus alakjai között Gerő András Erzsébet királyné kultuszát a nemzeti Habsburg iránti igény megtestesülésének tekinti.²³ Bár a Dinasztianak nincsen nemzetisége, az orthodox sajtó a nemzetet egyesítő veszteség általános diskurzusához a vallási keretek között artikulálódó királyhűség gondolatát társította.²⁴ Ha a fővárosi sajtó mögött álló hírlapírói elit életvilágát szemléljük, célszerű különálló keretként szemlélni a magyar történelem egyes korszakainak hatalmi berendezkedéseit és társadalmi valóságát. Romsics Gergely az első világháború végével gyökeres változást mutat ki a Habsburg múlt emlékezeti kánonjában.²⁵ Ez elit- és diskurzusváltáshoz kötődik. Korábban periférián lévő diskurzusok, és másodvonalbeli közösségi/politikai elittek kerültek meghatározó helyzetbe. A bethleni konszolidációt követő sajtóforrások vallási reneszánszot és hitbuzgalmat hirdetve egy megváltozott, etnikai alapú magyar nemzetkonceptiót igyekeztek tudatosítani az olvasókban. A hitközségi keretek közé való visszavonulást, politikamentességet és a vallási modellek megerősítését hirdették. Ugyanakkor a Horthy-korszak realitásai között felértékelődött a Habsburg-dinasztia és a Monarchia emléke. Ez a nosztalgia a zsidóságon kívül gyakran azzal a váddal társult, hogy a legitimista mozgalom mögött a magyarországi zsidók állnak. Apologetikus cikkeiben az orthodox sajtó arra mutatott rá, hogy a front összeomlását követő bűnbakkezesési mechanizmusok, és a gazdasági antiszemitizmus diskurzusai legitimista körökben is tovább éltek, így azokat nehezen lehet a zsidósággal összefüggésbe hozni.²⁶ A Monarchia utódállamainak egy részében a királytiszteletnek vallásos megnyilvánulásai voltak. A legitimizmus a két világháború között erősen kapcsolódott a politikai katolicizmushoz.²⁷ Az orthodox hírlapírók a Dinasztia megítélését viszont különválasztották a legitimizmus jelenségétől, ahogyan különbséget tettek a katolikus hit és a magyar vagy osztrák keresztényszocializmus zsidóellenessége között is.²⁸ A hívő katolikus uralkodóház tagjai a zsidóság emlékezeti kánonjában a judaizmus pártfogóiként tűntek fel. „A Habsburgok hűséges katolikusok voltak ugyan, de a katolicizmus nem azonos az antiszemita

21 *Zsidó Újság* 1930. aug. 29. / 4. Zsidó legendák I. Ferencz Józsefről.

22 *Zsidó Híradó* 1894. aug. 30. / 7-8. Hírek – Mitroviczán...

23 GERŐ 2004. 110-117.

24 *Zsidó Híradó* 1898. szept. 22. / 3. Hála a gondviselésnek.

25 ROMSICS 2004.

26 Az orthodox sajtóban artikulálódó történelmi tapasztalat a legitimizmus zsidókhöz való viszonyát nem a zsidóellenesség gondolati alapjai szerint ítélte meg, hanem az érdekvédelem felől szemlélte. Vö. BÉKÉS 2009. 235-237.

27 BÉKÉS 2009. 229-232.

28 *Zsidó Újság* 1926. jún. 11. / 1. Trianon és Budaörs.

gyűlölettel és elnyomással.”²⁹ – írta az újraindult orthodox sajtó a bethleni konszolidációt követően.

Az utolsó példa a szimbolikus politika rendi keretektől kevésbé áthatott esete. A különböző revíziós elképzelések ugyan éltek a Magyar Királyság rendi koncepcióival, de azt már a modern nemzeti, etnikai keretek között értelmezték újra. A hatalom által elvár – kormányzó iránti – lojalitás mellett³⁰ a Dinasztia alakjai a történelem nagyjainak alternatív pozitív példáit testesítették meg jelenük realitásával szemben. A revíziót pedig az orthodox sajtó vallási keretek között értelmezte át. Az orthodox közösségek nagy része ugyanis elszakadt az orthodox szervezettől, az orthodoxia kisebbségbe került Magyarországon.³¹ Az orthodox értelemben vett *revízió* a történelmi hitközségek visszatérésének és a vallási élet elmélyülésének képével fonódott össze. Az integer Magyarország gondolatának talmudi alapjait keresték, a munkácsi főrabbi pedig misztikus magyarázatokkal, őrangyalok hiányával, okolta meg az utódállamok várható felbomlását. Mindennek ellenére az irredentizmust elutasították. Szélsőséges formáit az antiszemitizmussal azonosították. A revíziós diskurzusokban pedig feltűnt a Monarchia-nosztalgia, és a korábbi állapotok visszaállításának reménye.³² A magyar szimbolikus politika adaptációját tekintve tanulságként elmondható, hogy a közjogi vita és a Dinasztia megítélését a több vallási modell és a modern intézményi konfliktusokban játszott uralkodói szerep határozta meg. Amíg a nemzetvallás a külső sajtódiskurzusokban gyakran a vallási értelmezéseket igazította saját kereteihez, addig az orthodox adaptációja a hagyományos vallási életmód átmentésére törekedett. A közösség vallási normarendszerén keresztül szűrte meg a külvilág ezen jelenségeit. A dualizmus nosztalgiája egy alternatív közösségi emlékezet kialakításának lehetőségét hordozta magában, ami a neológiát és orthodoxiát egyaránt jellemezte. A magyar nyelvű orthodox újság esetében a modernizálódó Monarchiában és a két világháború közötti országban a hírlapírók azokat a szimbolikus formákat keresték, amelyekkel – a meglévő vallási modellekre alapozva – választ tudtak adni az új jelenségekre.

29 *Zsidó Újság* 1925. dec. 4. / 5. Vázsonyi Vilmos esküje. A katolikus eskü, amit a zsidó hűségesen megtart.

30 A teljesség igénye nélkül: *Zsidó Újság* 1930. febr. 28. / 4. A kormányzó jubileuma.; *Zsidó Újság* 1930. márc. 7. / 1. Az orthodoxia a kormányzó úr jubileumán.

31 FROJIMOVICS 2008. 181., 226-228.

32 A kérdés részletes elemzését lásd: GLÄSSER – ZIMA 2011. 73-83. Hasonló nosztalgia legitimista körökben is tapasztalható volt. Vö. BÉKÉS 2009. 238.

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz könyvkiadó, Budapest.

BÉKÉS Márton

2009 A legitimisták és a legitimizmus. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900-1948*. Osiris Kiadó, Budapest. 235-237.

CSÍKY Balázs

2012 Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban. In: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai*. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs. 135-157.

FAZEKAS Gergely Tamás

2011 Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig. *Studia Litteraria*, 2011 (3-4). 52-77.

FERZIGER, Adam S.

2005 *Exclusion and Hierarchy. Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950*. Balassi Kiadó, Budapest.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

2011 Unchangingness In Change The changed self-image of Budapest Jewish groups in the interwar years as a result of the changed borders in the Carpathian Basin. *Acta Ethnographica Hungarica*, 56. 1. 74.

GLESZER Norbert

2009 Rákóczy itthon A Rákóczi-hamvak hazahozatalának rítusai Bács-Bodrog vármegyében a sajtó tükrében. *Bácsország*, 2009 (4). 59-68.

GLESZER Norbert – ZIMA András

2009a Ráció és vallás. Hagyományracionálizálás és tradicionalitásra való törekvés a 20. század első felének Magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. *Korunk*, 2009. július. 89-96.

2009b „A világosság örök forrása”. A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitaiban. *Ethnographia*, 2009 (4). 333-354.

KATZ, Jakov

1999 *Végzetes szakadás. Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

LAKNER Judit

1993 *Halál a századfordulón.* História könyvtár monográfiák 3. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

McGUIRE, Meredith B.

1997 *Religion. The Social Context.* Fourth Edition. Wadsworth Publishing Company, Belmont.

PÉTER LÁSZLÓ:

2004 Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Cieger András (szerk.): *Kiegyezés.* Osiris Kiadó, Budapest. 546-584.

ROMSICS Gergely

2004 *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

GLÄSSER, NORBERT

CIVIL RELIGION AND LOYALTY
IN THE HUNGARIAN-LANGUAGE BUDAPEST
ORTHODOX JEWISH DENOMINATIONAL PRESS
(1892-1944)

In my paper I examine Orthodox Jewish community values and the responses given to civil religion in the Hungarian-language Budapest Jewish weekly papers before 1944. These are the responses of a journalism elite of different urbanising religious communities to the trends towards individualisation as well as to changing attitudes towards the past and community traditions. In the investigation of the Budapest Hungarian-language Jewish press, I regard modernity as a process. Modernity brought unprecedented new challenges and the communities were constantly forced to respond. The question of Hungarian civil religion that was emerging in that period is a good example of the attitude towards the state and legislation.

The Hungarian-language Orthodox papers formulated the responses for the unprecedented new challenges in the mirror of the chain of tradition. This means that they seek precedents for the challenges, often regarded by scholarship today as without precedent, in the mirror of religious tradition reaching back to the revelation, and find a way of incorporating them or where no way is found, reject them. The opinion of the journalism and publishing elite is not independent of the real community life. It was not only the press but also the institutional system above the communities that created the new phenomenon of modernity. The (Central) Orthodox Office or Neolog Office serving national representation can also be regarded as such an institution. The elite editors and journalists of the Hungarian-language Orthodox or Neolog papers in Budapest were in close contact with the Central Office, as secretaries, legal consultants or in some other capacity.

Orig.-Aufn. k. k. Hofphotogr. C. Pietzner, Wien 1916.

A handwritten signature in dark ink, which appears to be "Ferenc József". The signature is written in a cursive, flowing style with a long, sweeping underline.

Ferenc József (Bécs, 1916)

GLÄSSER NORBERT

AZ INTEGRÁCIÓ POLITIKAI LITURGIÁI

Szimbolikus politika és hazafiasság
Löw Immánuel beszédeiben¹

Az emancipáció és a társadalmi szerepvállalás lehetővé tette a közép-európai zsidóság számára a modern nemzeteszemlékkel való azonosulást. A társadalmi változások mögött álló eszmék a felvilágosult abszolutista uralkodók zsidóságot integrálni, „hasznos polgárrá tenni” akaró törekvéseiben gyökereztek. A zsidóság 19. századi története során ezek a tendenciák egybe estek egyfelől a zsidóság kései konfesszionalizálódásával, másfelől a modernitásra adott belső zsidó válaszok megjelenésével. A szétszórásban a zsidóságnak a befogadó államhoz való viszonyát a vallási hagyomány keretei határozták meg. A felvilágosodással, majd a modern politikai polgári öntudat kialakulásával olyan jelenségek tűntek fel közösségi/ vallási kontextusban, mint a többségi modern asszimilatív nemzeteszemléhez való igazodás, a nemzeti történelem nagy eseményeire reflektáló zsinagógai beszédek és a környezet szimbolikus politikájának a judaizmus keretei között történő adaptálása. A tanulmány Löw Immánuel szegedi főrabbi, orientalista, felsőházi tag beszédeinek példáján elemzi a magyar szimbolikus politika jelképeinek beépülését a magyar zsidó önmeghatározásba.² Ennek főbb pontjaiként a rendi, dinasztikus ünnepek mellett formálódó nemzeti ünnepkultúrához kapcsolódó homíliákat, valamint a Nagy Háború propagandájának lecsapódását és emlékezetét tekinti át. A 19. században formálódó nemzeti szimbolikus politikák sorra a vallási kultúra toposzaira, szókészletére és rítusaira épültek rá. A tanulmány ebben az értelemben használja A. Gergely András „politikai liturgiák” fogalmát,³ amelyeket nem párhuzamokként szemlél, hanem az adott felekezeti vallásgyakorlattal összefonódó jelenségekként. A judaizmus reformtörekvései között a nemzeti nyelvű homíliák fontos szerepet töltöttek be a modern nemzetállami keretekhez történő igazodásban, a nemzeti nyelvek és kultúra elsajátításában, a reformtörekvések terjesztésében. A közösségi zsinagógai beszédek (drasot) a premodern és tradicionálisra törekvő közösségekben többnyire erkölcsnemesítő, feddő jiddis nyelvű szónoklatok voltak. A „népek nyelvén” – előbb németül, később magyarul – elhangzó homíliák így a zsidó felvilágosodás jelképei lettek. A történeti és helytörténeti kutatás változó időpontokhoz és

1 A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa.

2 Löw 1896.; Löw 1900.; Löw 1903.; Löw 1923.; Löw 1928.; Löw 1939.

3 A. GERGELY 2013.

eltérő személyekhez köti az első magyar nyelvű zsinagógai szónoklat megjelenését. A magyarországi zsidóság emlékezetében ez Löw Immanuel apjának, Löw Lipótnak a rabbinikus működéséhez kötődik.

Új önmeghatározások

A modern nyugat-európai társadalom és állam szekuláris alapon történő meghatározásával, a racionalitás, a humanitás és a tolerancia eszméjének kiterjesztésével egyrészt a zsidó közösségek előtt nyíló lehetőségek, másrészt a környezethez való viszonyulások változtak meg. Ez mind az önmeghatározásra, mind pedig a tradícióhoz és kultúrához való viszonyban megmutatkozott a tudatosan modernizáló zsidóság köreiből. Dubin megfogalmazásában a fenti változások létrehozták a nem-zsidó társadalommal való összefonódás ésszerű magyarázatát és stratégiáit, az új felvilágosult zsidó eliten belül pedig a magukévá tett új értékek jegyében újraértelmezték a judaizmust is.⁴ A zsidó felvilágosodás képviselői, a mászkilok, ekképp leértékelték a korai modern askenázi judaizmus elszigeteltségét, Talmud-központúságát és kabbalisztikus irányultságát. A közösségek belső kulturális mintáinak terén és a külvilággal való csoportközi stratégiáiban egyaránt reformot szorgalmaztak. Ez az előbbi esetében a belső zsidó kulturális javak körforgásának tágítását és újraorientálását foglalta magába, míg az utóbbinál a zsidók felkészítését a többségi társadalomhoz való közeledésre és annak új lehetőségeiben való részvételre.⁵ A háskálá a felvilágosodás kritikai racionalizmusának egyik változatát képezte, és a judaizmus első modern ideológiájának tekintendő. A zsidó felvilágosodás élesen bírálta a zsidó kulturális és társadalmi mintákat, miközben a modernizált nyugati világba való beilleszkedés stratégiáját kívánta nyújtani.⁶ Ezek a törekvések tükröződtek a későbbi neológ irányzat és a zsidó magyarosodási mozgalom meghatározó alakjának, a morvaországi születésű Löw Lipótnak (1811-1875) a tevékenységében is, aki a mászkil miszsió egyik meghatározó magyarországi képviselőjével, Chorin Áron (1766-1844) aradi főrabbiával állt szorosabb kapcsolatban. Az 1848-49-es forradalomban részt vállaló rabbiaként az emancipációt, a polgárosodást, a nyelvi magyarosodást és a belső vallási átalakulást szorgalmazta. Programját jól tükrözik magyar nyelvű zsinagógai szónoklatai is: „Üdvözlétek, izraeliták, hálás örömmel üdvözlétek az új kor szellemét...”⁷ „Valóban, atyámfiak, újat és nagyot alkotott az Isten a magyar hazában”⁸ – hangzott el a felvilágosodás és a magyar nemzeteszme melletti állásfoglalás jegyében lelkesítő forradalmi beszéde.

⁴ DUBIN 2005. 29.

⁵ DUBIN 2005. 29-30.

⁶ Vö. DUBIN 2005. 33.

⁷ Lásd HÍDVÉGI 1999. 54.

⁸ Lásd HÍDVÉGI 1999. 53.

Chorin Áron a prágai újhéber felvilágosodás szellemében a reformok 19. század eleji képviselőjeként a zsidóságot pusztán vallásként határozta meg. „Az izraeliták szétszórásával nemzetiségük is megszűnt, így tehát nincs izraelita nemzet, hanem a zsidóság csak vallási közösség, éppúgy, mint a többi felekezet”.⁹ Ennek keretében a földművelésre és az iparra való áttérést javasolta, engedélyezte a fedetlen fővel történő imádkozást, – a vallási eredetű utazási tilalmakat semmisnek tekintve – a szombati vonathasználatot, és a keresztény világi hatóság támogatását kérte egy általa kinevezett zsidó synodus összehívására a vallási szokások megváltoztatása céljából.¹⁰ Az állam iránti lojalitás és a többségi társadalom tekintetében a felvilágosult tendenciáktól eltérő, azokkal párhuzamos stratégiát képviselt a pozsonyi főrabbi, a későbbi orthodoxia meghatározó alakjaként főművéről *Chatam Szoferként* ismerté vált, Schreiber Mózes (1762-1839), aki az újító tendenciáktól való elhatárolódása okán vált fontossá.¹¹ A 19. század elején formálódó stratégiák, a zsidóság magyarországi emancipálását követően, az egységes felekezeti politikai képviselő céljából báró Eötvös József által összehívott 1868-69-es zsidó kongresszuson végbement szakadás után intézményesültek. A modernitás zsidó közösségei a vallásszociológia által vizsgált változások legtöbb jegyét magukon viselték. A felvilágosult abszolutista állami törekvésekre, a modernitás társadalmi és életmódbeli változásaira a zsidó közösségek különböző stratégiák mentén válaszoltak. Az orthodox zsidóság a kinyilatkoztatásig visszavezetett vallási minták láncolata mentén kezelte a közösséget érintő új jelenségeket. A többségi társadalomhoz való viszonyulás modelljeit a vallási hagyomány, a történeti emlékezet és a mindenkori életvilág keretei határozták meg. A modern állam által életre hívott – hitközségek feletti – kongresszusi és orthodox szervezet nem csak a modern hatalmi politika alakulására volt hivatott reagálni, hanem a modern nemzeteszmeivel létrejött szekuláris „civil vallás” vagy szimbolikus politika diskurzusainak felekezeti-irányzati alakítója is volt.¹² Amíg orthodox fórumokon a lojalitás és a belső autonómia hangsúlyozása a modernitás vallási közösségeket átalakító tendenciáival szembeni védekezés részét képezte, addig a kongresszusi irányzat a lojalitás és a nyelvi magyarosodás felmutatásával az emancipáció és a recepció eredményeit ért külső támadásokra válaszolt.

A premodern-modern váltás keretében – Meredith B. McGuire-nek a vallás társadalmi szerepéről írott gondolatait követve – a vallási autoritás és az intézményi legitimitás hanyatlásáról, a vallási értelmezések privatizálódásáról, a vallási hagyomány racionalizálásáról és szelekciójáról beszélhetünk.¹³ Mindeközben a modern nemzetállamok kiépülésével megjelenik az igény az evilági nemzeti történelem szakralizálására és új közösségteremtő rítusok kiépítésére. Ezek nyelvezetükben, szimbólumrendszerükben a széles körben elterjedt vallási ismeretekhez nyúltak. A szimbolikus politika, amit a vallásszociológia civil vallás vagy

9 *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1844. febr. 5. / 81. Literarische Nachrichten. [Írta:] Feitel Mór Idézi KOMLÓS 1997. 29.

10 KOMLÓS 1997. 16.

11 KATZ 2007. 179.

12 Lásd: GERŐ 2004.

13 Vö. MCGUIRE 1997. 278–292.; GLESZER – ZIMA 2009. 333–354.

nemzetvallás névvel illet, a vallásgyakorlatra épült rá.¹⁴ A korábbi életvilágok kereteihez, a csoport belső modelljeihez ragaszkodó orthodoxia,¹⁵ valamint a felekezeti hagyományait mérsékelt reformnak alávető és a modern magyar nemzeteszmével azonosuló neológia (kongresszusi irányzat) esetében különösen jó vizsgálati terepet nyújt az a nemzetvallás, aminek országos alakítói a csoporton kívüli politikai elit. A magyar szimbolikus politika tematizálója – a dualista Monarchia hatalmi politikájával szemben – az emigrációban lévő Kossuth Lajos volt. Kossuth a hatalmi felállás legitimitásának megkérdőjelezéséből teremtette meg saját szimbolikus világát, függetlenségi követői viszont a duális államalakulat keretében fejtették ki törekvéseiket.¹⁶

Az új izraelita irányzati intézményrendszer a modern polgári állam kereteinek kiépülésével jött létre. Tévedés volna azt állítani, hogy értelmezési modelljeiket kizárólag a vallási előképek határozták meg. Az intézményi kiépülés szekuláris, történelmi események eredménye volt. Ahogyan a magyar szimbolikus politikát az 1848-as forradalom eseményei formálták meg, úgy a neológ, orthodox és status quo ante irányzat intézményesülésének állomásai is meghatározták a szimbolikus politika adaptálását. Az uralkodó az orthodox küldöttségek kéréseinek éppúgy eleget tett, mint a mérsékelt vallásreformot szorgalmazó neológ ellentábor kéréseinek. A konfliktus a zsidóság egységes országos képviselőt létrehozni hivatott ötvösi 1868-69-es izraelita kongresszushoz kötődött.¹⁷ A katolikus uralkodó ezáltal a vallásosság és a vallásos zsidóság pártfogójává, a zsidóság körében szimbolikus alakká vált.¹⁸ I. Ferenc József apostoli magyar királyként Jeruzsálem királya is volt. A kötődést hozzá tovább erősítették a nemzedékek láncolatán keresztül elevenen tartott vallási értelmezések. A vallási modellek közül a száműzetés talmudi és misnai előképei voltak meghatározóak. A dualizmus egyik legfontosabb társadalmi diskurzusa, a közjogi vita, így ezek tükrében nyerte el neológ és orthodox közösségi értelmezését.

Király és nemzet

A koronás fő tisztelet a judaizmus vallási hagyományából eredt. Ennek 1930-as orthodox megfogalmazását olvashatjuk a *Zsidó Újságban*: a

„zsidóság elvetette az emberimádást, de az uralkodói hatalomban a mennyei uralom egy sugarát látta s ezért áhitatosan *brócht* mondott uralkodó látására, áldást, amely dicsőíti a Mindenhatót, hogy

¹⁴ Vö. GERŐ 2004. 17-21.

¹⁵ Vö. FERZIGER 2005.

¹⁶ Vö. GERŐ 2004. 53-67.

¹⁷ Vö. KATZ 1999. 229, 233, 243-252.

¹⁸ *Zsidó Híradó* 1894. okt. 25./ 9. Hírek – A király szavai márványban.; A visszatérő toposz kései megjelenítését lásd: *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 20./ 5. I. Ferenc József és az orthodoxia.

felségéből juttatott a halandó embernek. (...) A mennyei dicsőség visszaturkózó fényugarát látta mindig a zsidóság I. Ferenc József erenyeiben. Minden, ami a zsidóság szemében királyi attributum: jóság, igazság, kötelességtudás és i-teni hatalom előtt való meghajlás, - meg volt benne. Lelkének minden porcikáját királyi megnyilatkozásban látták népei. Valóságos megtestesítője volt a bibliai király két jelzőjének: Malki czedek melech sólém, mert mint az igazság királya és a béke fejedelme él a zsidóság emlékében."¹⁹

A Singer S. Leó rimaszombati orthodox főrabbi 1907-ben *Kötelességtan* címen közreadott *Hovat haLevavot* feldolgozása, amely valláserkölcsi fejtegetések magyar nyelvű gyűjteménye, szintén foglalkozott a korona és a hatalom iránti tisztelettel *K'vod haMalchut* (A királyság tisztelete) címen. A király tiszteletét az Atyák tanításából (Pirké Avot III. 2.) vezeti le: „Imádkozzál a király és a hatalom békéje, üdve és boldog életeért, mert ha tőle való félelem nem volna, egyik a másikat elevenen elnyelné.» A Misna a mondást rabbi Cháninának, a főpap helyettesének tulajdonítja. Singer főrabbi a kötelességtanban a szöveg vallási értelmezését is megadta: „Szent vallásunk háladatos tiszteletet parancsol nekünk a király és a többség iránt, mert ezek egyenlő igazságot szolgáltatván, mindnyájunk nyugalma fölött öröködnék, hogy hasznos munkálkodásunkban gonosz emberek által meg ne zavartassunk.”²⁰ A koronás fő látásakor mondandó áldás mellett kitért a király iránti lojalitásra is, a Példabeszédekből vezetve le azt. „Féljed az örökkévalót és a királyt, pártütők és hazaellenesek közé ne keveredjél.»²¹ (Példabeszédek 24:21) Singer főrabbi a király tiszteletét a haza rendjének tiszteleteként ragadta meg:

„A ki hazájának törvényeit nem tiszteli vagy kijátsza; aki hazája iránt való kötelességei alól magát bármiképp kivonja; aki hazájának polgárai közt egyenlenséget szít, a helyett, hogy a békés összetartást előmozdítaná és megerősítené, az nemcsak vét vallásunk világos törvénye ellen, hanem becstelen ember is, ki Isten büntetésén kívül, polgárainak megvetését is méltán megérdemli.”²²

Singer főrabbi az Isten által legitimált – a társadalmon kívüli, mégis annak rendjét megjelenítő – uralkodó premodern képét rajzolta meg.²³ Az uralkodó tisztelete ugyanakkor része volt a rendi hagyományokat és a modern nemzeteszmet összeegyeztető kiegyezés deáki törekvéseinek,²⁴ és Habsburg-Ausztria népeitől megkövetelt állam iránti lojalitásnak.²⁵ Utóbbinál a Dinasztia iránti hűség megkövetelése egyfelől teret engedett a párhuzamos nemzeti törekvéseknek, másfelől

19 *Zsidó Újság* 1930. aug. 22./ 3. Emlékezés I. Ferenc Józsefre

20 SINGER 1907. 210.

21 SINGER 1907. 211.

22 SINGER 1907. 211.

23 Vö. HAHNER 2006

24 Vö. PÉTER 2004

25 Vö. ROZENBLIT 2001. 4, 9.

a császár katolikus kultuszait a hazafisággal azonosította.²⁶ A nemzeti ünnepkultúra – kiegyezést megelőző – közjogi temetésekkel kezdőd formálódásában a nemzeti nagyok jubileumai mellett Magyarországon is jelen volt az uralkodó születésnapjának és évfordulóinak megünneplése. Ezek lebonyolítására felekezeti keretek között, istentiszteletek tartásával került sor. A nemzetiségi vita során főnként a görögkeleti egyházak hívei által lakott területeken az orthodox és neológ híradásokban is a hazafiság bizonyítékaiként nyertek értelmet a király évfordulóin tartott zsinagógai imaalkalmak, melyeken gyakran a hatalom helyi keresztény képviselői, a közigazgatás hivatalnokai is részt vettek.²⁷ A judaizált első világháborús propaganda eszköztárában is fellelhetőek voltak a királyért és a győzelemért mondott illusztrált imaszövegek.²⁸ A neológ zsidó katonák számára kiadott *Pajzs és Vért* címet viselő harctéri imakönyv a királyért mondandó imát szintén tartalmazta.²⁹ Löw Immánuel gondozásában Szegeden Taub B. és Társánál *Imádságok zsidók számára* címmel 1903-ban megjelent imakönyv a királyért mondandó imaszöveg két magyar nyelvű megfogalmazását is közölte.³⁰ Mindkét imaszöveg a királytól az imádkozó „gyülekezetig” a társadalom kortárs struktúráját jelenítette meg a hatalom képviselőire, a nemzetre, a városra és a közösségre kérve Isten áldását. Mottóul Löw Immánuel a misnai és a szentírás helyet jelölte meg. Mind a „48-as” veterán főrabbi, Löw Lipót imaszövegében, mind pedig fia szerkesztésében közölt imaszövegben a király, a nemzet és a haza összefonódó fogalmak voltak. A Monarchia területén a császárárt/királyért mondandó imákat a nemzetközi judaisztikai kutatás is vizsgálta.³¹ A királyért mondandó ima, a király születésnapjának és évfordulóinak megünneplése, mint minden kortárs jelenség, vallási előképeket igényelt, és a hagyomány láncolatába beilleszthető kellett, hogy legyen a zsidó közösségek számára. Az orthodox zsidóság értelmezési modelljeit a nemzedékek láncolatába rendezte. Az egyes láncszemek autoritásai egymásra épültek és egymásból eredtek. A láncolat kiindulópontja pedig egy *theophaneia* volt: a Szináji kinyilatkoztatás. Ez a Szóbeli és az Írott Tan egyszeri átadása, amit minden nemzedék újra és újra átvesz, folyamatosan kap meg. A neológ rabbinikus körökben dívó – újíto közösségi célokat szolgáló – racionális valláskritika mellett a kongresszusi zsidóság is használta a hagyomány láncolatának koncepcióját. Ez érhető tetten a király és a hatalom iránti lojalitás neológ és orthodox értelmezéseiben. A zsidóság időfelfogása azonban nem írható le pusztán a lineáris történeti idő képzelet mentén, mert a jelen és múlt eseményeinek lényegi azonosságait és párhuzamait keresi.³² A dinasztikus és nemzeti kultuszok adaptációja jól példázza ezt a viszonyulást.

²⁶ UNOWSKY 2006.

²⁷ Vö. GLÄSSER 2013.

²⁸ Lásd: MILEV Hu HJA K361; Hu HJA K393; Hu HJA K262; Hu HJA K709 számú tételét.

²⁹ *Pajzs és Vért*. Imádságok izraelita vallású katonák számára, III. bővített kiadás, Az Országos Izraelita Iroda költségén kiadja az Országos Rabbiegyesület, Budapest, é.n. [1916]

³⁰ Löw 1903. 44-47, 47-48.

³¹ DAMOHORSKÁ 2010.

³² Vö. GLESZER – ZIMA 2009.

Löw Immánuel a korabeli gyakorlatnak megfelelően fontosabb beszédeit aprónyomtatványok és gyűjteményes kötetek formájában adta közre. Az 1900 és 1922 közötti időszakot felölelő, 1923-ban Schwarz Jenő kiadásában Szegeden megjelent *Száz beszédnek* a Haza címet viselő tematikus egysége Ferenc József születésnapjára (1914, 1916) és gyászbeszédével (1916) kezdődött, s IV. Károly születésnapjára (1917), koronázási (1916) és gyászbeszédével (1922) folytatódott. A beszédekben Löw a dualizmus polgári törekvéseit és elköteleződéseit jelenítette meg. A Löw család forradalmi múltját a szegedi főrabbi a kiegyezés tükrében szemlélte. 1914. augusztus 18-án a király születésnapján tartott beszédében Ferenc Józsefre és Deák Ferencre a 21. zsoltár szavait vonatkoztatta.

„Uram, a te erősegedben örül a király és a te segítségévelnek mely nagyon örvendez. Szívének kívánságát megadtad neki és ajkainak kérését nem tagadtad meg tőle. Szívének kívánsága: kibékülés a nemzettel. Két igaz ember találkozott: a koronázatlan uralkodó és a meg nem választott követ. Két igaz ember megértette egymást. Megértette a király Deákot, aki a vesztes fejedelemtől nem kért többet, mint a hatalma teljében tárgyaló uralkodótól. A két igaz ember megértette egymást és »a király és a nemzet őszinte szövetkezése vívta ki az eredményt«³³.«³⁴

Löw Immánuel – apjához hasonlóan³⁵ – a kiegyezést a nemzet és a király közötti konfliktus rendezéseként fogadta el.

„És folytatja a király-zsoltár: Mert elővetted őt a te javaidnak áldásával, tettél fejére koronát. Pazarfényű ünnepen – negyvenhét esztenedeje már! – koronázta meg a nemzet a királyt, aki helyreállítja a közügyek törvényes állapotát. Ne feledjük, hogy ennek a pazarfényű ünnepnek első föltétele az volt, hogy a király önmagát legyőzze: hazánk hagyománya, nevelésének iránya, ifjúkori benyomásai mind más irányba terelték, abba az irányba, amely a kiegyezés előtti kort jellemző: »a jogot nem ismerte el a hatalom: az igazságot elnyomta az önkény; az egyezkedés útját elvágta a bizalmatlanság«³⁶.«³⁷

– idézte apja egykori beszédét.

Löw Immánuel 1914-es beszédével a neológ első világháborús diskurzusba illeszkedett, amely szerint a háborúban egygyé forrott nemzet és király, ellentétek szűntek meg.³⁸

33 Deák Beszédei VI. 142. (1868. XII. 10.)

34 Löw 1923. 3.

35 Vö. Löw Lipót: 1567, 1667, 1767 és 1867! Tartatott a Koronázás napján, 1867. Újraközlí: HÍDVÉGI 1999. 136-144.

36 Löw Lipót Beszédei 238.

37 Löw 1923. 6.

38 Lásd: ZIMA 2013.

„És folytatódik az ige: Életet kért tőled, adtál neki, napoknak hosszúságát mindörökké: – két emberöltőn túl tart immár áldott uralkodása! Csodás aggkor, csodás tartamú és csodás fordulatokban gazdag uralkodás! Emlékezzünk az olasz, a porosz háborúk néphangulatára! A vereség akkor reményünk volt, mint ma a leigázott harmincféle nép reménye a cár veresége, míg ma a győzelem létkérdésünk. Ez az érzés a csodás lelkesedés kútfeje!”³⁹

A király születésnapján 1916-ban mondott homíliáját Löw már az összeforrasztó háborús célok és győzelmek köré építette. Jesája szavait (50:8) állította párhuzamba Ferenc József Viribus unitis! jelmondatával.

„Álljunk ki együtt!⁴⁰ A király szava lett a próféta e heti igéje, amikor el nem kerülhetővé tette a fegyveres mérkőzést a reánk támadt fondorlatos erőszak. [...] Uralkodása kezdetétől jelszava volt: egysült erővel, – de két emberöltőn túl terjedő országlása során soha így nem teljesült minden erőt összefoglalva jeligéje... »Egy emberré vált a nemzet, egy szívvé a honfíérzelem s egy sujtó karrá a megtámadott tűzhely védelmére fölriasztott harag!⁴¹« [...] És íme a mozgósító királyi szóra a viszongás elállott, a széthúzás megszűnt, a kishitűség elhallgatott, az akarat fölébredt, a monarkia minden alkotóeleme egybeforrott, eleven egésszé tömörült. A fegyver zajára államérmelmű nemzedékké alakult át a széthúzó tömeg. – Áll vértetetlen a monarkia, áll vértetetlen Germánia, együtt áll! Nem lesz ezentúl Középeurópa kóbor kalandorok országútja [...] Dicsőséget aratnak egyesült fegyvereink [...] Fölvirul újból agg királyunk jogara alatt a monarkia.”⁴²

Az első világháborús osztrák és német propaganda kezdetektől magában hordozta az erkölcsi szükségszerűségből fakadó igazságszolgáltatás gondolatát. Ennek magyar nemzeti megfogalmazását Löw is tolmácsolta a magyar történelem dicsőséges korszakaira helyezve a hangsúlyt.

„Dicsőség, fenség, fényesség veszi körül ezt a csodás aggastyánt, akinek éltényi erejét nem törte meg száz csapás, aki megtalálta azt a királyi elhatározást, amellyel a latroknak megüzente a fenyítő, a megtorló háborút. Mikor hadai, mint hajdan hollós Mátyás serege, Sabácot elfoglalták, érezzük, hogy igazzá vált költőnk⁴³ jóslata: a legelső magyar ember a király!”⁴⁴

39 Löw 1923. 4.

40 Ézaiás 50, 8.

41 Eötvös Károly III. 264.

42 Löw 1923. 6.

43 Vörösmarty Mihály

44 Löw 1923. 5.

Löw a múlt, a judaizmus megalapozó emlékezete és a zsidóság jelene közötti lényegi párhuzamot keresve Ferenc Józsefet Salamon királyhoz hasonlította.

„Királyi szó, Salamon király szava volt vezérigéje ez áldott pályának: Szeretet és bizalom őrzik a királyt⁴⁵. Ez a kettőt kereste, ezt érdemelte ki hatvanöt esztendő s országglással. [...] Ez legyen ma imádságunk végszava: boldog, győzelmes nemzetnek boldog, győzelmes fejedelme legyen s maradjon még soká, nagyon soká az agg király! Amen.”⁴⁶

Löw Immánuel Ferenc Józsefről szóló beszédeiben, s főként a gyászbeszédben, a 67-es politikai elit emlékiratait, beszédeit, és olyan a magyar írók vágyait, mint Vörösmarty Mihály, együtt idézte a judaizmus emlékezetének jelenre vonatkozatható mozzanataival.

„A mi nagy királyunk szerette az igazmondókat. Jeruzsálemi király címét viselte és Salamon tanításait követte. [...] Fényes ékesség a szent korona: túlvilági fény árad ki belőle, amely hódolatra kész, de szeretetet, ragaszkodást, önfeláldozó rajongást a korona viselője kelt, oly viselője, mint az a dicső király, akit most siratunk: az a lovagias magyar király, aki a lovagias nemzetet értette meg a legjobban, aki szívéhez kapcsolta ezt a lovagias nemzetet, amely a legjobban megértette a lovagias királyt.”⁴⁷
– hangzott el a gyászbeszédben.

Homíliáinak fényében Löw Immánuel ahhoz a dualista elithez sorolható, mely a vesztes háborút és a Monarchia széthullását követően háttérbe szorult, kulturális emlékezete pedig megmaradt az emlékiratok szintjén.⁴⁸ A két világháború közötti magyarországi zsidóság dualizmusnosztalgiája azonban tágabb teret biztosított ennek az emlékezeti kánonnak. Ferenc József és IV. Károly uralkodása sok esetben a két világháború közötti valóság burkolt bírálataivá vált. Ferenc József halálának 10. évfordulóján tartott emlékbeszédben a nemzeti történelem nagy sorsfordulóinak pozitív alakjai között jelent meg a császár-király.

„Magyarország átka, hogy a közélet tengelye nem a fejlődés, teremtés, haladás mozzanata lett, hanem az ellentállás elve, a panaszos gravamenek fölhányása. I. Ferenc József alatt nyílt meg Mohács óta először a kiegyenlítés nyomán a föltámasztó haladás ösvénye, az izmosodás kora. Akkor láttuk, hogy királyunk irányos egyénisége, kora határvető korszak. Igaz koronás fő volt, akinek az országglás

45 Példabeszédek 20, 28.

46 Löw 1923. 5.

47 Löw 1923. 14, 20-21.

48 Vö. Romsics 2004.

művészete nem furfang, hanem nemes föladat, nem pusztán ész és ügyesség dolga, hanem szívé és jellemé.”⁴⁹

Az 1926-os beszéd az 1919 és 1939 között elhangzott homíliákat összegyűjtő *Két-száz beszéd*ben kapott helyet. Az első világháborús összeomlást követően megváltozott a fővonalbeli magyar nemzetkoncepció, az elsajátítható kultúrán és nemzeti célokkal való azonosuláson alapuló asszimilatív nemzeteszme helyébe a beleszületést hangsúlyozó etnikai nemzetértelmezések léptek.⁵⁰ A zsidóság ezen változással a numerus clausus bevezetésekor szembesült, ugyanakkor csoportstratégiaként eltérő válaszokat adott.⁵¹ A neológia intézményi szinten a társadalmi változások efemer jellegét hangsúlyozta és a korábbi stratégia: a magyar izraelita önmeghatározás továbbvitelét szorgalmazta. Ferenc József kora ennek részeként vált a magyar zsidóság aranykorává.

„Reánk szakadtak egy kínos évtized élményei, sorsdöntő eseményei, a fölfordulás, végelmúlás, hirtelen támadás jelenségei. Szétverte a sors pörölye a monarchiát, felborította oltárait. És mégis ma, tíz év multán, a király emléke felé fordulunk kegyeletes érzéssel. Úr volt, érvényre juttatta a majestást, távtudatot tartott ébren minden-
kiben. Király volt emlékező erejében, kötelességtudásában, emberfölötti szorgalmában. [...] Mennél inkább alázta meg irott malasztát az ő korának dicső törvényalkotását ez a mai sülyedett jelen, annál ragyogóbb az ő nevének a dicső multnak alkonyulatából visszashalló fénysugára. A jogegyenlőség elvének sértetlen fönntartását fejedelmi hivatásának legfőbb föladatai közé sorozta. Nem lehet ez az elv ma sem dőre álom. Dőre álom a fajnak tisztasága, dőre álom, hogy az igaztalan kegyosztás boldogítja a nemzetet. Akit megvakít e dőre álom, vihart hoz rá az ébredés!”⁵²

– bírálta Löw az új korszak társadalmi változásait és a német völkisch gondolat magyarországi adaptációit.⁵³

Romsics Ignác a magyar történelem Horthy-képeiről írva megjegyezte, hogy a Habsburgokhoz hű elitcsoportok: arisztokraták, nagypolgárok, katolikus főpapság, katonatisztek egy része és a hozzájuk kötődő középrétegek markánsan negatív Horthy-képe nem a fehérterror okán, hanem IV. Károly 1921-es visszatéréseinek megakadályozása, illetve a november 6-i trónfosztás miatt alakult ki.⁵⁴ Löw IV. Károlyt olyan ifjú királyként jellemezte „aki még tévedéseibe is a békét keresve sodródott belé”. Gyászbeszédében a tragikus sorsú király a haza sértetlenségének jelképévé vált, kiadatása a kortársak tragédiájává lett.

49 Löw 1939. 436.

50 Lásd ROMSICS 2010.

51 Lásd GLÄSSER – ZIMA 2010.

52 Löw 1939. 436, 438.

53 Vö. GYÁNI 2002. 134-158.

54 ROMSICS 2008. 222.

„Nem a számkivetett királyok Daudet-regényének megelevenedett alakja volt, hanem Nagymagyarország utolsó, hazátlanná lett királya, akinek hazátlanná kelle válnia, mert a haza sértetlenségének jelképe volt és vértanúja. Vértanú lett, mikor kiadtuk. A szentírás törvénye: ki ne szolgáltsd a rabszolgát urának, ha hozzád menekült kényura elől⁵⁵. És mi a királyt kiadtuk a bosszúlihegő ellenségnek, az ő fölszabadult szolgálának, párttűt alattvalóinak. A mindenrontó háború megtörte önérzetünket, erőnket: nem tudtuk megvédeni a szent korona fölként viselőjét.”⁵⁶

A külső politikai vitákban az 1920-as években ez a zsidó királyhűség gyakran összemosódott a legitimizmussal. Híradásaikban a különböző zsidó lapok azonban egyértelmű különbséget tettek a Néppárt és a dualista elit, illetve a Dinasztia között. Ez a különbségtétel figyelhető meg később a legitimizmus és a Dinasztia között is. A hívő katolikus uralkodóház tagjai a zsidóság emlékezeti kánonjában a judaizmus pártfogóiként tűntek fel.⁵⁷

„És most gyászfátyol borítja a koronát! Idegen földbe temették, aki viselte. [...] Reánk pedig, akiket jobbágyi eskü kötött Károly királyhoz, reánk kaján örömmel borul a rettentő való: siratjuk a királyt hűséges jobbágyai, hadjáratos tisztai és kíséjük a balvégzetes királynak mulékony roskatag teteméből hazatérő lelket az örök irgalom trónja elé áhítatos imával. Amen.”⁵⁸

Az Osztrák-Magyar Monarchia zsidósága az állam iránti lojalitás formáinak tekintetében eltért Habsburg-Ausztriában és Magyarországon. Amíg az előbbitől egy dinasztikus lojalitást vártak el, addig az utóbbitól a modern magyar nemzeteszmével való azonosulást. Számos társadalmi és kulturális jelenség és belső zsidó diskurzus azonban csak összközép-európai keretben értelmezhető. Közvetítésükben fontos szerepet játszottak a német nyelvű sajtótermékek és az átjárást lehetővé tevő intézményi elitek.

⁵⁵ 5Móz. 23. 16.

⁵⁶ Löw 1939. 32.

⁵⁷ Vö. GLÄSSER – ZIMA 2013.

⁵⁸ Löw 1923. 33.

Államférfiak, emlékek és szentírási előképek

A modern magyar nemzeteszme formálódó szimbolikus politikáját – 1848-49 eseményeiben megjelenő jelképeken túl – a tömeges véleménynyilvánítás jelképes eszközzé váló közjogi temetésekhez köti a történeti kutatás.⁵⁹ Ezek sorát Széchenyi István elhunytá nyitotta, amelyről a szegedi zsidó hitközség is „gyász-ünnep” keretében emlékezett meg Löw Lipót főrabbi vezetésével.⁶⁰ Löw Burger Zsigmond szegedi nyomdájában még az évben Sámuel próféta és Széchenyi István történelmi párhuzamaként kiadta a beszédét. Löw Immánuel *Száz beszéde*-ben a hazáról szóló homíliák sorában többek között II. Rákóczi Ferencről, Széchenyi Istvánról, Deák Ferencről, Eötvös Józsefről, Tisza Kálmánról, Tisza Lajosról, Kossuth Lajosról, Görgey Arthurról, Vörösmarty Mihályról, Arany Jánosról, Petőfi Sándorról, Jókai Mórról és Mikszáth Kálmánról emlékezett meg.

A hatalom és közösség premodern és modern viszonya alapjaiban tért el. A modernitás átalakító és célra terelő eszközei az egyént célozták meg. Az individuális szabadság és a meghatározott érdekek jegyében történő befolyásolás a polgári társadalmat meghatározó kettősség. Az individualista polgár világának középpontjában önmaga állt. Ebbe Isten és a transzcendencia két formában fért bele: az egyén Istenhez való szubjektív, személyes viszonyaként és a személy mögött álló hagyomány részeként. A világot aktívan átható, azt magyarázó Isten fokozatos háttérbe szorulásával, a vallás főleg a fenti két formában jelent meg. A vallási hagyomány megőrzése pedig nagymértékben formalizálódott, kiürült formában, illetve a transzcendenciával való személyes kapcsolatként maradt fenn. Új jelenségként az ateizmus kezdett teret hódítani. A vallás középkori és koraújkori társadalomban betöltött világmagyarázó, világösszefogó szerepét a modern társadalomban a politika vette át, összhangban a saját világának középpontjaként fellépő polgár világalakító tevékenységével. Az egyének identitásuk fő meghatározóját politikainak tekintették, a nemzethez tartozásban és a politikai irányzat megválasztásában ragadva meg azt.⁶¹ Löw Immánuel főbbiként közösségi vezető volt, ugyanakkor a nagypolgárság életvilága határozta meg. A közjogi vita szimbolikus alakjai és a magyar nemzeti irodalmi kultuszok kedvelt kortárs írói – a szimbolikus politika világi formálói – sorra megjelentek a homíliáiban. Beszédei viszont a középrétegek kultuszértelmezéseinek izraelita felekezeti adaptációit adták.

Löw beszédet mondott a Rákóczi hamvak hazahozatalakor. 1906-ban a zarándokvonat Szegeden is megállt. Rákócziról – az utolsó nemzeti fejedelemről – a „legnemesebb magyar”-ként, a „legmagyarabb nemes”-ként szólt. A hazatérő fejedelmet a Szent Koronával állította párhuzamba. „Mert ha a szent korona jelképe a magyar nemzet álladalom-alkotó erejének, úgy Rákóczi neve jelképe a magyar álladalom nemzetalkotó erejének.”⁶² A Rákóczi-kultusz szerepkijelölését

59 LAKNER 1993.

60 Lásd HIDVÉGI 1999. 87-94.

61 KAPITÁNY–KAPITÁNY 2007. 383-384.

62 Löw 1923. 41.

az 1848-49-es forradalom határozta meg. A fejedelem alakjához már ekkor a szabadság fogalmát társították, ugyanakkor a modern, 19. század közepi nemzeteszme koncepcióit és törekvéseit vetítették vissza általa egy 200 évvel korábbi rendi-vallási struktúrára. Ezáltal az idők lényegi azonosságának, a „kurucz kor” és a dualizmus azonosításának, valamint Rákóczi és Kossuth szimbolikus azonosításának legitimációját teremtették meg.⁶³ Ez a kiegyezést követő 50 év során a magyar társadalom kulcskérdését képező közjogi vitában értelmezendő. Amíg az 1867-es „közösügyes” kiegyezést Deák Ferenc és a Monarchia léte mellett állást foglaló 67-es Párt az 1848-as tavaszi törvények alapjain állva a magyar rendi politikai tradíció hagyományaira építette, addig az emigrációban élő Kossuth Lajos modern nemzeti fogalmak mentén támadta azt,⁶⁴ szimbolikus politikai legitimációját a dualisztikus rendi unió – az Osztrák Magyar Monarchia – és Ferenc József uralkodói személyének tagadásából merítette.⁶⁵ Rákóczi személye az utolsó nemzeti fejedelemként és hazafiként – Kossuthhoz hasonlóan – a magyar szimbolikus politika kikezdzhetetlen alakjává vált.⁶⁶ Löw Immánuel Rákóczi kultuszában a modern magyar nemezt és a zsidóság párhuzamait vélte fellelni. A Rákóczi és Zrínyi család cseh és horvát gyökereit a nemzettel való azonosulás és a származás különválasztásaként mutatta be.

„Ez az első nagy tanúság e mai nemzeti ünnepen: a nemzet hű fiává nem a származás avat, hanem a szárnyaló lelkesedés a nemzet ügyéért, nem a fajrokonság, hanem a fordulatlan rokonérzés, nem a családfa, hanem a csatlakozó önfeláldozás, nem a szívnek vére, hanem a szívnek verése!”⁶⁷

A historizáló esemény, a múltbéli, meg nem történt fejedelmi temetés jelenbe hozatala, a múltbéli „mulasztás” jóvátétele volt. Löw értelmezésében a kiegyezés megpecsételése is. „II. Rákóczi Ferenc a fejedelem, és I. József, a király, nem tudtak megbékülni, de a király, akiben a kettő neve egyesül, benne kiengesztlődik a kettőnek emlékezete s királyi szó pecsételi meg a kiengesztlődés művét.”⁶⁸ Löw Immánuel Rákóczi-értelmezésében eltért mind a függetlenségi párt „kurucos” értelmezéseitől, mind pedig a fővárosi zsidó sajtó zsidósághoz kötődő életrajzi elemeket kereső stratégiájától. Míg Rákóczi a nemzetet egyesítő jelkép volt Löw számára, addig Széchenyi gyásza a zsidóság nemzeti elköteleződésének és nagyvonalúságának jelképe. Atyjára utalva írta:

„Sámuel prófétával ragyogó történeti párhuzamban mutatta be e szószék beszédes ajka a nagy honfiút⁶⁹. Hazafias érzület és nem

63 Vö. GERŐ 2004.

64 PÉTER 2004. 560-576.

65 GERŐ 2004. 56-57.

66 Vö. gróf Andrássy Gyula Szekfű Gyula Rákóczi-értelmezésére adott „válaszával”. ANDRÁSSY 1914.

67 Löw 1923. 34-35.

68 Löw 1923. 36.

69 Löw Lipót: Zsinagógai beszédek 147.

szűk felekezeti felfogás vezérelte a gyászoló zsidóságot. Széchenyi nem tartozott az ő egyenjogúsításának előharcosai közé. Azt hitte, hogy a hűség a fajtához az első, míg a szabadelvűség a nemzetiség rovására történik s a kedvezés csorba a nemzetre nézve⁷⁰.⁷¹

Löw beszédeiben Széchenyi és Kossuth két eltérő korszak jelölője. „Testvéri lánccá a magyar társadalom még ma sem alakult, de azért Széchenyi mégis berekesztette, mégis bezárta a középkort, Kossuth mégis megnyitotta az újkor kapuit.”⁷² A hetiszakasz szentírási ígét (5Móz 28,26) Kossuth szegedi piactéri szobrának avatásakor életére vonatkoztatta. „Éjjel-nappal el nem alszik, el nem alszik a fény, amelyet Kossuth emlékére gyújtunk. Lángözönben úszik szobra odakünn a város piacán.”⁷³ Beszédeiben a szentírási párhuzamok mellett Löw közelmúltjának magyar történelme, a család nemzedéki emlékezet elevenedik meg. Az emlékező beszédek alanyai kortársak, személyesen ismert alakjai a magyar történelemnek. Mózes alakjához hasonlatosként méltatta az e világból távozó Apponyit, „aki gyűlölte a szélsőségeket”, „úgy a csendes, mint a lármás zsidófalásnak ellensége” volt, s „a királyság trónálló híve”.⁷⁴ Az elvárás soraival kormányzói jubileumán köszöntötte Horthy Miklóst is, beszéde végén 1920-as meghurcoltatására utalva.⁷⁵

Az ország sorsa

A Nagy Háborúban a modern nemzeteszmékkel való azonosulás gyakran a zsidó univerzalizmussal került ellentmondásba.⁷⁶ A különböző nemzeteszmékhez csatlakozó izraelita felekezetűek egyrészt az adott nemzet háborús céljaival és propagandájával azonosultak, másfelől a zsidóság múltjában és a judaizmusban próbálták megkeresni az új helyzet előképeit. Az első világháború emlékeztét és hőskultuszát tekintve, az izraelita felekezet intézményi szinten is részt vett a szimbolikus politikában. A szimbolikus politika a két világháború között ismét a hatalmi politikával szembeni alternatív realitás volt. Ahogyan a magyar szimbolikus politika gyökere az 1848-as forradalomig nyúlt vissza, úgy az első világháborús emlékművek előzményének is az 1848-49-es forradalom hőseinek emlékművei tekinthetők. A két világháború között Magyarországot áthatotta a területi veszteségek problémája. A háborút lezáró békediktátum szimbolikus elutasítása az első világháborús hőskultuszt is meghatározta. A keresztény

⁷⁰ Széchenyi II., 388.

⁷¹ Löw 1923. 49.

⁷² Löw 1923. 78.

⁷³ Löw 1923. 80.

⁷⁴ Löw 1939. 441, 444.

⁷⁵ Löw 1939. 439-440. A Löw-perről lásd: HIDVÉGI 1996.; PÉTER 2004.

⁷⁶ PENSLAR 2013.

szenvedéstörténet és feltámadás nemzetre vetítése központi motívuma volt a politikai propagandának. A háborús hősök ennek a szenvedéstörténetnek voltak mártírjai, az emlékező kortársak és az utódok pedig a régi állapotokat visszaállító harc beteljesítői. A háborús emléktáblák és emlékművek jelképiségét ez a gondolatkör hatotta át.⁷⁷ Az emlékjelek állítása egyfelől alulról szerveződő társadalmi igény volt, másfelől állami törekvésekbe illeszkedett. A háború utáni Magyarország zsinagógáiban emléktáblákon örökítették meg a háborúban elesett hitközségi tagok névsorát. Ez a tendencia egyaránt tetten érhető volt az orthodox és neológ irányzatú közösségekben. Az izraelita emléktáblák a közösség anyagi helyzetének függvényeként, gyakran az elsők voltak a helyi emléktábla-állítatások között. Szegeden például a vallási közösségek közül elsőként az izraelita emléktáblák készültek el 1924-ben.⁷⁸ A régi zsinagóga falán helyezték el. Löw Immanuel avatóbeszédében az emléktáblákat Mózes Törvénytábláihoz hasonlította. Amíg a frigyláda kőtabláin a Tíz Ige (Tízparancsolat) állt, addig a zsinagógai emléktáblán a halott magyar zsidó hősök nevei olvashatóak. Az emlékjelek szónoki értelmezése az Örökkévalóval kötött szövetség mintájára a nemzettel való összeforrást hangsúlyozta. A beszédben megjelenő szentély egyszerre utalt a zsinagógára, és a jeruzsálemi Szentélyre.⁷⁹ Löw párhuzamba állította a „Szentföld hegységeinek cédrusait” és a „magyar róna jegenyéit” egymással, utalva a Szentföld hitéhez és a magyar hazához való hűségre. Mindez a neológ önkép keretében értelmezhető: századfordulós önmeghatározásukat megtartva magukat magyarnak, felekezetiiségüket izraelitának tekintették. Az emléktáblák célja az volt, hogy demonstrálják a közösségek magyarsághoz tartozását, apologetikus üzenetet hordozzanak az első világháborús összeomláskor felerősödött vádakra. Emléket állítottak az izraelita hősök bátorságának, áldozatkészségének, az első világháborúban való helytállásuknak, ugyanakkor mélyebb közösségi jelentésszerűeknek is tárgyi kifejeződést adtak.

Löw első világháborús beszédeinek, amelyek gyűjteményes kötetét fiának, Löw Lipót főhadnagynak ajánlotta, valamint a két világháború közötti hőskultuszhoz kapcsolódó homíliáinak elemzése meghaladja a tanulmány keretét. Ezeknek a beszédeknek középpontjában a hazához való hűség, a hazáért hozott áldozat és önfeláldozás állt. Értelmezésükhöz viszont elengedhetetlen a revíziós szimbolika neológ adaptációjának ismerete. A neológ és orthodox intézményi álláspont, valamint a cionista mozgalmi propaganda azonosult Magyarország területi veszteségeit törvényes és diplomáciai keretek között revideáló törekvések szimbolikus megjelenéseivel, a szélsőséges irredentizmustól viszont elhatárolódott.⁸⁰ A keresztény szenvedéstörténet Magyarországra alkalmazott parafrázisait Löw a judaizmus holtak feltámadására vonatkozó képeivel helyettesítette. A magyar hőskultusz jelképisége szerint a hősök – mint

77 Lásd: NAGYILLÉS 2014a

78 NAGYILLÉS 2014b

79 Löw 1928. 323-325.

80 Vö. GLESZER – ZIMA 2010.

vértanúk – emléke pedig a kortársakat az emlékezésre, a következő nemzedékeket az elesettek harcának folytatására volt hivatott sarkallni.

„Sírotokból támad föl, sírotokból kél egetkérő reményünk... Megemlékezés ünnepén ébred feltámadás ünnepváró reménye, fohásza, könyörgő imádsága. Kikel hantok alól az elhantolt remény, csírát keleszt kicsordult véretektől a rög, a haza szent röge. Ha leroskaszt bennünket az élet szörnyűterhe, bízó hittel borulunk le újból síroktokra. Ujra kél az imádságos, jósléleklátta álom, Nagymagyarország édes álma... Rajta merengünk el itt, főhajtva, térdalázva.”⁸¹
– hangzott el 1930-ban a Hősök Emlékünnepén.

Tanulságok

Löw Immánuel hazafias zsinagógai beszédeiben korának társadalmáról nyújt kortárs felekezeti olvasatot, a judaizmus hagyományaira lefordítva és családi emlékeivel, személyes tapasztalataival átszőve jeleníti meg a modern magyar nemzeteszme szimbolikus politikáját. Löw műveltsége, neveltetése a dualizmus középrétegeinek világában gyökerezett, homíliáiban az emancipált és polgárosult zsidóság értelmezéseit fogalmazta meg. Bár családjá érintett volt a vesztes forradalom utáni megtorlásban, a kiegyezés elvi alapjain állt. A két világháború között pedig a Monarchia nosztalgikus világába tekintett vissza. A Szentírás hetiszakaszaihoz, a prófétai szövegekhez, a zsoltárokhoz és a zsidó hagyományhoz visszanyúlva kísérelt meg lényegi azonosságokat tolmácsolni hívei számára a közössége jelene és a zsidóság múltja között.

---

81 Löw 1939. 405.

IRODALOM

A. GERGELY András

- 2013 Kisebbségben: Vallás-kartográfiai kísérletek = *Új Magyar Szó Online*
<http://www.maszol.ro/index.php/kisebbssegben/14674-kisebbssegben-vallas-kartografiai-kiserletek>

ANDRÁSSY Gyula

- 1914 *A száműzött Rákóczi*. Olcsó könyvtár, Franklin-Társulat, Budapest.

DAMOHOŘSKÁ, Pavla

- 2010 *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha.

DUBIN, Lois C.

- 2005 Enlightenment and emancipation. In: *Modern Judaism. An Oxford Guide*. Edited by Nicholas de Lange & Miri Freud-Kandel. Oxford University Press, Oxford. 29-41.

FERZIGER, Adam S.

- 2005 *Exclusion and Hierarchy* Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

GERŐ András

- 2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert

- 2013 Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892-1944). In: Szöllősi László (szerk.): *Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája*, Szeged, 2012. november 8-10, Előadások, Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Budapest. 243-247.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

- 2013 Híd a jelen sivárságából a múlt verőfényéhez, Monarchianosztalgia a két világháború közötti budapesti zsidóság körében, *Hírlevél Magyar Zsidó Kulturális Egyesület* 24. (7-10).

GLESZER Norbert – ZIMA András

- 2009 „A világosság örök forrása” A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban, *Ethnographia* 120. (4). 333-353.
 2010 Változatlanág a változásban A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2010 (1-2). 35-62.

GYÁNI Gábor

- 2002 *Történešzdiskurzusok*. A múlt ösvényén sorozat. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

HAHNER Péter

2006 *A régi rend alkonya* Egyetemes történet 1648-1815. Panem Kiadó, Budapest.

HÍDVÉGI Máté

1996 *A Löw-per*, *Múlt és Jövő* 1996 (3). 85-96.

1999 *Löw Lipót beszédei*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2007 *Túlélési stratégiák* Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, Szekszárd.

KATZ, Jakov

1999 *Végzetes szakadás*. Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

2007 Hatam Szofer életrajzához. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp*. Jeruzsálemi antológia. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest-Jeruzsálem. 150-198.

KOMLÓS Aladár

1997 *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. kötet. A Magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő Könyvek. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1997.

LAKNER Judit

1993 *Halál a századfordulón*. História könyvtár monográfiák 3. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Löw Immanuel

1896 *Az Ezredév*. Nyolc beszéd. Traub B. és társa, Szeged.

1900 *Löw Immanuel beszédei, 1874-1899*. Traub B. és társa, Szeged.

1903 *Imádságok zsidók számára*. Taub B. és Társa, Szeged.

1923 *Száz beszéd, 1900-1922*. Schwarz Jenő kiadása, Szeged.

1928 *Hetven beszéd, 1914-1928*. A Szegedi Zsidó Hitközség kiadása, Szeged.

1939 *Kétszáz beszéd, 1919-1939*. A Szegedi Zsidó Hitközség kiadása, Szeged.

MCGUIRE, Meredith B.

1999 *Religion. The social Context*. Wadsworth Publishing Company. Belmont CA. Albany NY.

NAGYILLÉS Anikó

2014a *A Haza oltárán*. Az első világháborús hőskultusz szegedi emlékhelyei és rítusai. In: Vajda Zoltán (szerk.): *Tehetségek a tudomány horizontján*. Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatóinak tudományos munkáiból. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged. 268-281.

2014b *„Felróttuk nevüket...”* Az első világháborús zsidó hősök szegedi közösségi emlékezete, *Magyar Zsidó Kulturális Egyesület Hírlevele* 25. (6). 8-9.

2014c *„Őrizzük koporsóitok emlékét...”* A szegedi zsidó emlékmű felavatási ünnepsége, *Magyar Zsidó Kulturális Egyesület Hírlevele* 25. (7). 5.

PENSLAR, Derek J.

2013 *Jews and the Military A History*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

PÉTER László

2004 Löw Immánuel és Móra Ferenc, *Tiszatáj* 2004 július. 84-91.

PÉTER László

2004 Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Cieger András (szerk.): *Kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest. 546-584.

ROMSICS Gergely

2004 *Mítosz és emlékezet*. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

2010 *Nép, nemzet, birodalom* A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918-1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

ROMSICS Ignác

2008 Horthy-képeink. In: Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Tanulmányok és cikkek, 2002-2008. Osiris Kiadó, Budapest. 213-252.

ROZENBLIT, Marsha L.

2001 *Reconstructing a National Identity*. The Jews of Habsburg Austria during World War I. Oxford University Press.

SINGER S. Leó

1907 *Kötelességtan*. Lévai Izsó Könyvnyomdájában, Rimaszombat.

UNOWSKY, Daniel L.

2006 *The Pomp and Politics of Patriotism*. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916. Central European Studies. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana.

ZIMA András

2013 Az „örök zsidó kérdés”. Első világháborús neológ és cionista csoport-stratégiák a budapesti felekezeti sajtóban. In: Kiss Endre, Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Magyar Zsidó Szemle könyvek 3. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, Budapest. 123-125.

GLÄSSER, NORBERT

POLITICAL LITURGIES OF INTEGRATION

Civil Religion and Patriotism in Homiletics of Immanuel Löw

Modernity and enlightenment fundamentally changed the relationship between religion, community, individual and the State. Haskalah, the Jewish enlightenment that appeared at the turn of the 18th-19th centuries brought the adoption of the enlightened values of western society. The enlightened absolutist rulers also thought of the Jews as subjects who could be changed and made useful. Differentiation of the Jewish institutional system, the decline of religious authority, the questioning of institutional legitimacy, the rationalisation of religious tradition, the pluralisation and individualisation of faith appeared in the Jewish communities as a modern phenomenon. The State bound subjects to itself as individuals, lifting them out of the different bodies. Hungarian Neology, consciously modernising and supported by the authorities and political elite, joined in the general discourses of Jewish enlightenment.

Neology, in the spirit of the rationalism of the Enlightenment, its empirical demand and historical attitude, often rationalised religious traditions, and used the narratives of Hungarian civil religion.

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

„HÍD A JELEN SIVÁRSÁGÁBÓL A MÚLT VERŐFÉNYÉHEZ”

Monarchianosztalgia a két világháború közötti
budapesti zsidóság körében

Mit jelentett a dualizmus a magyarországi zsidó irányzatok sajtóit formáló hírlapírók számára? Milyen történelmi és társadalmi alapokból táplálkozott a vélekedésük? Milyen keretek között és milyen jelentéstartalommal vetették papírra soraikat? Tanulmányunk ezeket a kérdéseket járja körül annak főbb pontjai mentén. A széles forrásanyag differenciált feltárása túlmutat írásunk keretein, az csupán egy átfogóbb kutatástól várható.

A szétszóratásban az államhoz való viszonyt több vallási előkép és vallástörvényi megkötés szabályozza. Ugyanakkor teret nyernek az aktuális történelmi helyzetekre adott válaszok is. A dualizmus, mind a neológ, mind pedig az orthodox sajtóban pozitív időszakként jelent meg. Az uralkodó – Ferenc József és IV. Károly – személyét hasonló megítélés övezte, ami a két világháború közötti időszakban szimbolikus jelleget öltött. Az orthodox szervezet fővárosi lapja jól tükrözi ezt: Ferenc József kora 1930-ra letűnt aranykorra vált. „Ferenc Józsefre emlékezve, egy nagy múlt légköre száll felénk s eltölti szívünket a nosztalgia, a fájó vágy a régi, jobb idők után, amikor több volt a kenyér, szilárdabb a béke és erősebb a szellemiek utáni vágy.”¹

Az aranykor-mítosz háttere?

Minden nosztalgia a maga jelenéből érthető meg, ugyanis abból indul ki, annak társadalmi keretei és domináns társadalmi diskurzusai határozzák meg. Esetünkben a két világháború közötti időszak társadalmi és gazdasági valósága képezi a vizsgált jelent. A Monarchia utódállamai, az impériumváltást követően új politikai, gazdasági és kulturális orientációkat kiépítő struktúra létrehozatalára törekedtek. Ez általános jelenség volt a dinasztikus birodalmak bomlásával létrejött

1 *Zsidó Újság* 1930. aug. 22./ 3. Emlékezés I. Ferenc Józsefre

utódállamoknál, amelyek – új jelenségnek számító – etnikai vezérelvek mentén szerveződtek meg.²

Szintén a háború következményének tudható be, hogy a négy patinás dinasztikus állam – a Habsburg, az Oszmán, a Hohenzollern és a Romanov – megszűnésével az utolsó dinasztikus hatalmak is eltűntek Európa térképéről.³ Ahogyan Diószegi rámutat a háborút követő átrendeződés a dinasztikus birodalmak mellett eltörölte a nemzettudat áttételes birodalmi válfaját is. A dinasztiaiához való lojalitást új kötődések váltották fel. A két világháború között a közös állam, birodalom iránti lojalitást felváltotta az utódállamok népeinek saját egyediségükbe vetett hite. Ennek keretében fontos szempont lett a népek önmegvalósítása saját népi államukban.⁴ Az önmegvalósítások általuk kitűzött célját persze Közép-Európa kis nemzetei leginkább csak egymással szemben érhették volna el.

Közép-Európa népeinek megváltozott tudatállapota, új emlékezetek, illetve az új államok által megrendelt új történeti kánonok megalkotását igényelték. Az újonnan megalkotott kollektív történeti tudatokban a dinasztikus múlt emlékezete antitézisként jelent meg a függetlenségét elnyert nemzeti-népi jelennel szemben. Az új fogalmi keretben a letűnt dinasztizmust elnyomó struktúraként mutatták be, mely akadályozta a népi önmegvalósítás kiteljesedését és a népi tudat megélését. Ezek a képzetek megjelentek a Habsburg, a Romanov és az Oszmán birodalmak utódállamainak történeti emlékezetében.⁵ Hasonlóan formálódott a térség újonnan alakult államainak kollektív emlékezetében a dinasztikus múlt-hoz köthető történeti Magyarország képe. A dualista múlt pozitív megítélése – hogyan arra Romsics Gergely is rámutatott – csupán a régi elit emlékiratait jellemezte.⁶

Az első világháború után a magyar véleményformáló elit zsidósággal kapcsolatos nemzeti stratégiája szintén megváltozott. A korábbi asszimilatív nemzetkoncepciót az etnicista stratégia váltotta fel. A nemzetkoncepció megváltozását az 1920:XXV. tc-n keresztül lehet a legjobban szemléltetni. A *numerus clausus* néven ismert törvény a felsőoktatásba való bejutást szabályozta az adott nemzetiség vagy népfaj számarányának megfelelően. A törvényt a jogalkotó a korábbi magyar nemzetfelfogással ellentétben – mely a magyarországi zsidóságot a magyar nemzet részének tekintette – a zsidókra is alkalmazni szánta. „A nemzetgyűlés eldöntötte, hogy faj vagyunk...”⁷ értékelte a zsidósággal kapcsolatos új hivatalos álláspontot az *Egyenlőség* a törvény megszavazásakor.

A dualista elit a háború végével kiszorult a közéletből.⁸ Helyét a politikai és társadalmi átrendeződés során korábban marginális szerepet játszó csoportok töltötték be.⁹ Az elit- és koncepcióváltásokat a különböző zsidó csoportstratégiák

2 ABREVAYA STEIN 2004. 2, 15-16, 207-212.; ROMSICS G. 2010.

3 DIÓSZEGI 1997. 284.

4 DETREZ – SEGAERT 2008.

5 SOLE 1968. 132.

6 ROMSICS G. 2004.

7 *Egyenlőség* 1920. szept. 25./ 1. Elvégeztetett...

8 VÖ. SPEIDL 2012. 27.

9 VÖ. ROMSICS G. 2004. 58., 62-97.

hangadói eltérően értelmezték. A kongresszusi zsidó elit, az 1920-ra kialakult új helyzetet a háború következményének tekintette és ideiglenesnek gondolta. Abban reménykedtek, ha a rendkívüli idők elmúlnak, akkor visszaállnak a háború előtti állapotok. Az orthodoxia a háború negatív hatásait emelte ki, befelé fordulást és hitvédelmet hirdetett, miközben a szervezet világi vezetősége misztikum iránti fogékonyságot is tapasztalt a hívek körében. Magyarországra erkölcsi süllyedésben lévő társadalomként tekintettek a hitbuzgalom cikkírói.¹⁰ A vallásosság elmélyítésével ezt az erkölcsi romlást kellett az orthodox izraelita hitfelekezeten kívül tartani. Ez egy korábban is meglévő közösségi kríziskezelő mechanizmus kiterjesztésének, a közösségi normák válság idején történő megerősítésének tekinthető. Az orthodox sajtó szerint az erkölcsi értékek csökkenése „a világháború befejeztével mindenütt előállott, amelyet helyes irányítással a jövőre nézve okvetlen meg kellene gátolni, ha a rég bevált társadalmi erőnyeket, szokásokat és felfogásokat ismét érvényre juttatni óhajtjuk.”¹¹ – írták.

A magyar nemzetstratégia megváltozásával a cionisták az „asszimiláns”, tehát a neológ stratégia csődjére mutattak rá, és okolták a kongresszusi elitet, hogy mereven elutasította a zsidó nemzetiség létezését. A dualizmus időszakát a liberalizmus korszakának nevezték, és szerintük a Monarchia (liberalizmus) bukásával eltűnt a neológ stratégia társadalmi-politikai közege. Úgy vélték, hogy a megváltozott magyarországi (sőt európai) környezetben a zsidók számára kizárólag a nemzeti közösségben való gondolkodás jelentheti a jövőt.¹²

Az első világháborút követően a magyar politikai élet radikális elítváltáson ment keresztül. A dualista, alapvetően liberális politikai eliteket (szabadelvű, függetlenségi) új nemliberális politikai elitek váltották fel. A Monarchia időszakára jellemző közjogi vita, megváltozott körülmények között, az állami főhatalomról szóló vita keretében támadt fel újra. Azonban ahogy a IV. Károlyt támogató legitimistákat nem lehet azonosítani a szabadelvűekkel, úgy a szabad-királyválasztókat sem lehet azonosítani a korábbi függetlenségekkel. A legitimista KNEP (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja) vezérkara ugyanis nem a dualizmus korában több évtizeden át kormányzó Szabadelvű Párt (később Nemzeti Munkapárt) soraiból került ki,¹³ hanem az Monarchia időszakában periférikus politikai pártnak tekintett, antiszemita Katolikus Néppárt első vonalából¹⁴ (az a szabadelvűnek megmaradt néhány királypárti főrend nem befolyásolta alapjaiban a zsidókkal kapcsolatos legitimista politikát). A legitimistákhoz hasonlóan a szabad-királyválasztók meghatározó személyiségei szintén zsidóellenes állásponton voltak. A két politikai vonulat kihasználva a magyarországi antiszemita hangulatot gyakran vádolta egymást zsidópártisággal. Így nem véletlen, hogy a radikálisan megváltozott politikai környezetben, mind a neológ, mind a cionista lapok mögött álló szerkesztői elitek a nyilvános politikai szerepléstől való

10 GLESZER – ZIMA 2010. 40, 46.

11 *Zsidó Újság* 1926. júl. 9. / 8-9. Ifjúságunk címére. Háromheti reflexziók

12 GLESZER – ZIMA 2010. 43-45.

13 SPEIDL 2012. 26-27.

14 Vö. BÉKÉS 2009. 235-237.

távolmaradásra szólították fel táborukat. Azzal érveltek egyrészt, hogy az antiszemitizmus főáramba kerülésével a nyilvános zsidó szerepvállalás csak árt a támogatandó ügynek, másrészt szerintük zsidó szempontból teljesen mindegy ki kerül ki győztesen a küzdelemből.¹⁵

Ezek a tendenciák nem párhuzam nélküli egyedi sajátságok. Hasonló jelenségekre mutat rá Abrevaya Stein az Oszmán Birodalom romjain, ahol a zsidókat a korábbi rendszer támogatóiként mutatták be az új török etnikus önértelmezések, az emigráns zsidóság körében pedig szintén megjelent – a francia mintára modernizált, letűnt – birodalom kora iránti nosztalgia. Ettől több tekintetben eltért az orosz helyzet, ahol hasonló nosztalgia nem alakulhatott ki, a szovjet hatalom viszont a zsidóság körében is a szekuláris etnikai meghatározást preferálta.¹⁶

Az aranykor-mítosz dualista alapjai

Mit jelentett társadalmilag a zsidó irányzatok számára a Monarchia kora? A *communitas judeorum*ok átalakítását a premodern-modern váltás keretében már a felvilágosult abszolutista uralkodók megkezdték a 18. század végén. A Monarchia viszonylatában II. József vonatkozásában ezt támasztják alá Kievel történeti vizsgálódásai is. A zsidók „hasznos polgárokká” tételének törekvése viszont eltérő módon hatott a birodalom különböző részein. Amíg például Galíciában számos kezdeményezés kudarcot vallott, Bohémiában és Morvaországban a zsidó közösségek német nyelvűségét eredményezte.¹⁷ A premodern-modern váltás keretében a testületi formák gyengülése a zsidóság esetében is megfigyelhető volt. Az állam „az egy mindenkiért és mindenki egyért” felelősségének elve helyett egyénként kezdte kezelni a zsidóság tagjait. Számos dolognak helyi közösségi hagyományok hatáskörébe utalását pedig a modern szerződéses elv váltotta fel. Az individualításában megragadott polgár világgépének középpontjában így már nem Isten és a transzcendens által legitimált királyi hatalom, hanem önmaga és saját politikai elköteleződése állt.¹⁸ Az 1868-69-es zsidó kongresszus megkésett konfesszionalizálódásnak (felekezetiessedésnek), a modern keretek közé történő állami beillesztés igényének tekinthető, amely fontos állomás volt az emancipálás (jogegyenlőség) és recipiálás (bevett felekezetté tétel) folyamatában. Az uralkodóhoz kötődő – vallástörvényileg szabályozott – viszonyulás mellett a zsidóság körében teret nyertek a helyi nemzeteszmék szimbolikus politikáinak vallásos jellegű kultuszai is. Ez azonban nem magyar

15 Lásd: *Zsidó Szemle* 1920. dec. 17. / 1-2. Királykérdés és a zsidóság – írta: dr. Simon Lajos; *Egyenlőség* 1922. január 21. / 2-4. „A zsidók csinálják...” – írta: dr. Lengyel Ernő; *Zsidó Újság* 1925. dec. 4. / 5. Vázsonyi Vilmos esküje. A katolikus eskü, amit a zsidó hűségesen megtart; *Zsidó Újság* 1926. jún. 11. / 1. Trianon és Budaörs.

16 ABREVAYA STEIN 2004. 13, 15-16, 210-211.

17 KIEVAL 2000. 26-29.

18 KAPITÁNY-KAPITÁNY 2007. 383-384.

jelenség, hanem a különböző nemzeti keretek között jogi/ társadalmi befogadást nyert európai zsidóság egészét jellemezte. Általános tendenciaként emelhető ki – Hymen nyomán – a 19. századi általános európai gazdasági felemelkedés keretében a vidéki zsidó fiatalok életformaváltása, városba költözése és társadalmi felemelkedése is.¹⁹ Magyar viszonylatban például a zsidók számára a nagyvárosi értelmiségi pálya, nem egyszerűen megélhetési lehetőség, hanem a politikai emancipáció után a társadalmi recepció siettetésének is fontos eszköze volt. Egy virágzó szakmával járó vagyonosodás nagyobb lehetőséget nyújtott a presztízs-szemponthoz is követő konnubiális felemelkedésre.²⁰

A felekezetiessé válás fontos hozadéka volt a különböző zsidó irányzatok intézményesülése, a korábban autonóm hitközségek feletti szervezetek létrejötte. Ezeknek a szervezeti eliteknek a diskurzusai tükröződtek az egyes izraelita irányzatok hivatalos és félhivatalos sajtóiban. A modern nemzeti keretek pedig útnak indították a zsidó nemzeti önértelmezés különböző kísérleteit. A századfordulón zsidó nemzeti törekvések még periférikus önértelmezéseknek számítottak, de a Nagy Háborút követő etnikus keretek között megerősödő stratégiák lettek, amelyeket az két világháború közötti Magyarország és az utódállamok eltérően kezeltek.²¹

A Monarchia kora a társadalmi felemelkedés, és a jogegyenlőség mellett ekképp az intézményesülés fontos – és később nosztalgiával idézett – korszaka lett.

A múlt „verőfénye”

Miben nyilvánult meg a múlt verőfénye? A kérdésre adott válasz irányzatoként/stratégiaként eltért. Az orthodox szervezet történeti tudatának fontos részét képezték a jelentős rabbikkal bíró nagy hitközségek, amelyek a Monarchia és a történelmi Magyarország keretei között alakultak ki. Az orthodox intézményrendszer meghatározó központja a szakadást követően ugyanis nem a fővárosban jött létre, hanem a jelentősebb vidéki orthodox közösségek töltötték be ilyen szerepet. Az orthodoxia vezetőjévé a pozsonyi Szofer-dinasztia vált, világi ügyeknek képviselőjévé, a Közvetítő Bizottság első elnökévé pedig Reich Ignác temesvári kereskedőt választották. Az országhatárok 1920-as változása így a dualizmus idején kiépített orthodox intézményrendszert szabdalta szét. A jelentős orthodox és chászid közösségek, valamint a fontos Talmud-iskolák az utódállamokhoz kerültek.²² Az orthodoxia Habsburg-nosztalgiáját, egyfelől a keresztény társadalom vezető személyiségeinek a zsidósághoz való többségi viszo-

19 HYMEN 1993. 191-193.

20 MARJANUCZ 1988. 11.

21 BEN-SASSON 1985. 949-952.

22 FROJIMOVICS 2008. 226-227, 260-269.

nyulás tekintetében pozitív példaként történő felmutatása, másfelől az uralkodó személyének vallási értelmezése határozta meg. Ehhez járult hozzá az intézményszerűsítés és az irányzati viták történeti tapasztalata.

A keresztény társadalom felől (és számára) pozitív példaként szolgáló uralkodók és államférfiak közül az orthodox történelemszemléletben így kapott széles teret a Habsburg tolerancia, a '48-as szabadságharc mítosza és a Kossuth-kultusz vagy a Rákóczi-kultusz is. Olyan címet viselő cikkek, tárcák és visszaemlékezések jelentek meg, mint I. Ferenc József és az orthodoxia.²³ Gabel Sándor visszaemlékezést írt Ferenc József nagyváradi látogatásáról.²⁴ A jelen valóságával polemizáló jelentést nyert az az arisztokratikus gyűjtői szenvedély is, amely a judaizmus régiségeire is kiterjedt. Ahogyan ezt A régi jó világból... – Héber költemény Ferenc József könyvtárában címadás is tükrözte.²⁵ A jelenség túlmutatott az orthodoxián. Vázsonyi Vilmos neológ országgyűlési képviselő életrajzában a Magyar Zsidó Lexikon kiemelte az uralkodói kegyet: Vázsonyi Vilmost „IV. Károly király valóságos belső titkos tanácsosi méltósággal tüntette ki nagy érdemeiért. Ő volt az első zsidóvallású férfiú a monarchiában, aki e méltóságot elérte.”²⁶ A függetlenségi szimbolikus politika zsidó toposzai pedig a jogegyenlőség felől nyertek új megvilágítást, mint például annak ténye, hogy rituális kosztot kaptak 1848-ban a zsidó katonák,²⁷ vagy Kossuth fellépett az antiszemitizmus ellen.²⁸ A függetlenségi kultuszok sorát gyarapító Rákóczi-kultuszhoz hasonlóan értelmezhető kötődést jelentett a fejedelem életét megmentő zsidó kereskedő történeti mondájának felidézése.²⁹ Ezek olyan – többnyire már a dualizmus orthodox sajtójában is közreadott – toposzok voltak, amelyek a dinasztikus és nemzeti évfordulók és ünnepek mellett, a zsidóságot ért támadások idején aktualizált mondandóval kerültek a lapok hasábjaira. Ezt tükrözik a fentebb hozott szemelvények is: a zsidótörvények sajtóvisszhangjában a nemzeti múlt pozitív ellenpéldái mellett ismét felszínre került a Dinasztia iránti lojalitás és a monarchianosztalgia.

A Dinasztia iránti lojalitást az orthodoxia – az európai önképben is fontos szerepet betöltő – antikvitásból és talmudi előképből vezette le. A cikkíró szerint a

„zsidóság elvetette az emberimádást, de az uralkodói hatalomban a mennyei uralom egy sugarát látta s ezért áhitatosan *bróchót* mondott uralkodó látására, áldást, amely dicsőíti a Mindenhatót, hogy *felsőgéből juttatott a halandó embernek*. És igazán siratták az igazságos és hatalmas Caesart. A mennyei dicsőség visszatükröződő fénysugarát látta mindig a zsidóság I. Ferenc József erényeiben. Minden, ami a zsidóság szemében királyi attribútum: jóság, igazság, kötelességtudás

23 *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 20./ 5. I. Ferenc József és az orthodoxia.

24 *Orthodox Zsidó Újság* 1942. jan. 10./ 3. I. Ferenc József Nagyváradon – írta: Gabel Sándor.

25 *Orthodox Zsidó Újság* 1942. jan. 20./ 4. A régi jó világból... - Héber költemény Ferenc József könyvtárában.

26 SELTMANN 2000. 294.

27 *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 20./ 11. Rituális kosztot kaptak 1848-ban a zsidó katonák.

28 *Orthodox Zsidó Újság* 1940. márc. 10./ 1. Kossuth Lajos az antiszemitizmus ellen.

29 *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 1./ 6. Egy Rákóczi-epizód.

és i-teni hatalom előtt való meghajlás, - *meg volt benne*. Lelkének minden porcikáját királyi megnyilatkozásban látták népei. Valóságos megtestesítője volt a bibliai király két jelzőjének: *Malki czedek melech sólém*, mert mint az igazság királya és a béke fejedelme él a zsidóság emlékében.”³⁰

A történelmi tapasztalat Ferenc József esetében szorosan összefonódott az orthodoxia önállósodási törekvéseivel és érdekérvényesítésének sikereivel. Az orthodoxia ügyének felkarolója, később pedig az Orthodox Iroda elnöke Reich Ignác udvari szállító volt. Az orthodox küldöttségeket fogadó uralkodó a visszaemlékezésekben a vallásosság pártfogója, az orthodox ügy támogatója volt.³¹ A teljesen önálló magyar orthodoxia

„statutumait maga a király szentesítette Schönbrunnban kelt legfelsőbb elhatározásával, 1871 október 22-én. Ezen lépésével I. Ferenc József örök hálára kötelezte az orthodoxiát, mint ahogy az orthodox törekvések mindenkori melegszívű pártfogóra találtak benne. Már 1859-ben megadja a *Kszáv Szajffer* kérelmére a pozsonyi jesivának a nyilvánossági jogot, a mivel a hagyományokat hűségesen őrző zsidó réteget egyenjogusította az akkor Magyarországon előretörő neológ osztállyal. Valahányszor orthodox rabbik küldöttségét fogadta, a legkegyesebben hallgatta meg a vallás megerősítését célzó kérelmeiket. Alkotmányos király lévén, nem teljesíthette a rabbik összes kérelmét, például az izr. iskolaalap hováfordításának ügyében, de mindig kifejezésre juttatta a vallásos lelkületéből fakadó tiszteletet azok irányában, akiknek fő élettartalma a vallástörvény.”³²

– írták a születési centenárium alkalmából.

A külső politikai vitákban az 1920-as években ez a zsidó királyhűség gyakran összemosódott a legitimizmussal. A legitimista körök gyökerét képező Néppárttal szemben már a százfordulós orthodox lapban is alternatív és független autoritásként jelent meg a Dinasztia. 1896-ban például a Moson vármegyei Néppárttal szemben a zsidóságot Frigyes főherceg védte meg. A főhercegről megjegyezte az Orthodox Iroda titkára, hogy katonaként nem politizál, de ha politizálna is, akkor lojális lenne a királyhoz és a kormányhoz. Híradásában az orthodox lap egyértelmű különbséget tett a Néppárt és a dualista elit, illetve a Dinasztia között.³³ Ez a különbségtétel figyelhető meg később a legitimizmus és a Dinasztia között is. Az orthodox sajtó arra hívta fel a figyelmet, hogy az általános antiszemita közhangulat a legitimista mozgalomban szintén megjelent.

30 *Zsidó Újság* 1930. aug. 22./ 3. Emlékezés I. Ferenc Józsefre.

31 Katz 1999. 216, 231-232, 234-235, 289-290.; Frojmovics 2008. 126-127.

32 *Zsidó Újság* 1930. aug. 22./ 3. Emlékezés I. Ferenc Józsefre.

33 *Zsidó Híradó* 1896. júl. 2./ 10. Hírek – Frigyes főherceg és a néppárt.

„Az orth. zsidó királyi fenségben בעין מלכותא דרקייע, a mennyei glória visszfényét látja, de meg kell állapítanunk, hogy a magyar legitimizmus nagy része antiszemita. A dicstelenül kimúlt fajvédő lapok stílusát és irányát az antiszemita-legitimista sajtó folytatja legméltóbban.”³⁴

Az orthodox hírlapírók a Dinasztia megítélését különválasztották a legitimizmus jelenségétől, ahogyan különbséget tettek a katolikus hit és a magyar vagy osztrák keresztényszocializmus zsidóellenessége között is. A hívő katolikus uralkodóház tagjai a zsidóság emlékezeti kánonjában a judaizmus pártfogóiként tűntek fel.³⁵ „A Habsburgok hűséges katolikusok voltak ugyan, de a katolicizmus nem azonos az antiszemita gyűlölettel és elnyomással.”³⁶ – írta az újraindult orthodox sajtó a bethleni konszolidációt követően.

Ezek a narratív stratégiák visszaköszöttek a II. zsidótörvény közösségi feldolgozási kísérleteiben, sajtóvisszhangjaiban is.

„Elmerengve a múltakon, legelőször is kimondhatatlan hálát érzünk I. Ferenc József és IV. Károly koronás magyar királyok és még előbb II. József meg nem koronázott magyar uralkodó irányában, akik alatt a zsidóság emberi és polgári jogokat nyert és akik beállították a zsidóságot az állam polgári rétegébe.”³⁷
– írt az orthodox lap a fenti sorokkal véve tudomásul a II. zsidótörvény rendelkezéseit.

A neológ önértelmezés és narratív stratégia már a dualizmus idején nagyobb mértékben igazodott a magyar nemzeti szimbolikus értelmezésekhez. Amíg Kossuth formálódó kultuszának kérdését az orthodox lap a nemzet iránti lojalitás megtartásával a királyhűségre való intéssel zárta,³⁸ addig a neológia jelentősebb mértékben bevonódott a függetlenségi diskurzusokba.

A Horthy-korszak Magyarországához való lojalitás mellett a trianoni országvesztés és az antiszemita jelenségek ellenpéldájaként jelent meg a neológ sajtóban a dualista Magyarország képe. Ez a nosztalgia a Dinasztia és az elpusztult Monarchia iránti sóvárgásban nyilvánult meg. Ebben az összefüggésben szerepelt a régi Magyarország, a Dinasztia és a hozzá hűséges magyar zsidó. A dualizmus-nosztalgia ellenére az *Egyenlőség* sem vonhatta ki magát a Horthy-korszakban főáramban lévő függetlenségi történeti diskurzus hatása alól. A neológ lapban megjelenő kurucos hangvételű cikkek inkább tekinthetők a magyar nemzeti függetlenség melletti kiállásnak – és a hazafiatlanság vádjával szembeni apologetikának, mintsem Dinasztia-ellenességnek. A Dinasztia-nosztalgia a régi

34 *Zsidó Újság* 1926. jún. 11. / 1. Trianon és Budaörs.

35 Vö. Bíró 2013. 36-37.; SCHMIDL 2014. 80-82.

36 *Zsidó Újság* 1925. dec. 4. / 5. Vázsonyi Vilmos esküje. A katolikus eskü, amit a zsidó hűségesen megtart.

37 *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 10. / 1-2. Egy fővárosi falragasz előtt.

38 *Zsidó Híradó* 1894. ápr. 5. / 8. Hírek – Kossuth Lajos temetése

állam iránti lojalitásról, míg a Kossuth-párti cikkek a nemzet iránti elkötelezettségről szóltak. Az 1920-as és 1930-as években a Dinasztia-nosztalgia és a kurucos cikkek egyidejű megjelenítése nem jelentett problémát.

Tanulságok

A szimbolikus politika nemzeti vonatkozásai terén a három különböző sajtódiskurzus eltérő elitstratégiái érhetők tetten, viszont a két szembenálló izraelita felekezeti irányzat sajátos múltértelmezést alakított ki a Dinasztia és a dualizmus vonatkozásában. Ennek részeként közös a neológ és orthodox értelmezésben a lassan feledésbe merülő aranykor képe.

„Mily szomorúan mondja a talmud bölcse: a mi apáink Jirmijóhü szavával panasztak: »mi már elfelejtettük a jót«, de a mi nemzedékünk már nem is látta a jót. Ilyen érzésekkel tekintünk a mai ifjakra, ők már csak hírből ismerik Ferenc József korszakát, amely a béke, a munka a felekezeti türelmesség és a jólét ideje volt.”³⁹

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern* The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.

BEN-SASSON, Haim Hillel

1985 *A History of the Jewish People*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts.

BÉKÉS Márton

2009 A legitimisták és a legitimizmus. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900-1948*. Osiris, Budapest. 235-237.

BÍRÓ Ákos

2013 *Kétfejű sas Dávid pajzsán*. Tábori Rabbinátus az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918. Gabbiano Print Kft. Nyomda és Kiadó.

DETREZ, Raymond – SEGAERT, Barbara (ed.)

2008 *Europe and the Historical Legacies in the Balkans*. P.I.E. Peter Lang, Brüsszel.

³⁹ *Zsidó Újság* 1930. aug. 22./ 4. Emlékezés I. Ferenc Józsefre

DIÓSZEGI István

1997 *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789-1839*. MTA Történettudományi Intézet Budapest, Budapest.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó, Budapest.

GLESZER Norbert – ZIMA András

2010 Változatlanág a változásban A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2010 (1-2). 35-62.

HYMAN, Paula E.

1993 Traditionism and Village Jews in 19th-Century Western and Central Europe: Local Persistence and Urban Nostalgia. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition*. Jewish Continuity in the Modern Era. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem. 191-201.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2007 *Túlélési stratégiák*. Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, Szekszárd.

KATZ, Jakov

1999 *Végzetes szakadás*. Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

MARJANUCZ László

1988 *A szegedi zsidó családok a 19. században*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

ROMSICS Gergely

2004 *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

2010 *Nép, nemzet, birodalom*. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és a magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918-1941. Új Mandátum Könyvkiadó Budapest.

SCHMIDL, Erwin A.

2014 *Habsburgs Jüdische Soldaten 1788-1918*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.

SELTMANN Rezső

2000 Vázsonyi Vilmos. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Első kiadás 1929. Makkabbi Kiadó, Budapest. 942.

SOLE, Ariyeh

1968 Subcarpathian Ruthenia, in: *The Jews of Czechoslovakia. Historical Studies and Surveys*. The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews, Philadelphia – New York. 125-155.

SPEIDL Zoltán

2012 *Végállomás: Madeira*. Királykérdés Magyarországon 1919-1921. Kairosz Kiadó, Budapest.

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

„BRIDGE FROM THE DREARY PRESENT TO THE GLORIOUS PAST”

Monarchy-nostalgia in the interwar period among Jewry of Budapest

In terms of the manifestations of the Jewish population's loyalty towards the Austro-Hungarian state there were differences between the Jewry in Habsburg-Austria and in Hungary. While the former were expected to display a dynastic loyalty, the latter were expected to identify with the modern notion of the Hungarian nation. The Budapest-based Neolog Israelite weekly, *Egyenlőség* ascribed the continuing existence of peace between the peoples and denominations of the Monarchy to the Dynasty. It made the Dynasty appear to be an institution above nations and religions which alone was destined to preserve the unity of the Empire. Between the two world wars loyalty to the common state and empire was replaced with the faith the peoples of the successor states placed in their own uniqueness. Loyalty to the Dynasty was replaced with new attachments in Central Europe after the war. Neolog Jewry identified with the national pain caused by the Trianon peace treaty. Besides loyalty to the Hungary of the Horthy era, the image of dualist Hungary appeared in the press as the counter-example to the loss of territory at Trianon and the anti-Semitic phenomena. This nostalgia was manifested in a longing for the dynasty and the destroyed Monarchy. Old Hungary, the dynasty and the Hungarian Jew loyal to it figured in this context. However, numerous social and cultural phenomena, as well as internal Jewish discourse can only be interpreted within a general Central European framework. In their communication German language publications and the institutional elite who made passage possible played a significant role. Looking at German language Jewish papers as well, the essay studies the expectations of the power elite, the political reports of the civil society and the religious interpretations of Judaism adapted for the present.

IV. Károly (Budapest, 1916)

GLÄSSER NORBERT

VADAK VAGY BOLDOG HÍVŐK?

A mászkil kritika útjai a csodarabbi alakja körül
az Egyenlőségben 1918-ig

A modern európai önkép hierarchizált ellentétpárokból épült fel.¹ Ezek kutatása új területként nem csupán a természeti népekhez való viszonyulás kérdéseként a kulturális antropológiában, a történetiség rendjeként a történelemtudományban, hanem a premodern zsidó közösségek világához és a populáris zsidó kortárs szokások mászkil megítéléséhez kötődően a Jewish Studies keretében is feltűnt. Utóbbi esetében időbeli és térbeli ellentétekről beszélhetünk. Hogyan mutatják be a korábbi korok zsidó szokásait? Hogyan vetül ki az „időben távolinak” minősített a földrajzi térben. Hogyan válik „térben távolivá”? Tanulmányomban az *Egyenlőség* folyóirat chászid-képe példáján vizsgálom ennek a modern zsidó önképnek az ellentétpárjait, tovább sodródó diskurzuselemeit, a sajtó és a mászkil irodalom által terjedő toposzait. Az új városi modernizáló zsidó közösségek elitje az általa elhagyott vidéki közösségekhez komplex és ambivalens módon viszonyult. Ez egyszerre jelentette a vidéki életvitel kritikáját és vallási, romantikus idealizálását.²

A sajtó a fenti tendenciák egyik fóruma volt. Abrevaya Stein a sajtót egyszerre tekinti a változás manifesztálódásának és mechanizmusának a modernkori zsidóság köreiben. A sajtó az urbanizálódó népességhez kötődött. A zsidó élet megváltozott, és a modern sajtó segíteni próbált még inkább megváltoztatni azt.³ A chászidokról nyújtott olvasatokat az egyes csoportok életvilága és önképe határozta meg. A sajtóban megjelenő értelmezések a német nyelvterület zsidóságának általános tendenciáiba illeszkedtek, azok fővárosi adaptációit nyújtva. A diskurzusok alakításában részt vevő rabbik, tudósok és művészek, illetve írók, és publicisták nehezen köthetők egyetlen nemzetállamhoz. Tanulmányaik, vállalt új hivatalaik, utazásaik vagy más kapcsolataik révén a zsidó kultúra alakításában jelentős szerepet játszó központok között közvetítő szerepet tölthettek be.

A chászidokról nyújtott orthodox, neológ és cionista intézmény-közei, illetve mozgalmi olvasat gyökeresen eltért. Ez egyúttal más stratégiákkal polemizálva a párhuzamos olvasatokra adott válaszokat is magába foglalta.

1 ANTTONEN 2005.

2 HYMAN 1993. 191.

3 ABREVAYA STEIN 2004. 5, 7-9, 16, 213.

Az orthodox vallási példaképek neológ értelmezéséről a Zsidó Híradó egyik polemizáló tudósításában megjegyezte, hogy

„azok közt, kikre a tudatlanság és rosszakarát a »csodarabbi« névvel minden rosszat vél rákenni, a zsidó tudomány nagy fáklyavivőivel is találkozunk. (...) a kit elfogulttá tesz a gyűlölet (...) ha módját ejt-heti, hát dühös czikkeket ír a csodarabbik és zsidóság visszamara-dott elemei ellen.”⁴

A csodarabbi fogalma azonban jóval elterjedtebbnek tekinthető a 19. század utolsó évtizedeinek magyar társadalmában, és messze túlmutatott a neológ hírlapírók polémikiában használt fogalomkészletén.

A népéleti alaktól az idegenig

A csodarabbi fogalma a pozitivista koncepciót követve a kor ismereteit felhal-mozó lexikonokban és monografikus feldolgozásokban is megjelent. A Pallas Nagy Lexikona szerint a csodarabbi, „az ortodox zsidófelekezetben olyan rabbi, kiről hívei azt hiszik, hogy jövőbe lát, betegségeket és egyéb veszedelmeket imádkozással és talizmánokkal el tud hárítani s ezért sokan zarándokolnak hoz-zá.”⁵ A szócikk írója azt is megjegyezte, hogy a csodarabbi Lengyel- és Oroszor-száiban gyakori, de magyarországi példát is hoz, a kortárs tálljai csodarabbira utalva. A Révai Nagy Lexikon 1912-ben a tizenkilenc évvel korábbi szócikket vette át, a konkrét példát általánosítva.⁶ A Magyar Nyelv Értelmező szótára 1959-ben jóval a chászid rebbék tényleges magyarországi működése és a vészkor-sza-kot túlélte orthodoxia elvándorlása után gúnyos vallási fogalomként határozta meg azt. A csodálatos, rendkívüli képességeket, amelyeket a hívei tulajdoníta-nak neki, már nem kötötte a megjelenés előtt kilenc évvel államilag felszámolt orthodoxiához. A csodarabbi a szótár értelmezésében olyan bölcs rabbivá válik hívei szemében, aki „a legsúlyosabb kérdésekben is tud dönteni, tanácsot adni, aki imádkozással, mágiával veszedelmet, bajt el tud hárítani valakiről.”⁷ A példák között itt már szépirodalmi utalások szerepelnek, Krúdyt és Karinthyt idézve.

A magyarországi felvilágosult társadalom hírlapírói felől a csodarabbik tevé-kenysége a népi, babonás szokás, illetve a pszichés patológikusság és szélhá-mosság képzetével társult. Ezt több regionális politikai és társadalmi lap tudó-sítása is jól tükrözi.⁸ A csodarabbiról nyújtott értelmezések a gazdasági alapú

4 Zsidó Híradó 1901. márc. 14. / 7. Hírek – Az újfélértői csodarabbi

5 N.N. 1893. 751.

6 N.N. 1912. 122.

7 N.N. 1959. 914.

8 Pl. Óbecse és Vidéke Társadalmi és vegyes tartalmu hetilap. 1909. aug. 15./ 2. Ujdonságok – Jövendő mondó rabbi.

antiszemitizmussal is összefonódtak. A szabadkai Bácskai Napló című politikai napilapban a zsidó származású hírlapírók csodarabbi-kritikáját már nem csupán olyan felvilágosult eszmék mentén értelmezték át, mint a racionalitás és az etika, hanem vélt gazdasági olvasatát is nyújtották.⁹ A cikk az emancipáció diskurzusában megjelenő társadalmi feltételeket és az integráció megkérdőjelezésének gondolatát kötötte össze a csodarabbi torz és a zsidóság felületes képével. A csodarabbi így egyúttal a neológiát ért külső támadások forrásává is vált, egy differenciálatlan külső kép keretében pedig a vélt „bűnök” szankcionálásának tárgya lett. Ezzel a mögöttes ideológiát: a gazdasági antiszemitizmust vagy az asszimilációt megkérdőjelező diskurzusokat erősítő metanyelvvé is válhatott.¹⁰

A csodarabbi és híveinek közössége Rudolf trónörökös által kezdeményezett és az egységes birodalmi tudat kialakítására törekvő Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben című sorozatban is megjelent. A monografikus feldolgozás, a Kronprinzenwerk célja földrajzi, történelmi és népeletre vonatkozó ismeretek nyújtása volt, a sajátos helyi vonások kölcsönös megismerésével segítve elő a birodalom népeinek egységét.¹¹ A csodarabbi a Galícia-kötetben kapott helyet. A galíciai zsidó népelettel jelenítették ugyanis meg a Monarchián belül élő kelet-európai zsidóságot. A monografikus sorozat a chászid zsidóságot és csodarabbijait mászkil olvasatban Magyarországon kívüliként, a szomszédos terület sajátosságaként mutatta be. A tradicionalitásra törekvő zsidó vallásosságról alkotott képet a szerző, Leo Herzberg-Fränk (1827-1915)¹² a népeleti leírásokba illesztette. Az atyáik világából kilépő zsidókkal szemben ez a világ testesítette meg az ősit kereső népleírás számára a figyelmet érdemlő területet. Ez ugyanakkor egy felvilágosult racionális kritikába is ágyazódott, ami kellőképpen eltávolította a bemutatott életformát és az érdeklődésre számot tartó jelenségeit a nyugati polgári világtól. Herzberg-Fränk a csodarabbit a babonaként megnevezett hiedelmek sorába illesztette, pusztán egy jelenséggé téve az őrző-védő amulettek, jóslások, temetőhöz és túlvilági hiedeleményekhez kötődő praktikák között. A csodarabbi egyúttal Galícia jellemzőjévé is vált, miközben a chászidokat a Talmudnak túlzott követőiként mutatta be a Monarchia művelt keresztény olvasói előtt.¹³

A csodarabbik és a „chászideusok” tematizálása azonban nagyobb múltra tekintett vissza, gyökereit a zsidó felvilágosodás híveinek hagyomány-racionalizálásában és koruk populáris zsidó szokásainak bírálatában kell keresni.¹⁴ A tudatosan modernizáló csoportok vélekedése a csodarabbi által jelképezett életvilágról és modernitáshoz történő viszonyulásról több ponton összefonódott a társadalom külső értelmezéseivel. Nem célok ezeknek a kapcsolódási pontoknak, az

9 *Bácskai Napló* Politikai napilap 1908. szept. 6./ 2-3. A csodarabbi Szabadkán. Az integráció megkérdőjelezése az emancipáció diskurzusában már kezdeteknél feltűnt. Lásd: KOMLÓS A. 1997. 39-40.; GYURGYÁK J. 2001. 45-50.

10 *Bácskai Napló* 1908. szept. 7./ 5. Hírek – A csodarabbi.

11 HOFER 2009. 109.

12 Brody-ban született bécsi történetíró, aki ifjú korától a hászkálai reformjainak képviselője, előbb egy felvilágosult Hirsch báró-féle iskola felügyelője, majd bécsi lapszerkesztőként és újságíróként dolgozott. Írásának magyarra fordítója a néprajzos Katona Lajos volt.

13 HERZBERG-FRÄNK 1898. 487.

14 WODZIŃSKI 2009.

egymásra hatások irányainak és mechanizmusainak aprólékos feltárása, erre részben akadtak már kísérletek,¹⁵ részben pedig túlmutatnának az eredeti célkitűzésen.

A zsidóságnak az európai középosztály kultúrájába átlépő tagjai – főként az első generációknál – gyakran még ebben a sokat kritizált világban nevelkedtek. Ágai József önéletírásában például a vizsnyici chászidok a modern világ felé vezető út kezdetén kaptak fontos szerepet. A szerző a család velük való konfliktusát jelölte meg a hagyományos világgal való szakítás okaként.¹⁶ Ágainál a galiciánér chászid közeg egyszerre vált a felvilágosult, művelt világ és a prosperáló, a kitörés ígérő hordozó magyar vidék ellentétévé. Ágai egyszerre jelezte meg a zsidók irányába a bürgerliche Verbesserung keretében és a vidék magyar többségét biztosítani kívánó asszimilatív nemzeteszmé által támasztott elvárásokat, s lelte meg saját múltjában ennek tökéletes ellenvilágát. Ada Rapoport-Albert – a chászidizmus kutatását újragondoló, 1980-as évek végén rendezett konferencia tanulmánykötetének előszavában – megjegyezte, hogy a kelet-európai zsidó felvilágosodás irodalma nem csak a chászidizmussal kapcsolatos torz előítéletekért felelős, ami sokáig rányomta bélyegét a történetírássra, hanem a mozgalomba való bepillantás módjának és értelmezési kontextusának megőrzéséért is.¹⁷ Az értelmezés másik, de szintén a zsidó felvilágosodás gondolkodáskörében mozgó csatornája a zsidó régiségek kutatása és a Wissenschaft des Judentums volt. Magyarországon a zsidó régiségek kutatásának képviselőjeként a chászidizmussal és rebbéivel elsőként Löw Lipót foglalkozott szegedi „zsidó teológiai” folyóiratában, a Ben-Chananjában. Löw a magyar zsidó történelem keretében tematizált irracionális és misztikus vonatkozásaiban elítélt chászidot a megalapozó emlékezeten – a hagyomány láncolatának történeti kontextusba helyezett vallási irodalmi rétegein – keresztül vezette végig a 18. századi lengyel chászidizmusig, és annak magyarországi megjelenéséig.¹⁸

A máskéül kritika közhelyei főként zsurnalisztikai és tudományos közvetítéssel, konkrét újságírók és kutatók által megjelenített, a hatalom és a művelt keresztény világ által autentikus izraelita felekezeti vélekedésként elismert és támogatott személyek közvetítésével a zsidóságon kívül is hatottak, s váltak a belső vallásreformtól független diskurzusok részévé. A csodarabbinak ugyanakkor élt egy orthodoxiához közelebb álló, a csodarabbik jámborságát elismerő, s azok életvitelét, ténykedését a keresztény népi hiedelemvilág alakjaihoz igazító külső értelmezése is. Az idealizált „magyar chászidról” alkotott keresztény képhez az orthodoxia és a neológia eltérően viszonyult. Az orthodox stratégia a vallásos életvitel külső elismeréseként épített be a regionális sajtó híradásait, míg a neológia gyakran vitába szállt a chászidokat méltató keresztény cikkírókkal.¹⁹

15 OIȘTEANU 2005.

16 ÁGAI 1900. 27., Vö. FENYVES 2010. 50.

17 RAPOPORT-ALBERT 1997. XXIII.

18 LÖW 1859. 146.

19 Az újfehértói csodarabbi példáján lásd: *Nagyvárad* 1897. okt. 7./ 5. Hírek – Elhunyt csodarabbi.; *Debreczeni Lapok* 1897. okt. 10./ 3. Ujdonságok – Az újfehértói csodarabbi halála.; *Nagyvárad* 1897. okt. 9./3-4. A csodarabbi temetése. – Sajtát tudósítónk, *Nagyvárad* 1897. okt. 10./ 2-3. Az újfehértói

A neológ válaszreakciók és általában a neológ chászidizmus-értelmezések az askenáz zsidóságon belül megjelenő különböző tudatosan modernizáló diskurzusoknak a fővárosi adaptációi voltak. A galíciai és más lengyel mászkilok különböző korszakokból és társadalmi-politikai kontextusból származó diskurzusai mellett megjelent közöttük az urbanizálódó s a reform útjára lépett nyugati zsidó polgári rétegek gettónosztalgiaja, a felekezeti önmeghatározással és más nemzeti kultúrákhoz való igazodással szembeforduló zsidó reneszánsz gondolata, valamint a zsidó nemzeti létet a héber vagy jiddis irodalom által megerősítő kelet-európai irodalmi törekvés is.

Konrád Miklós a chászidok percepciójának alakulását a zsidóság többségi társadalomhoz és kultúrához való közeledése, a haszkálá és a külső politikai nyomás, a nemzeti asszimilációs törekvések és a társadalomban megjelenő antiszemizmus felől szemlélte. A chászidok percepciójára a neológ zsidóság saját zsidóságához való viszonyulásának egyik megnyilvánulásaként tekintett. Konrád megközelítésében a dualizmuskori neológ zsidóság önnön zsidóságához való viszonya a „hagyományos zsidó világtól való eltávolodása révén képlékennyé vált”.²⁰ Konrád elemzésében kiemelte, hogy a németországi és ausztriai példákkal ellentétben, Magyarországon az asszimilációban részt vevő egyéneknek a saját zsidóságukhoz való viszonyulása ritkán jelenik meg a történeti forrásokban. A neológ zsidóságon belül elkülönítette az asszimiláns zsidó polgárságot és a felekezeti közélet képviselőit, amelyet változó, ideológiailag inhomogén közegnek tekintette. Konrád szerint ez a neológ önkép az asszimiláció előtti és az asszimilációt elvető zsidóság jellegzetes vonásainak elutasítására épült. Az asszimilációra való hajlandóság felől elemezte a haszkálá képviselőinek jiddis nyelvhez való viszonyát, amit a Bildung jegyébe a zsargon, a romlott nyelv elutasítása jellemzett. A jiddissel szembeni „averzió” a szakadás utáni irányzati viták során és – a viták neológ érvrendszerét közvetetten alátámasztó – Wissenschaft des Judentums keretében artikulálódott. E téren változást a zsidó nemzeti gondolathoz kapcsolódó modern jiddis költészet adaptációja hozott.²¹ Konrád megközelítésének másik pillére a vallási közöny neológ izraelita felekezeten belüli terjedésének felismerése és a német zsidóságtól átvett gettónosztalgia kérdése.²² A vallási közöny neológ izraelita felekezeten belüli terjedésének felismerése, Konrád példái nyomán főként az *Egyenlőség*en kívül tűnt fel, bár a lap írásából is olvashatók ki hasonló tendenciák. Ezeknek az írásoknak a kontextusa és a főszerkesztő egyes kijelentései azonban az *Egyenlőség*en belül megkérdőjelezi a – Konrád által hangsúlyozott – fenti személtváltás századfordulós fővonalba kerülését. Mind a jiddis megítélésében, mind pedig a chászidok megváltozott percepcióját illetően Konrád is ambivalenciára hívja fel a figyelmet.²³ Konrád által kiemelt következtetlenség azonban nem korlátozódott csupán a lap

csodarabbi temetése. Irta: Ifj. Móricz Pál. Ujfehértó, okt. 9. Ifj. Móricz Pál és más publicisták írásaira az *Egyenlőség* is reagált.

20 KONRÁD 2005. 1335.

21 KONRÁD 2005. 1337-1354.

22 KONRÁD 2005. 1356-1361.

23 KONRÁD 2005. 1346, 1359.

főszerkesztőjének személyére, hanem általánosságban jellemezte a chászidok *Egyenlőség*ben nyilvánosságot nyert tematizálását.

A forrásanyagból kiindulva, munkahipotézisként az *Egyenlőség*en belül célszerűbbnek tartom a párhuzamos diskurzusok meglétének feltételezését. A jiddis, a gettónosztalgia és a vallási közöny esetében hasonló diskurzív megközelítés már Konrád Miklós elemzésében is feltűnt. Felvetésemben viszont nem konkrét jelenségekhez való változó viszonyulásokra kívánok rákérdezni, hanem azokra a diskurzív keretekre, diskurzusfolyamokra²⁴ összpontosítani, amelyek a konkrét történeti-társadalmi térben, egy adott szerkesztői, hírlapírói elit stratégiáin belül artikulálódtak. Az *Egyenlőség* chászidizmus-tematizálásában ilyennek tekinthetők a kulturmissziós propagandisztikus önmegerősítő írások, a Wissenschaft des Judentums eredményeit népszerűsítő rovatok és az aktuális sajtóvitákkal összefonódó célzatos közlések, valamint a kuriozitás vagy az egzotikum erejével ható közvetlen találkozások útbeszámolói. A „chászidok neológ percepciójának változása” ugyanis az *Egyenlőség* hasábjain inkább társadalmi-politikai kontextushoz kötődik. Ezt a folyamatot kísérhetjük végig, ha a különböző, párhuzamosan működő, de egymástól nem független diskurzív kereteket vesszük szemügyre.

A vadság árnyéka és az értelem fénye

Az *Egyenlőség* chászid-percepciója a dualizmus utolsó két évtizedében igen változó, nehezen köthető jól kirajzolódó, történeti folyamatként megragadható tendenciákhoz. A chászidok a különböző cikkekben egyaránt képviselhették a tudatlanság, a tanulatlanság és a nyugati műveltség hiányának „sötét” világát, a babonákban hívők, a megtévesztők és a fanatikus megtévesztettek körét, valamint azt az egyszerű vallásosságot, ami – legalábbis történeti távlataiban szemlélve – sajátos körülményei okán a művelt nyugati világ megértésére tarthat számot. A lap stratégiájában tapasztalható ambivalencia azonban más megvilágításba kerül, ha Szabolcsi Miksa és a lap köré gyűlt hírlapírói elit állításait nem a lapon belül kialakult nézeteknek, hanem adaptált, a korábbi mászkil irodalmi hagyományokból kölcsönzött beszédmódoknak tekintjük. Ha elfogadjuk, hogy az *Egyenlőség* publicistáit a tudatosan modernizáló zsidóságon belül olyan nagy társadalmi diskurzusok vezérelték, amelyek az új eszmék hirdetését és az újítások útjára lépett zsidóság pozitív önképét voltak hivatottak szolgálni, akkor felmerül a kérdés, hogy hogyan befolyásolták ezek a narratív keretek a magyarországi chászid zsidó megformálását. Azt fontos továbbá szem előtt tartani, hogy az írások jelentős része nem a közvetlen találkozás élményén alapult, hanem egy narratív stratégia keretében tekintett a chászidra. Brunner nyomán²⁵ ugyanakkor azt sem feltételezhetjük, hogy a személyes tapasztalaton alapuló chászid-értelmezés

24 Siegfried Jäger nyomán, lásd: KASCHUBA 2004. 203.

25 BRUNNER 2000.

el tudott volna szakadni a magyar társadalmon és a neológián belüli meghatározó nagy társadalmi diskurzusoktól. Innentől fontos kérdéssé nem maga a századfordulós neológ chászidizmus-percepció változása válik, ami összképében még számos következetlenséget és ellentmondást hordoz, tényleges váltássá pedig a Horthy-korszak gyökeresen megváltozott politikai és társadalmi közegében válik, hanem maguk a továbbgördülő diskurzuselemek. A Siegfried Jäger-i értelemben vett diskurzus-folyam számos olyan elemet tartalmaz, amely korábbi diskurzusok részeként sodródik tovább.²⁶ Szabolcsi Miksa élete utolsó másfél évtizedében szerkesztett *Egyenlőség*ben pedig számos olyan diskurzuselem található, amelyből később a két világháború közötti lap írásai is építkeznek. Ezen elemek közös vonásaként említendő, hogy kivétel nélkül a hászkálából fakadó kulturmissziós törekvésekből eredtek. Ezekkel a törekvésekkel a chászidizmus vonatkozásában csupán a cionizmus szakított, miközben a kulturmissziót egy zsidó nemzeti misszióval cserélve fel, a chászidban pedig a népiként továbbélő ősit lelte meg.

A chászidokról folytatott diskurzusok egyrészt az elvárások és az igazodás igénye mentén alakultak, másrészt a kulturmissziós küldetéstudat és a hátrahagyott világ iránt táplált nosztalgia határozta meg azokat. Konrád Miklós a galíciai zsidósághoz való viszonyulásukat a külvilág kazár-diskurzusa és a jiddis nyelvészeti/ társadalmi értékelése felől közelíti meg. A kazárokról folytatott antiszemita diskurzusok tagadták a különbséget az eltérő zsidó irányzatok és csoportstratégiáik között. Ezt a Bácskai Napló szabadkai csodarabbi-látogatásról írott cikkében is láthattuk. Erre az *Egyenlőség* apologetikus cikkeiben a történeti elemzések is rámutattak.²⁷ A romlott nyelvként felfogott jiddis a különböző neológ hírlapírói értelmezésekben a magyarosodás kerékkötőjeként, leglátványosabb akadályaként tűnt fel.²⁸ A jiddis használatáról folytatott viták szorosan kötődtek a kulturmissziós törekvésekhez is.

A neológ sajtóban hangsúlyosan jelent meg a nemzethez tartozás gondolata.²⁹ A neológ zsidóság missziós küldetése ennek keretében kettős volt: egyfelől a dualizmus idején az elsajátítható magyar kultúra által a magyarság érdekeinek védelme, nemzetiségi területeken a magyar kultúra megjelenítése és terjesztése, másfelől egy belső, zsidóságon belüli missziós tudat: a felvilágosult európai kultúra terjesztése. A belső kulturmisszió kritikája elsősorban az oktatásra, a következő nemzedékre irányult. Ez túlmutatott a Galícián keresztül érkező kelet-európai zsidó bevándorlók kérdésén, és inkább tekinthető a tradicionalitásra törekvő stratégiák általános bírálatának. A modern rabbiszeminárium vitáitól a korszakon végigvonuló neológ attitűd a vidéki orthodox és chászid Talmudiskolák, valamint a szentföldi osztrák-magyar kolel megítélésében egyaránt megjelent.³⁰ A visszamaradottságként értelmezett orthodox viszonyulás a vallási és világi ismeretekhez, autoritásokhoz és a történetiség rendjéhez a neológ belső

26 Lásd: KASCHUBA 2004. 203.

27 KONRÁD 2005. 1352-1353.; Vö. FEJTŐ 2000. 102.; PREPUK 1997. 114.; JELINEK 2007. 8-9.

28 Vö. KONRÁD 2005. 1343-1344.

29 *Egyenlőség* 1882. dec. 30./ 4. A zsidóság missziója, vö. ZIMA 2008. 247.

30 Pl. *Egyenlőség* 1912. jún. 2./ Melléklet 1. Meturgeman—üzenetek és magyarázatok, Még egy chalukát! [Írta:] Szabolcsi Miksa

kulturmisszió legitimáló közhelyévé vált. Amíg a Monarchia-kötet felvilágosult népleírásában a populáris zsidó szokások és a jellegzetes viselet a regionális sajtóságok megjelenítője volt, addig a kelet-európai zsidónak ugyanezen képe az *Egyenlőség* kulturmissziós írásaiban a beilleszkedésre való képtelenség jegyeinek hordozójává lett.³¹ A kulturmissziós diskurzus összefonódott a megreformált judaizmus univerzalista erkölcsi missziójával is, ami a judaizmus eszkatológikus vonásait értelmezte át. A zsidóság új történelmi küldetésében az ideális zsidó a modernitás élharcosa lett, aki példát mutat az emberiség egészének. Küldetésének lényege Mezei Ernő publicista és függetlenségi politikus³² megfogalmazásában, „hogya a maga kijelölt helyén, pusztán saját sorsának példájával előítéleteket tördössön, új igazságokat felmutasson és terjesszen, s a felvilágosodás hadsoraiknak kifogyhatatlan tartaléka, az emberiség haladásának becses kovásza maradjon.”³³ A galíciai zsidóságot megcélzó kulturmissziós törekvések legintenzívebbé az első világháború idején váltak, a galíciai menekültek tapasztalatából és a győztes háború biztos reményéből táplálkozva. Székely Ferenc bankigazgató megfogalmazásában – aki egyúttal udvari tanácsos, a Rabbiképző vezérőrnagytagja és az első világháború előtti unifikációs mozgalom elindítója is volt³⁴ – a magyar neológia feladata a galíciai zsidó tömegek átsegítése a modern európai kultúrába.³⁵ A tömegesen Magyarországra érkező, és ezáltal az itteni zsidóság iránti ellenszenvet növelő chászid zsidók az *Egyenlőség* értelmezésében nevelésre szorultak. „Ez az életerős, termékeny, tehetséges józan nép hasznos, derék állampolgárokká nevelhető. De nevelni kell.”³⁶ – állapította meg Székely Ferenc. Az „elmaradott lengyel zsidók” modernizálása pedig, a magyar neológ zsidóság feladata. A chászidok és cádikjaik ekképp a századfordulós kulturmissziós propaganda bírálatainak visszatérő témájává váltak. Az *Egyenlőség* a kelet-európai zsidóságot elmaradottnak tekintette, és megváltoztatásának, átalakításának sürgető feladatát hirdette.³⁷

E mögött a különböző zsidó csoportok közötti határvonalak neológ szempontú átrajzolása állt. A tudatosan modernizáló csoportok élén megjelenő elit a különböző stratégiákat követő, önálló elitekkel rendelkező tradicionalitásra törekvő csoportstratégiákat egy olyan egységes zsidóság koncepciójában kísérelte meg bemutatni, melynek középpontja és eliteje maga a neológia lett volna, a modernitáshoz másként viszonyuló zsidóságnak pedig a „művelt elit” által felemelendő néprétegek szerepe jutott volna. Ez egyben a felvilágosodás eszméihez és a modernitás új igényeihez igazított vallásgyakorlás terjesztésének törekvéseit is hivatott volt szolgálni.

A chászidok különböző modern reformgyakorlatoktól eltérő liturgiája és közösségi vallási élete szintén a kulturmisszió kritikája alá esett. A közhelyes

31 Pl. *Egyenlőség* 1912. jún. 16./ 1-4. Külföldi és Magyarországi orthodox vezérek [Írta:] Szabolcsi Miksa

32 Lásd: SELTMANN 2000. 591.

33 *Egyenlőség* 1913. szept. 28./ 4-5. Az örök zsidó [Írta:] Mezei Ernő

34 ÚJVÁRI 2000. 833.

35 *Egyenlőség* 1916. ápr. 16./ 3-5. Háború után. [Írta:] Székely Ferenc

36 *Egyenlőség* 1916. ápr. 16./ 3-5. Háború után. [Írta:] Székely Ferenc

37 *Egyenlőség* 1888. december 16./ 6-7. Nem kell iskola! Írta: Hammer Izrael

megfogalmazások azonban nem tekinthetők a neológ hírlapírók sajátos, az *Egyenlőség*en vagy a neológián belül kialakult nyelvezetének. Bár kevésbé heves megfogalmazásban, hasonló általánosítások olvashatók a bécsi zsidó történetíró, a mászkil Leo Herzberg-Fränkli írásában is a monarchikus emlékezet formálásának szándékával.³⁸ A galíciai mászkilok chászid-kritikája Budapesten azonban nem csak Herzberg-Fränkli révén hathatott. Marcin Wodziński rámutat arra, hogy a felosztott lengyel területek mászkil zsidói olyan különböző csoportokat alkottak, amelyek ideológiai és társadalmi, belső és külső tényezők összehatásaként eltérő és időben változó chászidizmus-kritikákat hoztak létre. Wodziński azt is kiemeli, hogy ezek a kritikák nem a közvetlen tapasztalatból eredtek, hanem egy komplex írásbeli stratégia folyamányai voltak. A galíciai és az orosz fennhatóság alatt lévő lengyel területek mászkil mozgalmi az állammal kialakított viszony függvényében gyökeresen eltértek. Az 1840-es években a jelentős németországi tudatosan modernizáló zsidó sajtók a lengyel mászkilok vádjaitól voltak hangosak, amelyekben a lengyel zsidóság legfőbb problémájaként a chászidizmust jelölték meg.³⁹ Ezek olyan vádak voltak, amelyek közhelyként később az *Egyenlőség* íásaiban is megjelentek, s a kulturmissziós érvrendszer keretében központi helyet kaptak. A németországi zsidó sajtóban a chászidokat a zsidó tömegek kiszípolozóiként és a vak fanatizmus bátyáiként emlegették,⁴⁰ ami a nyugati mászkil chászid-képet bő fél évszázadra meghatározta. Az 1840-es évek sajtótermékeiben publikáló mászkilok azonban vajmi keveset tudtak a chászidizmusról, ahogyan Wodziński megjegyzi, saját programjaikat fejtették ki és sikertelenségeik magyarázatát adták meg a chászidizmusra hivatkozva. A chászidok itt elsősorban krízis- és konfliktuskezelő, bűnbakkereső mechanizmusként funkcionáltak. Helyes megoldásnak pedig leggyakrabban a teljes elutasításukat tekintették.⁴¹ Wodziński által elemzett 19. századi mászkilokra vagy műveikre bár konkrét, visszavezethető utalás nem található, Szabolcsi Miksa, Hammer Izrael, Mezey Ernő, Székely Ferenc és az álnéven publikáló Secundus íásaiban, közhelyeik visszaköszönnek a lap hasábjain.

Szabolcsi apologetikus írásában a hászkálá fontosabb reformjait ütköztette egyedül üdvös útként a démonizált chászid-képpel. Sorra jelent meg ennek során témaként a bürgerliche Verbesserung, a nyelvi asszimiláció, a liturgia nyugati polgári esztétikumhoz való igazítása és a vallás erkölcsi racionális átértelmezése.⁴² Szabolcsi negatív képe a populáris zsidó szokásokkal szembeni averzióból, a tradicionalitásra törekvő vallási élet félreértelmezéséből, és a nyugati polgári éthossz számonkéréséből eredt. Így válhatott Szabolcsi értelmezésében a chászidizmusra adott egyetlen ésszerű válasszá a kulturmisszió. Kivitelezhetlensége viszont evidens megoldássá a magyar zsidó felekezeti léttől való távollatást és egyúttal az ország határain kívül tartást tette.⁴³

38 HERZBERG-FRÄNKLI 1898. 501. vö. *Egyenlőség* 1888. dec. 16./ 6-7. Nem kell iskola! Irta: Hammer Izrael

39 WODZIŃSKI 2009. 250-251.

40 WODZIŃSKI 2009. 116-199.

41 WODZIŃSKI 2009. 252.

42 *Egyenlőség* 1897. okt. 24./ 5. Csodarabbik Magyarországon. – Magyarázat egy közre nem adott hirre.

43 *Egyenlőség* 1897. okt. 24./ 5. Csodarabbik Magyarországon. – Magyarázat egy közre nem adott hirre.

A neológ kulturmisszió bár használt vallási szövegeket és hagyatkozott vallási autoritásokra, amiben viszont az orthodox sajtótól eltért, az a szövegek megválogatása és a használat kontextusa volt. Az elmaradottságot és az „igazi judaizmustól” való „sötét középkori elhajlást” a mászkilok körében kedvelt Maimonidész Tévelygők útmutatójával törekedtek alátámasztani.⁴⁴ A neológianak nem csupán a vallási hagyományhoz való viszonyulása jelent meg a sajtóvitákban, hanem a nemzedékek kapcsolatáról, és a leszármazás jelentőségéről is sajátos képet közvetítettek a rivális irányzati stratégia jellemzése vagy bírálata során.⁴⁵

Boldog, hívó világ

A kulturmisszió a chászidok társadalmi értelmezésének fontos keretét szolgáltatva, azonban nem az egyedülit. Az *Egyenlőség* fővonalbeli diskurzusa mellett a neológiában jelen volt a chászid világnak egy olyan átértelmezési kísérlete is, amelyben ha nem is minden esetben saját idealizált, vágyott világaitak lettek fel, de követhető példákat láttak, vagy megértőbb attitűdöt tanúsítottak a chászidizmus iránt. Természetesen ez is átértelmezés volt, amelyhez a jelentéstársítás egy fővárosi – önmagát a nyugati művelt középrétegek részének tekintő – neológ interszubjektív mezőben zajlott.

Konrád Miklós elemzésében a megértőbb attitűdöt főként a vallási közöny és az ifjúsági szocializáció problémáinak felismeréséhez köti.⁴⁶ A külföldi kutatók a nyugat-európai polgárság századfordulós kiábrándultságát és új utak keresésének igényét emelik ki. Németországban Buber 1901-es fellépése, a zsidó reneszánsz gondolata, amelyben Buber a chászidizmust választotta példázatul, Asher D. Biemann szerint ugyanúgy új utak keresését célozta, mint az első világháború éveiben a bécsi felsőközéposztály gyermekei körében mutatkozó azon tendencia, ami David Rechter szerint új közösségi és identitásformák keresésére irányult és különböző szétartó fonalak mentén rajzolódott ki.⁴⁷ Marcin Wodziński pedig rámutatott arra, hogy – a magyarországi kulturmisszió okán fentebb elmített – lengyel mászkil chászid-kritika mellett időszakosan megértőbb hangvételű chászidizmus-értelmezések is teret nyertek a lengyel-zsidó felvilágosodás irodalmában. A chászidizmus átértelmezését Wodziński szerint több tényező segítette: a pozitivizmus ideológiai válsága, a racionalizmust megkérdőjelező ideológiák feltűnése, az ezoterikus tanok iránti rajongás, az új korszak zsidó társadalomban feltűnő politikai tömegmozgalmai és a kialakuló zsidó nemzeti önértelmezés is.⁴⁸ Hasonló budapesti olvasatok ugyanis a fővárosi neológ lapokban szintén megje-

44 *Egyenlőség* 1900. aug. 12./ (melléklet) 2. Meturgeman (Szerkesztői üzenetek) Ujfehértó.

45 A történetiség rendjéről, szocializációs mintákról lásd: GLESZER – ZIMA 2009.; GLÄSSER 2012.

46 KONRÁD 2005. 1358-1359.

47 BIEMANN 2001. 60., RECHTER 1996. 26.

48 WODZIŃSKI 2009. 180-227, 252-254.

lentelek, a kulturmissziós diskurzussal versengő vagy összefonódó értelmezések képében.

A neológián belüli megértőbb attitűd nem kötődik szorosan az *Egyenlőség*hez, annak ellenére, hogy ott is fellelhetjük a merev kulturmissziós diskurzustól eltérő attitűdöket, valamint annak ellenére, hogy Szabolcsi Miksa tollából is sajtó alá kerültek olyan írások, amelyekben Szabolcsi korábbi saját felvilágosító feddéseinek visszhangjai miatt dorgálta meg az olvasói levelek íróit. Ha Szabolcsi Miksa különböző évfolyamokból származó kijelentéseit összevetjük, a főszerkesztő önmagával kerül ellentmondásba,⁴⁹ ami nem egyeztethető össze egy jól kirajzolódó szemléletváltás feltételezésével.⁵⁰ A chászidok iránti attitűdöt átértelmező cikkek részben a vallási szocializáció kérdéseire, részben pedig pszichologizáló olvasatokhoz és a misztikum iránti fogékonysághoz kötődtek.

Fényes Mór a PIH vallástanára írásában – az *Egyenlőség*ben megjelenő – „vadak táncától” és a tudatlanság melegágyától gyökeresen eltérő neológ „chászidizmus-percepcióval” találkozhatunk. A fővárosból nézve a művelt világban kínos, esetleg szégyenletes chászid világ, közelebről megismerve ideális, erkölcsös vallási légkörré válik. Fényes nem a kulturmisszió célpontját képező arctalan tömeget látja, hanem a chászid embert keresi.⁵¹ Az *Egyenlőség*ben megjelenő uniformizált, időnként a hevesebb kulturmissziós kritikákban demonizált chászid-képtől eltérően Fényes átértelmezte magát a chászid imát is. Ez azonban elsősorban példázatnak tekintendő. Szempontjait a neológ nevelés kérdései alakították, a chászid csupán egy példázattá vált. Fényes a vallásosság tekintetében a máramarosszigeti chászidokat állította mintaként a nyugat-európai zsidóság elé.

A fővárosi izraelita vallási nevelés korabeli problémái között a vallási autoritás hanyatlása, a vallásosság individualizálódása és a vallási közöny növekedése említhető, ami viszont egy általánosabb tendenciába illeszkedett.⁵² Ezt a tendenciát az *Egyenlőség* cikkírói is észlelték, ugyanakkor a századfordulón ritkán kötötték össze olyan értelemben a chászidizmussal, ahogyan azt Fényes *A Jövő*-ben tette.

A fővárosi neológián és az *Egyenlőség*ben belül nem pusztá szemléletváltásról van szó. Sokkal inkább a lapon túlmutató eltérő koncepciókról, amelyek között a jövő nemzedék vallási szocializációjának kérdése csupán a felmerülő problémák egyike. A különböző diskurzusok közül az *Egyenlőség*ben a kulturmisszió vált meghatározóvá, amíg más, kisebb lapokban és folyóiratokban a gettónosztalgia és az ifjúság vallási közönyének felismerése kerülhetett előtérbe az adott

49 A teljesség igénye nélkül lásd: Kuthi Zsigmond cikkéhez írott szerkesztői megjegyzést, majd egy későbbi Meturgeman rovatot, amelyben Szabolcsi szerkesztői üzenetei olvashatók. *Egyenlőség* 1897. márc. 21. / (Melléklet) 1-3. A csodarabbik és a chassidizmus történetéből [Írta:] Kuthi Zsigmond; *Egyenlőség* 1903. dec. 6./ 7-8. Meturgeman Valamit a csodatevő kabbaláról. [válasz] Dr. B. J.[-nek.] A főszerkesztő ingadozó, szituációfüggő véleményalkotásáról később, a Wissenschaft körébe utalandó tudománypopularizáló írásokat, illetve a chászidokkal való személyes találkozásokat taglaló fejezetekben esik szó.

50 Konrád Miklós egy századfordulós neológ „percepcióváltást” feltételez. KONRÁD 2005. 1358.

51 *A Jövő* 1897. júl. 16./ 8. A legsötétebb Magyarországból. [Írta:] F.[ényes] M.[ór]

52 Vö. GLESZER – ZIMA 2009. 347-349.; KÓSA 2002.; KARÁDY 2000. 175.

lap jellegétől, szerkesztői elitjétől, felvetett problémáitól és megcélzott olvasótáborától függően.

Maga Szabolcsi és Fényes is más-más perspektívát képviselt. Amíg a neológ hitközségi intézményeken és vallási életen belül viszonylagos belső biztonságban és megállapodottságban megfogalmazódhatott – a lengyel mászkilokhoz hasonlatosan – a chászidokkal való „együtt-hívés” gondolata, addig politikai-társadalmi téren a rivális érdekcsoportok küzdelmét tekintve, a chászidok a saját csoportstratégia veszélyeztetőiként tűntek fel a heves kulturmissziós írások megfogalmazói számára. Az elutasításon túl megjelenő kulturmisszió önmagában is a „magyar Izrael” legitimitását erősítette egy olyan fővonalbeli magyar nemzet-kon koncepcióban, amely a nemzethez tartozás kritériumául az elsajátítandó nyelvet, kultúrát és a magyarság sorskérdéseivel való azonosulást tette meg.

Szabolcsi Miksa halálát követően fia, Szabolcsi Lajos vette át a lap szerkesztését. Részben a változó társadalmi körülmények hatásaként, részben pedig a felekezeti egység megteremtésére tett kísérletekkel szorosan összefonódó önreprezentáció keretében a neológ hetilapban az orthodox hírek és az orthodox rabbiktól vagy orthodox személyektől származó írások is helyet kaptak. Ez vezet el a „magyar chászid” a „kállói szent pap” toposzának későbbi kialakításához.

Az amulett-felírásoktól a „magyar chászidizmus” történetéig?

A 19. századi német nyelvterületen kibontakozó új zsidó tudományosság, a Wissenschaft des Judentums az új elit vallási szövegek gyökeres újraértelmezésére formált igényének legitimálója volt. Művelői a vallási kánon megváltoztatásához külső, szekuláris, történelmi ismeretekre támaszkodtak. Az új zsidó tudományosság értelmező eliteje különbséget tett a régi *Tóra*-tanulás és a kritikai tanulmányok között.⁵³ Az *Egyenlőség*en belül ható Wissenschaft a vallási, befelé irányuló, közösségre összpontosító törekvéseket testesítette meg. Célja a zsidóság kötődésének erősítése volt saját vallási múltjához, de egyes értelmezésekben univerzalista erkölcsi misszióba illeszkedhetett. Szabolcsi Miksa Meturgeman rovatban közölt válaszai viszont a szekularizáló irányzat egyes megállapításait és attitűdjeit is megjelenítették a kabbala és a chászid szokások bírálata során.⁵⁴

A chászidokat érintő vallási kérdések modern tudományos kritikájának gyakori és a kulturmissziós érvrendszer kibontásához kellő teret nyújtó témája az amulettek készítése és a lélekvándorlás tana volt.⁵⁵ Szabolcsi Miksa számos írásában ostromozta az amulett-készítés szokását, amelyet az igazi egyistenhit tiszta

⁵³ MEYER 2004. 107., 108., 110.

⁵⁴ Vö. MEYER 2004. 111-112.

⁵⁵ *Egyenlőség* 1909. jún. 6./ 5-6. Tárca. Két amulett-felírás körül [Írta:] Szabolcsi Miksa; *Egyenlőség* 1909. jún. 13./ 7. Meturgeman Még valami a kameákról. Nun.; *Egyenlőség* 1909. okt. 31./ 11-12. Hírek – A haltemetés.

formájától igen távol esőként mutatott be. Egy-egy beküldött amulett a feltett kérdésen túl jó okot szolgáltatott a kulturmissziós írásokból és más hasonló témájú szerkesztői fejtegetésekből származó érvek felvonultatásához.

Szabolcsi és szerkesztő társai azt az új zsidó tudományosságot alkalmazták, amely keretében a kutatott terület belső normáinak egy részét – az objektivitás jegyében – a kutatók többé már nem érezték önmagukra nézve kötelezőnek, ahogyan ezek a normák a kritikai leírásban sem éreztették hatásukat. Az új zsidó tudományosság képviselői új, a tradicionális zsidó tanulmányok számára idegen forrásokat vontak be. A zsidóság által írott tradicionális héber és arameus források ugyanis nem minősültek elégségesnek a történeti kutatás számára. Megjelentek egyrészt a zsidó irodalomból eredő, ugyanakkor a judaizmuson kívül eső, különböző nyelveken továbbélő szövegek, amelyek révén a zsidó kreativitást helyezték teljesen új perspektívába, másrészt a történeti forrásként értékelt nem-rabbinikus szövegek hitelének rabbinikus források fölé emelésével ezen utóbbiak leértékelődését idézték elő. Ezek a tudósok a historizmus keretében a Szóbeli Tant és kodifikátorait a szövegek megteremtőjének, s nem pedig átadóinak, továbbítóinak tekintették, azaz – a tradicionalitásra törekvő zsidóság felől szemlélve – az új zsidó tudományosság a historizmus módszerét alkalmazva a sálselet hákábbálával való szembehelyezkedést testesítette meg. A Wissenschaft des Judentums úttörőit sokszor antirabbinikus hangvétel jellemezte. Orthodox szemszögből így az új zsidó tudományosság korai képviselői arra használták fel a Wissenschaftot, hogy a szokások történeti gyökereinek felmutatásával felbomlasszák a hagyományos normákat és a történeti fejlődésre való hivatkozással igazolják az általuk szorgalmazott reformokat. Ez – ahogyan arra Assaf Yedidya rámutat – gyakran járt a szokások közötti szelekcióval: amíg „a régi hamisítatlan szokásokat” az őket megillető jogos helyre kívánták emelni, addig a helytelennek nyilvánított, általánosan elterjedt szokásoknak az elvetését szorgalmazták. A 19. század második felében a rabbi-szemináriumok és különböző zsidó társaságok alapításával a Wissenschaft des Judentums irodalma és tradicionális zsidó értékekről vallott nézetei mindenki számára elérhetővé váltak, és csakhamar népszerűek is lettek. A Wissenschaft által képviselt kritikai módszer azonban összegyeztethetetlen volt a tradicionális zsidó tanulási móddal, historizmusa pedig azzal a szemlélettel, hogy a vallási autoritások jövőbeni döntései is részét képezik annak a Tannak, amelyet Mózesnek az Örökkévaló a Szinájnál adott át.⁵⁶ Ezek a tendenciák az *Egyenlőség* tudománynépszerűsítő rovataiban is kirajzolódtak, hatásukat pedig az irodalmi, nosztalgikus alapokra helyezett régi-új magyar-zsidó identitás szimbólumává tett nagykallói „magyar chászidizmus” 1930-as években bekövetkezett fővonalba kerüléséig éreztették.

Szabolcsi Miksa változó attitűdöt képviselve különböző tudományos, irodalmi és történeti értelmezéseket vonultatott fel a chászidizmus és csodarabbik témakörében, amelyek értelmüket célzatos használatukban nyerték el. Ezeknél kronológiai ív mentén elrendeződő attitűd- vagy stratégiaváltásról nehéz volna beszélni.

56 YEDIDYA 2010. 69-71, 77, 79, 85, 88.

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern* The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis.

ÁGAI Adolf

1900 Régi naplók. (Az én szüleim). *IMIT-évkönyv*. 22-42.

ANTTONEN, Pertti J.

2005 *Tradition through Modernity* Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. Finnish Literature Society, Helsinki.

BIEMANN, Asher D.

2001 The Problem of Tradition and Reform in Jewish Renaissance and Renaissancism. *Jewish Social Studies* 8. (1), Fall 2001 (New Series). 58-87.

BRUNNER, Edward M.

2000 Az etnográfia mint narratíva. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4.* A történelem poetikája Kijarat Kiadó, Budapest. 181-197.

FEJTŐ Ferenc

2000 *Magyarság, zsidóság*. Zeke Gyula közreműködésével História Könyvtár Monográfiák 14. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

FENYVES Katalin

2010 *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert

2012 Ateresz z'kénim: A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban. In: Csipak Árpád (szerk.): *Pléróma 1947-2012: Dr. Rokay Zoltán 65. születésnapján szabadkai, óbecsei és budapesti tanítványai*. Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, Óbecse. 77-108.

GLESZER Norbert – ZIMA András

2009 „A világosság örök forrása” A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban. *Ethnographia* 120. (4). 333-353.

GYURGYÁK János

2001 *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmetörténet. Osiris Kiadó, Budapest.

HERZBERG-FRÄNKEL, Leo

1898 Galícia népelete - A zsidók. (Fordította: Katona Lajos) In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. Galícia kötete, XVI. kötet. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest. 476-501.

Hess, Jonathan M.

- 2007 Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction. *The Jewish Quarterly Review* 97. (4), (Fall 2007). 576–615.

HOFFER Tamás

- 2009 Magyarország a Kronprinzenwerkben. *Néprajzi Értesítő* 91. 109-132.

HYMAN, Paula E.

- 1993 Traditionism and Village Jews in 19th-Century Western and Central Europe: Local Persistence and Urban Nostalgia. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era.* The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem. 191-201.

JELENIK, Yeshayahu A.

- 2007 *The Carpathian Diaspora* The Jews of Subcarpathian Rus' and Munkács, 1848-1948 East European Monographs. Columbia University Press, New York.

KARÁDY Viktor

- 2000 Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867-1944). In: Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945)* Történeti-szociológiai tanulmányok. Replika könyvek 6. Replika Kör, Budapest. 169-192.

KASCHUBA, Wolfgang

- 2004 *Bevezetés az európai etnológiába.* Antropos. Csokonai Kiadó, Debrecen.

KOMLÓS Aladár

- 1997 *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig.* I. kötet. A Magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő Könyvek. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

KONRÁD Miklós

- 2005 A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* 2005 (6). 1335–1369.

KÓSA László

- 2002 A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a XIX. században. In: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig II.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 250-267.

Löw, Leopold

- 1859 Zur Geschichte der Juden in Ungarn. II. Vergangenheit und Gegenwart der Chasidäer. *Ben Chananja*. 145-157.

MEYER, Michael A.

- 2004 Two Persistent Tensions within Wissenschaft des Judentums. *Modern Judaism* 24. (2). 105-119.

N.N.

- 1893 Csodarabbi. In: *A Pallas Nagy Lexikona.* Az összes ismeretek Enciklopédiája tizenhat kötetben (Burgos-Damjanich) IV. kötet. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. 751.

N.N.

- 1912 Csodarabbi. In: *Révai Nagy Lexikon* Az ismeretek enciklopédiája. (Csata-Duc) 5. kötet (Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest. 122.

N.N.

- 1959 Csodarabbi. In: *A Magyar Nyelv Értelmező szótára*. Szerk: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Első kötet A-D, Akadémiai Kiadó, Budapest. 914.

OIȘTEANU, Andrei

- 2005 *A képzeletbeli zsidó a román (és kelet-közép-európai) kultúrában*. Imagológiai tanulmány. Fordította: Hadházy Zsuzsa. Kriterion, Kolozsvár.

PAKSA Katalin

- 1991 A népdal a 19. századi polgári életben és tudományban. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat* tanulmánygyűjtemény. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 24-35.

PREPUK Anikó

- 1997 *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

RAPOPORT-ALBERT, Ada

- 1997 Preface. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. The Littman Library of Jewish Civilisation, London – Portland, Oregon. V-VII.

RECHTER, David

- 1996 „Bubermania” The Jewish Youth Movement in Vienna, 1917-1919. *Modern Judaism* 16 (1). 25-45.

SELTMANN Rezső

- 2000 Mezei Ernő In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Makkabi Kiadó, Budapest. 591.

UJVÁRI Péter (szerk.)

- 2000 *Magyar zsidó lexikon*. Hasonmás kiadás. [1929.] Makkabi, Budapest.

WODZIŃSKI, Marcin

- 2009 *Haskala and Hasidism in the Kingdom of Poland* A History of conflict. First published 2005. The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford.

YEDIDYA, Assaf

- 2010 Orthodox reactions to “Wissenschaft des Judentums”. *Modern Judaism* 30. (1), February 2010. 69-94.

ZIMA András

- 2008 Cult or spirit? Integration strategies and history of memory in Jewish groups in Hungary at the turn of the 19th-20th century. *Acta Ethnographica Hungarica* 2008 (2). 243-262.

GLÄSSER, NORBERT

SAVAGES OR BLISSFUL BELIEVERS?

The ways of maskil criticism about the "miracle-working rabbi"
in the main weekly of Neolog movement until 1918

Modernity and enlightenment fundamentally changed the relationship between religion, community, individual and the State. Haskalah, the Jewish enlightenment that appeared at the turn of the 18th-19th centuries brought the adoption of the enlightened values of western society. Hungarian Neology, consciously modernising and supported by the authorities and political elite, joined in the general discourses of Jewish enlightenment and attacked the models of the traditional Jewish way of life. *Egyenlőség*, the weekly paper of Neology, became one of the important attitude-shaping forums of this effort. Orthodox rabbinical prestige striving for traditionality was attacked in its pages, as well as the Orthodox institutional system that became officially independent from 1871. The image of the miracle-working rabbis of Galicia supplied the binary opposition of its own values for Neology. The Meturgeman column of *Egyenlőség* referred in its name to the correct translation and correct interpretation of the sacred texts, while the tradition was subjected to rational critique on its pages. Hasidism, as the classical example of backwardness, was regarded as the absolute opposite of the ideal type of modern Jewish Neology. The Neology press *Egyenlőség* (Equality), in the spirit of the rationalism of the Enlightenment, its empirical demand and historical attitude, often rationalised religious traditions as folklore or part of the religious historical past. The Orthodox press also criticised this, often in the form of strongly worded letters from readers in defence of the Sacred Torah and the religious authorities.

Zsidók a népek háborújában

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

MAGYAR MAKKABEUSOK A CSÁSZÁR-KIRÁLY SEREGÉBEN

A dinasztia és nemzet iránti hűség összeegyeztetése

Az emancipáció és a társadalmi szerepvállalás lehetővé tette a közép-európai zsidóság számára is a modern nemzeteszmmékel való azonosulást. A Nagy Háborúban ez gyakran a zsidó univerzalizmussal került ellentmondásba. A különböző nemzeteszmmékhez csatlakozó izraelita felekezetűek egyrészt az adott nemzet háborús céljaival és propagandájával azonosultak, másfelől a zsidóság múltjában és a judaizmusban próbálták megkeresni az új helyzet előképeit.

A tanulmány a magyar neológ és cionista sajtó háborús propagandájának szerkezetét elemzi, a sajtó ellenségképében, háborús céljaiban és zsidó/ izraelita önmeghatározásában a bibliai előképeket, a modern zsidóság toposzait és a közép-európai diskurzusokat vizsgálja. Az Osztrák-Magyar Monarchia zsidósága az állam iránti lojalitás formáinak tekintetében eltért Habsburg-Ausztriában és Magyarországon. Amíg az előbbitől egy dinasztikus lojalitást vártak el, addig az utóbbitól a modern magyar nemzeteszmmével való azonosulást. Számos társadalmi és kulturális jelenség és belső zsidó diskurzus azonban csak összközép-európai keretben értelmezhető. Közvetítésükben fontos szerepet játszottak a német nyelvű sajtótermékek és az átjárást lehetővé tevő intézményi elit. A tanulmány német nyelvű zsidó lapokra is kitekintve egyrészt a hatalmi elit elvárásait (civilvállás, kultuszok, kultúrmisszió), másrészt a polgári világ politikai tudósításait (orosz és román zsidó menekültek, kelet-európai zsidók sorsa, háttországban belüli konfliktusok), harmadrészt a judaizmus jelenre alkalmazott vallási értelmezéseit vizsgálja.

Az elemzett magyar nyelvű zsidó sajtó (*Egyenlőség*, *Zsidó Szemle*) olyan modern fórumot képez, amely egyszerre közege az ismeretek áramlásának és eszköze a kulturális változásoknak. Szélesebb társadalmi folyamatokat tükröz az információs ökoszisztémán belül, ugyanakkor a benne szereplő „tények” csupán a szerkesztői kör, a lap mögött álló intézményi elit törekvéseiről nyújthatnak képet. A sajtóban korábban megjelenő hírek a háborús propaganda keretében átalakult üzenetekkel tűntek fel. A tanulmány kitér ezeknek a transzformációknak a vizsgálatára a háborús célok bensővé tételénél és a hőskultusz apologetikus alkalmazásánál.

A zsidó sajtó mint modern fórum

A sajtót mint modern jelenséget vizsgáljuk. Sarah Abrevaya Stein szerint a sajtó egyszerre volt a változás manifesztálódása és mechanizmusa a modernkori zsidóság köreiben. A magyar nyelvű budapesti zsidó sajtó kutatása során a modernitásra folyamatként tekintünk. A modernitás előkép nélküli kihívásokat hozott és folyamatos válaszadásra készítette a közösségeket.¹ A sajtóban megjelenő vélemények és stratégiák nem téveszthetők össze az adott közösségek tényleges mindennapi életével. A sajtóban csupán a véleményformálás szándékával fellépő hírlapírói elit törekvései ragadhatóak meg. A tényleges olvasókról viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk. A közölt olvasói levelek is szerkesztői tevékenység eredményei. Mindazonáltal a hírlapírói elit véleménye nem volt független a tényleges közösségi élettől. Nem csak a sajtó, hanem a közösségek feletti intézményrendszer is a modernitás új jelenségének tekinthető. A lapok rendeltetésük szerint különbözőek voltak, igazodtak a társadalmi körülményekhez, a politikai- és társadalmi változások hatásai alatt álltak. Közös vonásuk volt, hogy a modernitás új tendenciáira válaszolva közösségi törekvéseket fejeztek ki.

A budapesti neológ és orthodox modern intézményrendszer a 19. század utolsó harmadában jött létre és a vidéki zsidósággal folyamatosan tartotta a kapcsolatot. A zsidó hírlapolvasók nem voltak egynyelvűek: az 1867. évi kiegyezéstől felgyoruló nyelvi magyarosodás mellett a héber, a jüdisch-deutch és a német nyelvet is használták, ami a századfordulós zsidó lapokban eltérő mértékben tükröződött.

A modernitás új fórumaként és eszközeként megjelenő sajtót a zsidó felvilágosodás képviselői nézeteik terjesztésére már jóval a neológ-orthodox szakadás (tajlung) előtt felhasználták, valamint vitái és szemléletformáló szerepe révén az orthodox-neológ elkülönüléshez is kész kulturális modelleket kínált fel. A Habsburg Birodalom nyugati tartományaiban a modernizálódó zsidóság fiatalabb generációi hamar bekapcsolódtak a német, majd egyéb nemzeti nyelvű újságírásba.² A neoabszolutizmus éveit követően pedig – már a kiegyezés érvrendszerének kidolgozása során – a korábban csupán referáló sajtó Budapesten is „szemhirdetővé” vált.³ A tudatosan modernizáló zsidó irányzatok felekezeti sajtói ebben a társadalmi-kulturális közegben jöttek létre. Az intézményesülés idejének csoportstratégián belüli és stratégiaközi diskurzusait a magyar nyelvű budapesti izraelita felekezeti hetilapok fogalmazták meg,⁴ mind az integrálódó zsidóság, mind pedig a magyar társadalom felé. A Pesti Izraelita Hitközséghez közelálló, de ahhoz intézményesen nem kötődő, sőt vele szemben sokszor eltérő álláspontot képviselő *Egyenlőség* – Társadalmi hetilap (1882-1938) Bogdányi Mór (1854-1923), majd Szabolcsi Miksa (1857-1915), valamint fia, Szabolcsi Lajos (1890-1943) szerkesztésében képviselte a neológia véleményét. A modernitás szekularizáló,

1 ABREVAYA STEIN 2004. 16.

2 BÁNYAI 2000.; KIEVAL 2000. 32.

3 LIPTÁK D. 2002. 37-38.

4 A zsidóság nyelvi asszimilációja főleg városi közegben és magyarul a vidékeken haladt előre, illetve ettől függetlenül stratégiává a neológiában vált. FROJIMOVICS 2008. 105-111.

zsidó nemzeti megközelítését Magyarországon – a neológ és orthodox közösségek által egyaránt háttérbe szorított – cionista sajtó képviselte. Indulásának a Dömény Lajos (1880-1914) által szerkesztett budapesti *Zsidó Néplap* – Társadalmi és szépirodalmi hetilap (1904-1905) tekinthető. A Magyarországi Cionista Szervezet hivatalos lapját 1910-től eredezteti⁵, amelyet Bató Lajos, Beregi Benjámin, Hammerschlag Oszkár, Lukács Leo, Richtmann Mózes és Schönfeld József szerkesztett 1911-től *Zsidó Szemle* címmel. 1919-ben *Jövők* – Zsidó társadalmi hetilap néven, 1920 és 1938 között pedig ismét *Zsidó Szemle* – Zsidó hetilapként jelent meg. A vizsgált téma szempontjából az *Egyenlőség*ből kiszakadt fiatal neológok Patai József által képviselt köréhez tartozó kulturcionista *Múlt és Jövő* – Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat (1911-1944) válik még fontossá. A berlini kulturcionista *Ost und West*⁶ magyarországi adaptációjaként felfogható *Múlt és Jövő* a hagyománytól eltávolodott zsidó intelligenciát kívánta visszatéríteni a judaizmushoz. A háború idejére vonatkozó – a fentiek párhuzamát képező – Magyar nyelvű intézményközeli orthodox sajtóforrás nem jelent meg. A jüdisch-deutsch *Allgemeine Jüdische Zeitung* az Orthodox Irodától független napilapként adták ki, 1919-ben a Tanácsköztársaság idején pedig betiltották. *Zsidó Újság* címen a bethleni konszolidációt követően magyar nyelvre váltott, mivel jüdisch-deutsch olvasótáborának zöme 1920 után az utódállamokhoz került.⁷

Közép-európai zsidó diskurzusfolyamok és tendenciák

A zsidóságot mozgósító háborús propaganda és hőskultusz hasonlóságot mutat a közép-európai askenázi zsidóságon belül. A közép-európai államokban a modern nemzeteszmékkel – eltérő keretek között – azonosultak a polgárjogot nyert zsidók. Habsburg-Ausztria politikai, dinasztikus elvek mentén szerveződött, és így a Monarchia osztrák részében nem létezett állami szinten megjelenített nacionalizmus sem etnikai, sem nyelvi-kulturális értelemben. Ausztria zsidó polgárai úgy tudtak lojálisak maradni az államhoz, hogy nem kellett egyetlen nemzeti identitással sem azonosulniuk. Habsburg-Ausztriával szemben a magyar politikai elit Magyarországot nemzetállamként határozta meg, és elvárta zsidó lakosaitól, hogy az uralkodó magyar, nyelvi-kulturális alapú nemzetkonceptiót adaptálják. Magyarországon mindez – egy kettős lojalitás: Dinasztia és nemzet iránti elköteleződés keretében – a Kelet felé tekintés gondolkörében, az orosz és a balkáni zsidóság között végzendő kultúrmisszió ügyével is összefonódott. Az Osztrák-Magyar Monarchia keretében a magyarországi neológ hírlapírók a magyar nemzethez tartozás kinyilvánítására törekedtek.⁸ A neológ zsidóság küldetése kettős

⁵ 1910-1911 között Magyarországi Cionista Szervezet címmel jelent meg a lap.

⁶ BRENNER 2008. 14.

⁷ GLÄSSER 2014a. 341.

⁸ *Egyenlőség* 1882. dec. 30./ 4. A zsidóság missziója, vö. ZIMA 2008. 247.

volt: egyrészt a Monarchián belül a magyaság érdekeinek védelme, amelyhez a magyar kultúra elsajátítása révén csatlakozhattak, a nemzetiségi területeken a magyar érdekek érvényesítése és a magyar kultúra terjesztése, másrészt a felvilágosult európai kultúra terjesztése a zsidóságon belül. A belső kultúrmisszió képviselőinek kritikája az oktatás és az új nemzedékek kérdésére irányult. Ez tüntetett a Galíciából érkező kelet-európai zsidó bevándorlók kérdésén, sokkal inkább a tradicionalitásra törekvő stratégiák általános bírálataként fogható fel. Az *Egyenlőség*ben megjelent kultúrmissziós írásokban a kelet-európai zsidó alakja az integrációra való alkalmatlanság bemutatásának eszköze volt.⁹ A kultúrmissziós diskurzus összefonódott a neológ zsidóság erkölcsi missziójával is, amely újraértelmezte a judaizmus eszkatologikus vonásait. A zsidóság új történelmi küldetésében az ideális zsidó a modernitás élharcosává vált, példaképet teremtve az egész emberiség számára. A galíciai zsidókra irányuló kultúrmissziós törekvések a legnagyobb mértékben az első világháború alatt erősödtek fel.¹⁰

A premodern-modern váltás keretében – Meredith B. McGuire-nek a vallás társadalmi szerepéről írott gondolatait követve – a vallási autoritás és az intézményi legitimitás hanyatlásáról, a vallási értelmezések privatizálódásáról, a vallási hagyomány racionalizálásáról és szelekciójáról beszélhetünk.¹¹ Mindeközben a modern nemzetállamok kiépülésével megjelenik az igény az evilági nemzeti történelem szakralizálására és új közösségteremtő rítusok kiépítésére. Ezek nyelvezetükben, szimbólumrendszerükben a széles körben elterjedt vallási ismeretekhez nyúltak. A szimbolikus politika, amit a vallásszociológia civil vallás vagy nemzetvallás névvel illet, a vallásgyakorlatra épült rá.¹² A korábbi életvilágok kereteihez, a csoport belső modelljeihez ragaszkodó orthodoxia,¹³ valamint a felekezeti hagyományait mérsékelt reformnak alávető és a modern magyar nemzeteszmével azonosuló neológia (kongresszusi irányzat) esetében különösen jó vizsgálati terepet nyújt az a nemzetvallás, aminek országos alakítói a csoporton kívüli politikai elit. A magyar szimbolikus politika tematizálója – a dualista Monarchia hatalmi politikájával szemben – az emigrációban lévő Kossuth Lajos volt. Kossuth a hatalmi felállás legitimitásának megkérdőjelezéséből teremtette meg saját szimbolikus világát, függetlenségi követői viszont a duális államalakulat keretében fejtették ki törekvéseiket.¹⁴

Az új izraelita irányzati intézményrendszer a modern polgári állam kereteinek kiépülésével jött létre. Tévedés volna azt állítani, hogy értelmezési modelljeiket kizárólag a vallási előképek határozták meg. Az intézményi kiépülés szekuláris, történelmi események eredménye volt. Ahogyan a magyar szimbolikus politikát az 1848-as forradalom eseményei formálták meg, úgy a neológ, orthodox és status quo ante irányzat intézményesülésének állomásai is meghatározták a szimbolikus politika adaptálását. Az uralkodó az orthodox küldöttségek kéréseinek

9 Pl. *Egyenlőség* 1912. jún. 16./ 1-4. Külföldi és Magyarországi orthodox vezérek –írta: Szabolcsi Miksa

10 Vö. SCHMIDL 2014. 127.

11 Vö. MCGUIRE 1997. 278–292.; GLESZER – ZIMA 2009. 333–354.

12 Vö. GERŐ 2004. 17–21.

13 Vö. FERZIGER 2005.

14 Vö. GERŐ 2004. 53–67.

éppúgy eleget tett, mint a mérsékelt vallásreformot szorgalmazó neológ ellentábor kéréseinek. A konfliktus a zsidóság egységes országos képviselőtét létrehozni hivatott eötvösi 1868-69-es izraelita kongresszushoz kötődött.¹⁵ A katolikus uralkodó ezáltal a vallásosság és a vallásos zsidóság pártfogójává, a zsidóság körében szimbolikus alakká vált.¹⁶ I. Ferenc József apostoli magyar királyként Jeruzsálem királya is volt. A kötődést hozzá tovább erősítették a nemzedékek láncolatán keresztül elevenen tartott vallási értelmezések. A vallási modellek közül a száműzetés talmudi és misnai előképei voltak meghatározóak. A dualizmus egyik legfontosabb társadalmi diskurzusa, a közjogi vita, így ezek tükrében nyerte el neológ és orthodox közösségi értelmezését.

A koronás fő tisztelet a judaizmus vallási hagyományaiból eredt. A Schön József-féle elterjedt machzor engesztelőnap imádságai között állt az uralkodóháért és a hazáért mondott könyörgés is. Ferenc József a zsidókat népeinek nevezte, a galíciai és bukovinai zsidók kirech mozaikszóval (Kajzer jarúm hódó = Császár Ófelsége) emlegették, amit Stefan Zweig is megörökített.¹⁷ A Singer S. Leó rimaszombati orthodox főrabbi 1907-ben *Kötelelességtan* címen közreadott *Hovat haLevavot* feldolgozása, amely valláserkölcsei fejtegetések magyar nyelvű gyűjteménye, foglalkozott a korona és a hatalom iránti tisztelettel K'vod haMalchut (A királyság tisztelete) címen. A király tiszteletét az Atyák tanításaiból (Pirké Avot III. 2.) vezette le: „»Imádkozzál a király és a hatalom békéje, üdve és boldog életeért, mert ha tőle való félelem nem volna, egyik a másikat elevenen elnyelné.«” A Misna a mondást rabbi Cháninának, a főpap helyettesének tulajdonítja. Singer főrabbi a kötelelességtanban a szöveg vallási értelmezését is megadta: „Szent vallásunk háládatos tiszteletet parancsol nekünk a király és a felsőbbség iránt, mert ezek egyenlő igazságot szolgáltatván, mindnyájunk nyugalma fölött örködnék, hogy hasznos munkálkodásunkban gonosz emberek által meg ne zavartassunk.”¹⁸ A koronás fő látásakor mondandó áldás mellett kitért a király iránti lojalitásra is, a Példabeszédekéből vezetve le azt. „»Féljed az örökkévalót és a királyt, pártütők és hazaellenesek közé ne keveredjél.«”¹⁹ (Példabeszédek 24:21) Singer főrabbi a király tiszteletét a haza rendjének tiszteleteként ragadta meg:

„A ki hazájának törvényeit nem tiszteli vagy kijátsza; aki hazája iránt való kötelességei alól magát bármikép kivonja; aki hazájának polgárai közt egyenlenséget szít, a helyett, hogy a békés összetartást előmozdítaná és megerősítené, az nemcsak vét vallásunk világos törvénye ellen, hanem becstelen ember is, ki Isten büntetésén kívül, polgárainak megvetését is méltán megérdemli.”²⁰

15 Vö. KATZ 1999. 229, 233, 243-252.

16 *Zsidó Híradó* 1894. okt. 25./ 9. Hírek – A király szavai márványban.; A visszatérő toposz kései megjelenítését lásd: *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 20./ 5. I. Ferenc József és az orthodoxia.

17 BÍRÓ 2013. 37.

18 SINGER 1907. 210.

19 SINGER 1907. 211.

20 SINGER 1907. 211.

Singer főrabbi az Isten által legitimált – a társadalmon kívüli, mégis annak rendjét megjelenítő – uralkodó premodern képét rajzolta meg.²¹ Az uralkodó tisztelete ugyanakkor része volt a rendi hagyományokat és a modern nemzeteszmet összeegyeztető kiegyezés – Deák Ferenc által képviselt – törekvéseinek,²² és Habsburg-Ausztria népeitől megkövetelt állam iránti lojalitásnak.²³ Löw Immánuel gondozásában Szegeden Taub B. és Társánál *Imádságok zsidók számára* címmel 1903-ban megjelent imakönyv a királyért mondandó imaszöveg két magyar nyelvű megfogalmazását is közölte.²⁴ Mindkét imaszöveg a királytól az imádkozó „gyülekezetig” a társadalom kortárs struktúráját jelenítette meg a hatalom képviselőire, a nemzetre, a városra és a közösségre kérve Isten áldását. Mottóul Löw Immánuel a misnai és a szentírási helyet jelölte meg. Mind a „1848-as” veterán főrabbi, Löw Lipót imaszövegében, mind pedig fia szerkesztésében közölt imaszövegben a király, a nemzet és a haza összefonódó fogalmak voltak. Mindez azért válik fontossá, mert a Nagy Háború propagandája egyaránt épített a dinasztikus sérelmekre és a nemzeti célokra.

Magyar zsidó misszió a Nagy Háborúban

A budapesti neológ izraelita hetilap, az *Egyenlőség* az uralkodónak és a Dinasztiaának tulajdonította a Monarchia népei és felekezetei közötti béke fennmaradását, a Dinasztiaát egy olyan nemzetek és vallások fölötti intézménynek látatta, mely egyedül hivatott a Birodalom egységének megőrzésére. Ennek a toposznak az előképei egyrészt az uralkodócsalád tagjainak védnöksége alatt álló uralkodói évfordulós kiadványokban, másrészt az uralkodó és az állam jólétéért mondott imaszövegekben és a hatalom iránti lojalitásról szóló vallási fejtegetésekben kerekedtek.²⁵ A neológ *Egyenlőség* hetilap a királyi család egyes szereplőit a magyar szimbolikus politikába illesztette be. Ebben a fogalmi keretben értelmezhető a szarajevói merénylet után íródott gyászeszközes vezércikk is.

„Nincs a magyar Izraelnek temploma, melyben gyászszolozsmák ne hangzanának most el a birodalom büszke reményének, a trónörökösnek hirtelen elvesztése miatt. Messzire látható hatalmas cédrus volt a Libanon tetején és ledöntötték, ő, gonosz gyilkos kezek. 'Hát ilyen halállal kellett kimúlania Abnernak!....' Igazságos volt és szabad, való volt az uralomra és elesett, íme, bűnösök fegyverétől.”²⁶

21 Vö. HAHNER 2006.

22 Vö. PÉTER 2004.

23 Vö. ROZENBLIT 2001. 4. 9.

24 Löw 1903. 44-47, 47-48.

25 Vö. UNOWSKY 2006.; DAMOHORSKÁ 2010.

26 *Egyenlőség* 1914. júl. 5./1. Imádságunk.

Zsidóság birodalmi és nemzetállami törekvésekkel való azonosulása egyrészt tekinthető az emancipáció társadalmi elvárásának, másrészt a zsidóság részéről a befogadási gesztus viszonzásának. Ebben a helyzetben és az első világháborús részvételben látta Karády Viktor azt az azonosulási tendenciát, amit zsidó „kölcsonnacionalizmusok” jelzővel illetett.²⁷ Karády problémafelvetése az adott életvilágban szemlélendő, amelyet a nemzeteszme, gazdasági törekvések és hatalmi konfliktusok határoztak meg.

Marsha Rozenblit szerint Habsburg-Ausztriában, akárcsak Magyarországon, a zsidó irányzatok mindegyike azonosult a Monarchia világháborús céljaival. Úgy érezték, hogy ez a háború szent zsidó háború is egyben, amelynek egyik fontos feladata, hogy megmentse Osztrák-Galicia zsidó lakosságát az orosz zsarnokságtól. Rozenblit szerint, így egyszerre demonstrálhatták az állam és a zsidóság iránti szolidaritásukat. A háború utolsó két évének eseményei (az élelmiszerhiány okozta feszültség, amelynek zsidóellenes agitáció lett a következménye) tovább erősítették bennük azt a tudatot, hogy csak ez a nemzetek feletti állam (Ausztria) garantálhatja a zsidók biztonságát.²⁸ A fent említett párhuzamos lojalitások²⁹ a háború idején még hangsúlyosabbá váltak: az uralkodóhoz és a nemzethez való hűség a közös háborús célokban forrt egyg. A Monarchia háborús propagandájának egyik adaptációját képezte, a zsidó hagyományban meglévő koronás főért mondott ima, illetve áldás átértelmezése és nemzeti retorikába ültetése.

„Hozzád foháskodtunk a harcok küszöbén: Örökkévaló Isten. Hadak Ura, ki erőt adsz a népnek. Benned biztanak őseink régidőben és te Mentővárunk voltál. Légy velünk is igaz ügyünkben. Áldd meg Királyunkat, kit Mózesként rendeltél irányjelző útra, hadd reá sütni kegyelmedben a te diadalmaid fényét, hogy megfékezze ellenségeit. Oh légy oltalmazója Magyar hazánknak, nyújts feléje védő kart, ha küzd ellenséggel, mutasd meg rajta csodás valójában a te segítő hatalmatod.”³⁰

Hevesi Simon pesti rabbitól származó győzelmi ima az *Egyenlőség* címlapján a gorlicei győzelem híret hozta 1915 májusában.

A nemzethez tartozás, a nemzettel való egyesülés, a közös áldozatvállalás gondolata már a közvetlenül a hadüzenetet követő napokban áthatotta a lapot. Ez összhangban állt a hivatalos állami propagandával.

„Összeforrottunk, egybeolvadtunk szívvel-lélekkel, nemzetünkkel. Test vagyunk az ő testéből, annyira egyek, hogy erről külön is szólni: bántó és sértő volna. S ha mégis tesszük, csak emlékeztetőül s önmagunk megnyugtatósául: hogy mi, akik a béke évtizedeiben versenyre keltünk jóban

²⁷ KARÁDY 2000. 269.

²⁸ ROZENBLIT 2001. 4.

²⁹ A fogalmat a fenti értelemben és nem Erwin A. Schmidl „doppelte Loyaltit” értelmében használjuk, amely az állam és a zsidó univerzalizmus egyénben lezajló konfliktusaira utal. Vö. SCHMIDL 2014. 126.

³⁰ *Egyenlőség* 1915. máj. 9./ 1. Ima a győzelem után – írta Hevesi Simon

és nemesben környezetünkkel, íme versenyre szállunk most is velük és felajánljuk lelkesedve ezért a szent földért, ezért a nagy és nemes nemzetért: az életünket is. Láttunk titeket, magyar zsidó testvéreim, ott a vonuló csapatok közt, ott a pályaudvarok harci lármájában: igenis ott mentetek, ahol a helyetek van, harcba a királyért, kinek jogai alatt lettünk szabad emberek, harcba a nemzetért, mely befogadott, magához ölelt, otthont adott, földet és levegőt nekünk.”³¹

A nemzethűség mellett az Egyenlőség úgy azonosult a háborúval és annak céljaival, mintha a háború zsidó ügyért is zajlana és a központi hatalmak háborús céljai között az oroszországi zsidókat ért sérelem megtorlása is ott lett volna. Szembe állították a Monarchia által megtestesített szabadságot és kultúrát az Oroszországnak tulajdonított elnyomatással és barbársággal.

„Revanche Kisenevért, Homeléért, Bialisztokért, revanche a kievi pörökért és razziákért, halálos éjekért és rettentő napokért, revanche, mely nem a politika teóriáiból fakadt ki, hanem melyet a felséges élet érlelt lassan, revanche a rabságban töltött századokért. Ennek a háborúnak tehát mégis a revanche jegyében játszódtott le sok csatája.”³²
– írta az Egyenlőség 1914 végén.

A neológ sajtó korábban is úgy tekintett a nemzetiségi területeken élő neológ hit-testvéreire, mint a magyar nyelviség és kultúra terjesztőire. A balkáni zsidóság világát gyakran utalták a történeti és néprajzi érdeklődés körébe, amivel egyúttal el is határolták őket a közép-európai zsidó polgár világától, és egy romantikus keleti zsidóképet alakítottak ki. Ezekre a közhelyekre könnyedén épülhettek rá a kelet-európai háborús célok és jövőbeni feladatok képei.

Az önálló közép-európai zsidó nemzetszeme egy párhuzamos értelmezési keretet képezett.³³ A magyar nemzettel való azonosulás, egybeolvadás helyett a *Zsidó Szemle* című cionista hetilap a nemzet, a birodalom, a Dinasztia iránti feltétlen lojalitást hirdette. Álláspontjuk szerint miután a cionista területi aspirációk nem Közép-Európában voltak, így a zsidó nemzeti érdekek, nem álltak ellentétben a magyar nemzeti érdekekkel. Ebben látták a zsidó nemzeti mozgalom eltérését a többi magyarországi nemzetiség nemzeti törekvéseitől. A merénylet hírére a cionista lap a Monarchia iránti lojalitás hangsúlyozásával válaszolt.

„E komoly pillanatban átérezzük azt, hogy a monarchiának egyik fájós kérdése a nemzetiségi probléma. A sokféle centrifugális törekvés közepette a monarchiában az uralkodó család képviseli a hatalmas centripetalis erőt. Ha ily hatalmas összekötő kapocs leválik, úgy érezzük, mintha a föld

³¹ *Egyenlőség*, 1914. aug. 2./ 1. A háború

³² *Egyenlőség* 1914. szept. 6./ 1-2. *Revanche*

³³ ZIMA 2015.

megmozdulna s földalatti morajt hallanánk. S ha körülnézünk, azt látjuk, hogy minden nemzetiség kifelé gravitál. Csak a magyarság nem gravitál kifelé. S a zsidóság sem. Elfogultság vagy gyűlölet elvitathatja, de tény hogy a magyarság s zsidóság jövője egybe van forradva a négy folyó s három bércnek földjén. S merényletet követ el az igazság ellen, ki meggyanúsítási céllal azt meri állítani, hogy a zsidó fajiság vagy akár nationalitás tudata nem egyezik meg a legintranzigensebb hazafisággal.”³⁴

A neológia felől többször érte a cionistákat a hazafiatlanság vádja. A cionisták szerint a zsidó nemzeti gondolat nem jelent hűtlenséget a nemzet vagy az állam iránt. A magyar nemzet és a Monarchia iránti elkötelezettségüket a *Zsidó Szemle* már közvetlenül a hadüzenetet követően kinyilvánította.

„A cionizmus és a hazaszeretet mindenkor szorosan összefüggött s harmonikus egységbe olvadt. Mindenkor éreztük, mivel tartozunk az országnak, melynek polgárai vagyunk, a hazának mely fiainak elismert minket. Komoly idők csak megerősítik köteleességtudatunkat s megacélozzák az ország szolgálataiba irányított akarátunkat.”³⁵

Szintén a hazafiatlanság neológ vádjával szembeni védekezésül, a haza iránti hűséget bizonyítandó, a zsidó hagyományból merítve szólították fegyverbe a cionista ifjúságot.

„Makkabéusok! Hisszük és reméljük, hogy szavunk már nem fog benneteket a szülői ház békés hajlékában találni, hisszük és reméljük, hogy ti szívetek sugallat követve már a harc tűzében mutatjátok meg, hogy él még bennünk a Makkabéusok hősi szelleme! Ellenfelelünk szörnyű és hamis váddal illetek minket, hogy megnehezítsék munkásságunkat. (...) Mindegyikünknek kivétel nélkül kötelessége a haza védelme. Jelentkezzetek önként katonai szolgálatra!”³⁶

A cionista lap is tett közzé felhívást hadikölcsön jegyzésére, bemutatta a háborúban elesett cionista hősokeket, például Dömény Lajost a mozgalom egyik vezető személyiségét, aki még 1914-ben elesett az orosz fronton.³⁷ A cionisták is támadták Oroszországot és támogatták a háborús célokat.

„A magyar kormány a nemzeti hadikölcsön jegyzésére hívta fel az országot. Minden magyar állampolgárnak legszentebb kötelessége most, hogy a saját felesleges tőkéjét az államnak adja eme hadi kölcsön alakjában. E soraimmal

34 *Zsidó Szemle* 1914. júl. 1./ 1. Ferenc Ferdinánd trónörökös – írta: Judaeus Pencion

35 *Zsidó Szemle* 1914. aug. 2./ 2. Háború küszöbén

36 *Zsidó Szemle* 1914. szept. 5./ 1. Felhívás! – Makkabea cionista egyetemi hallgatók köre; Bar-Kochba zsidó műegyetemi hallgatók egyesülete

37 *Zsidó Szemle* 1914. aug. 20./ 1-2. Dr. Dömény Lajos halálára

*megpendítem az eszmét, hogy országos szervezetünk, valamint összes egyesületeink a nélkülözhetetlen összegeik erejéig jegyezzenek a kölcsönre.*³⁸

E sorokkal szólította fel a cionista egyesületeket hadikölcsön jegyzésére a *Zsidó Szemle* hasábjain Schönfeld József 1914 novemberében.

Formálódó hőskultusz olvasatai

A magyar zsidó hőstípus megformálása már a fronton megkezdődött: az önfeláldozó harc és a végsőig való kitartás képei rajzolódtak ki. Ez nem csupán magyarországi jelenség volt. Habsburg-Ausztria egyik legismertebb lovas katona nótáját, a Reiterliedet – ami ugyanezt a hősképet tolmácsolja – egy cseh zsidó kereskedő fia, Hugo Zuckermann írta, ismert dallamát pedig Lehár Ferenc szerelte, és Károly trónörökösnek ajánlotta.³⁹ Az ismert zsidó művészek munkái is megjelentek a háborús kiadványokban. Többek között Ephraim Mosche Lilien cionista művész is a Monarchia háborús propagandájának szolgálatába állt.⁴⁰ A hazájukért életüket áldozó magyar zsidó hősöknek a neológ és a cionista lapok állandó külön rovatot szenteltek. A zsidó háborús részvételt és elköteleződést megkérdőjelező sztereotípiákkal szemben ezek célja az emlékéllításon túl hősiesség és a nemzet iránti messzemenő elkötelezettség reprezentálása volt. Ekkor vette kezdetét az a hőskultusz, ami a Nagy Háborúra emlékezve az elkövetkező évtizedek során teljesedett ki.

Az 1916-os németországi zsidó összeírás⁴¹ előtt is gyakran érte a vád a zsidókat, hogy képtelenek a hősie, önfeláldozó cselekvésre. Ennek cáfolatára a Makkabeus-szabadságharc példáját használták fel, és egyúttal át is értelmezték azt. A Makkabeus-szabadságharc hősei ebben az értelemben nem az Örökkévaló utasításait végrehajtó jámbor zsidók, hanem önfeláldozó harcosok, akiknek utódai a hazáért, a nemzetért a jelenben is képesek erre. A propagandában megjelenő magyar szimbolikus politika összefonódott a megreformált judaizmus univerzalista erkölcsi missziójának gondolatával. Egyúttal a neológ Makkabeus hasonlatot elhatárolták a cionista etnikai töltettel is bíró Makkabeus párhuzamtól.

„Föl kellett támadnia egyre nagyobb mértékben a cselekvő hősiesség hagyományának, az őskori makkabeus-példának (...) Jobban, mint valaha ünnepeljük a makkabeus-emlékezetet, mert nem a faji közösség dicsőségének értékeljük, nem olyan típusnak nézzük, amely csak a zsidóságot illetné, hanem az erkölcsi hősiesség örök előképének, amely polgárosult emberiség minden

---

38 *Zsidó Szemle* 1914. nov. 15./ 2. Hazafias kötelesség

39 SCHMIDL 2014. 128-130.

40 SCHMIDL 2014. 127-128.

41 SCHMIDL 2014. 119.

tagjának útmutatója. (...) Azért a magyar zsidók chanuka-ünnepükön szent tanúságot tesznek arról, hogy az emlékezet lángjait a hazafias eszmék közös oltárán gyújtják föl és a hősiesség hagyományát magyarokul, más vallású magyarokkal együtt, vérük közös áldozásában pecsételik meg. Közös eszmény és közös hősiesség: ez Makkabeus-örökségünk, nekünk magyar zsidóknak!”⁴²

Közép-Európában úgyszintén gyakori vád volt a zsidókkal szemben, hogy kibújnának a katonai szolgálat alól,⁴³ ezért az *Egyenlőség* már a háború elején felhívást tett közzé, amelyben kérték az olvasók közreműködését, hogy adatokat gyűjthesse- nek katonákról, hősi halottakról, sebesültekről, kitüntettekéről, testületek, intézmények munkásságáról a háborús jótékonyság területén. Az apologetikus válasz párhuzamai a cionista hetilap rovatai között is megjelentek.⁴⁴

A háború idején a zsidó közvéleményt leginkább megosztó esemény a galíciai zsidó menekültek magyarországi megjelenése volt, amelyet a magyarországi antiszemita csoportok a zsidók elleni hangulatkeltésre használtak fel. A neológ elit eleinte inkább menekült volna a problémától, attól tartottak, hogy a menekültek tömeges megjelenése antiszemita hullámot indíthat el.

„Nálunk Magyarországon szereplésük szerencsére meglehetősen új és nem is kívánatos, hogy tömeges legyen. Minden tekintetben újonnan fejlődő ország vagyunk és a javak termelését kell fokozni és szaporítani; közvetítő nélkülök is van éppen elég.”⁴⁵

Cikkíró a menekültek kiskereskedelmi tevékenységére utalt, ami a külső vádakban az árdrágítással és árurejtegetéssel fonódott össze.

David A. Brenner, a magyarországi helyzethez hasonlóan, a középosztálybeli, maszkil német zsidók keleti (lengyel) zsidókkal szemben táplált ellenszenvéről írt. A németországi nyugati (askenáz) zsidók keleti zsidó „hordák” inváziójától rettegték, pedig Brenner szerint 1918-ig a keleti zsidó bevándorlók száma nem haladta meg az évi párszázat. Brenner ezt a magatartást egyenesen „zsidó antiszemitizmusnak” aposztrofálta. Németországban, akárcsak Magyarországon, a maszkil zsidókétól eltérő nemzetkonceptiót valló cionisták tiltakoztak a jelenség ellen.⁴⁶

A galíciai menekültek problémája újra és újra felvetette a zsidó szolidaritás kérdését. Habsburg-Ausztria zsidó elitjének felfogása szerint a menekültek egyszerre voltak osztrák áldozatok Ausztria háborújában és zsidó testvérek a bajban. Ezért reagáltak különösen érzékenyen, a magyarországi neológ elit „érzékletlenségére” a pólisi zsidó menekültek ügyében.⁴⁷ A neológ lap elhárította a vádat és

⁴² *Egyenlőség* 1915. nov. 28. 1. A zsidó hősi kultusz – írta: Mezei Ernő

⁴³ PENSAR 2011. 427-428.

⁴⁴ *Zsidó Szemle* 1914. szept. 20./ 1. Dömény Lajos ügyvéd gyászkeretes halálhíre

⁴⁵ *Egyenlőség* 1915. márc. 28./ 15. A lengyel zsidó – írta: Fabó Bertalan

⁴⁶ BRENNER 2008. 14.

⁴⁷ ROZENBLIT 2001. 9.

– az 1867-es közjogi kiegyezést követő társadalmi vita keretében átértelmezve – magyarellenos támadásnak minősítette az osztrák zsidó lapok szemrehányásait.

„Álljon elő az az antiszemita korifeus, aki ezt a támadást jobban meg tudná fogalmazni és azt hiszem, hogy azok a keresztény felebarátaink, akik a zsidókérdésben parazitáskodnak, nagyon meg fognak haragudni a Jüdische Zeitungra, amiért az ő mesterségükbe belekontárkodott. Ennek a brutális támadásnak, mely egy húron pendül a többi magyarellenos osztrák lap mostanában felkapott tónusával, egyetlen adata sem igaz.”⁴⁸

– cáfolt a neológ lap cionistaellenes publicistája.

A galíciai zsidók problémájának kezelésén keresztül lehet a legjobban bemutatni a neológ nemzetkonceptiót. A kongresszusi irányzat értelmezésben a magyar határokon kívül élő zsidó, mivel a birodalom másik felének a lakója külföldinek, azaz osztrák állampolgárnak (osztrák zsidónak) tekintendő, ezért a zsidó szolidaritás sem lehet több, „emberiességi” szolidaritásnál. Mindazonáltal az *Egyenlőség* és más neológ szervezetek is rendeztek gyűjtést a menekültek megsegítésére. *„Nem tehetünk róla. Mi a zsidó szolidaritásban nem mehetünk tovább az emberi szolidaritásnál és abban, hogy zsidó embertársainkat, bárhol szenvednének is – támogatjuk, segítjük, nem láthatunk soha zsidó-nemzeti szolidaritást”⁴⁹* – írta a fent említett neológ publicista ügyvéd.

Szintén a keleti zsidók kapcsán került ismét előtérbe a már világháború előtt is hirdetett – a korábban tárgyalt háborús propaganda részévé vált – neológ kulturmissziós stratégia. Ennek a háború idején az volt a lényege, hogy a remélt győzelem után a magyarországi neológia feladata lesz a keleti zsidók kulturális felemelése, és megfeleltetése a modern időknek.

„És már szemünk előtt világosan kitűzve az a feladat, hogy ezen az egész területen, amely tőlünk északra és délre roppant zsidó tömegek sivatagvándorlásának és bizonytalan hányódásának régiója, a magyar zsidóságnak kell vezető befolyást és irányadó zsidóságot fejlettebb kultúrája és kifejezetesebb tradíciója is; mindenekfölött biztosítottabb jogállása erre a hivatásra egyenest kötelezik. Nincs a modern zsidó életnek olyan problémája és olyan típusa, amely a magyar zsidóság kebelében ki ne alakult volna”⁵⁰

– írta Mezei Ernő neológ publicista, aki korábbi cikkeiben is gyakran támadta a Magyarországon megjelenő keleti zsidókat.

Ezekben a vitákban a maszkil zsidó kulturmissziós toposzok transzformálódtak háborús propagandisztikus üzenetké.

⁴⁸ *Egyenlőség* 1915. máj. 9./ 2-3. Válasz egy osztrák támadásra – írta Fleischmann Sándor

⁴⁹ *Egyenlőség* 1915. júl. 4./ 10-11. Támadás a magyar zsidóság ellen – írta Fleischmann Sándor

⁵⁰ *Egyenlőség* 1916. ápr. 16./ 5-6. Magyar missziók, zsidó missziók – írta: Mezei Ernő

A háborús propagandával való azonosulás és a külső támadások a zsidó stratégiák közötti konfliktusokat is kiélezték, a neológ-orthodox konfliktusnál hangsúlyosabbá vált a neológ-cionista konfliktus. A neológ középosztálybeli zsidó elit pozíciójára Magyarországon a legveszélyesebbnek az *Egyenlőség* a cionista agitációt gondolta. Attól tartottak, hogy a zsidó nacionalizmus, a világháború idején különösen, az antiszemitáknak szolgált érveket. Ezért aggasztotta őket a cionista mozgalom befolyásának növekedése a keleti zsidók körében. A keleti zsidók kulturális, politikai, gazdasági felemelésében látták a leghatásosabb eszközt a cionizmussal szemben. Végeredményben pedig az *Egyenlőség* szerint az lett volna a legjobb megoldás, ha a lengyel vagy orosz nemzetbe zömében nem integrált, többségében chászid, keleti zsidó tömegek valamely nagy nemzetbe (német, lengyel) integrálódtak volna. Az így modernizálódott, valamely többségi nemzetbe integrálódott keleti zsidók nem szolgálhattak volna bázisul a cionistáknak, és persze nem vándoroltak volna Magyarországra.

„A keleti zsidók nagyrészt német eredetűek. Nyelvük, szokásaik kultúrájuk, melyet évszázadokon át híven megőriztek, közel állnak a németekéhez. A német írók legtöbb jele se le van fordítva zsargonra. A német műveltséget az is előmozdította, hogy sokan az orosz törvények mostohasága miatt kénytelenek voltak német egyetemeket látogatni. Csináljunk németeket a zsidókból, engedjünk szabad teret a megindult lengyelesítésnek, vagy felhasználhatnók valami módon a zsidóság saját, belső erejét felemelésük és felszabadításuk érdekében? Ez a keleti zsidók kérdésének a részletezett formája.”⁵¹

– fogalmazta meg az *Egyenlőség* programadó cikke.

Az *Egyenlőség*, az antiszemita támadásokkal szemben apologetikus céllal, gyakran a különböző stratégiákat követő cionista írók műveit, ritkábban cionista képzőművészek alkotásait is használta, ugyanakkor az eredeti, cionista ideológiai kontextus mellőzésével.⁵² A háború végén pedig a Wissenschaft des Judentums keretében vegyes reakciókat kiváltó zsidó néprajz chászidizmus-értelmezése mellett Szabolcsi Lajos szerkesztésében a Wissenschaftra adott neo-orthodox reakció is megjelent a lapban Grünwald Lipót magyar chászidizmusról szóló héber és jiddis nyelvű írásainak fordításaként.⁵³

A neológ stratégiával szemben a cionisták nem nemzeti zsidóságokban, hanem össz-zsidóságban gondolkodtak, így ebben a fogalmi keretben a galíciai zsidókat az össz-zsidó nemzet részeinek tekintették. A neológia galiciakkal kapcsolatos eljárását a cionisták árulásnak minősítették.

⁵¹ *Egyenlőség* 1916. márc. 26./ 1-3. A keleti zsidók kérdése

⁵² Pl. *Egyenlőség* 1918. febr. 23./ 13-15. Hámán és Eszter Purimi mese a zsidó népeletből – írta: Sacher-Masoch; *Egyenlőség* 1918. febr. 23./ 16. „Purim a Szentföldön – írta: Grosz Mór (rabbi és tanár Jeruzsálemben); *Egyenlőség* 1918. ápr. 20./ 18. Antiszemiták ha éjjel találkoznak – írta: Solem Alejchem

⁵³ *Egyenlőség* 1918. márc. 23./ 28. A Messiás sírja – írta: Grünwald Lipót; *Egyenlőség* 1918. ápr. 27./ 12-13. Magyar zsidók és a hamis Messiás – írta: Grünwald Lipót.

„Fájdalommal tapasztaljuk a háború egész folyamán, hogy a magyar zsidó közelet hivatalos szervezeteit a nagy idők igen kicsinyesnek találták. [...] A külföldi zsidóság már most is úgy tekint a hazai zsidóságra, mint a zsidó szolidaritás megtagadóira. A külföldi vélemény a zsidóság hivatalos vezetősege most még előkelő vagy kevésbé előkelő gesztussal napirendre tér, de be kell következnie az időnek, amikor a hazai zsidóság most még közömbös része szegyenkezéssel fogja bevallani, hogy megbocsáthatatlan mulasztás történt.”⁵⁴

Az önálló zsidó nemzetben gondolkodó cionista lap a neológ univerzális filantrop szolidaritáson kérte számon a partikuláris zsidó szolidaritást és a belső zsidó univerzalizmust.

A menekült kérdés csúcsidőszakában a *Múlt és Jövő* kulturcionista irodalmi folyóiratban gyakran jelentek meg, keleti zsidókat ábrázoló illusztrációk. Ezeknek az ábrázolásoknak a feladata budapesti középosztálybeli modern zsidók galíciai menekültek felé irányuló zsidó szolidaritásának erősítésére volt. Akkor is feltűntek ezek a képi üzenetek, amikor az illusztrációval ellátott cikk egészen másról szólt.⁵⁵

Az első világháborúval kapcsolatos stratégiákon, illetve a galíciai menekültprobléma táglálásán keresztül jól lehet modellezni a két modernizáló zsidó irányzat eltérő kollektív tudatát és nemzetkoncepcióját. A neológ felfogás szerint a galíciai zsidó menekült egy idegen ország polgára, egy idegen nemzet tagja, a vele való szolidaritás nem lehet több az „emberi szolidaritás érzésénél”, a kongresszusi irányzat számára az elsődleges és legfontosabb közösség a magyar nemzet volt. A cionisták kollektív tudatában viszont az állam iránti legmesszebbmenő lojalitás mellett a zsidó néphez való tartozás volt az elsődleges szempont, így a galíciai menekült egy a zsidó népből. Ezért miután két különböző fogalmi keretben gondolkodtak, polémiájukban lényegében elbeszéltek egymás mellett.

⁵⁴ *Zsidó Szemle* 1916. márc. 31./ 1. Óvás.

⁵⁵ Teljesség igénye nélkül: *Múlt és Jövő* 1914. szept.-okt./ 475. A pogrom menekültjei – írta: J. Weinles (Varsó); *Múlt és Jövő* 1914. nov./ 520. Útközben – írta: L. Pilichovszky; *Múlt és Jövő* 1914. nov./ 521. Max Fabian: Menekülők [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1914. nov./ 521. Julius Cohn: Hontalanul [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1915. jún./ 201. David Kohn (Bécs): A menekült [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1915. júl./ 247. Arthur Markovicz: (Krakkó)Talmudi vita [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1917. jan./ 30. Makó Bertalan: Galicia mártírjai [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1917. okt./ 398. Galambos M.: Hazátlanok [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1918. jún./ 212. Orosz harctéri tanulmány: A „libás” bácsi. Bleier Sándor mérnökhadnagy felvétele [illusztráció].

Izraelita diskurzusok helye a közép-európai információs ökoszisztémában⁵⁶

A korszakban Közép-Európára, mint létező egységes kulturális térségre tekintünk, amelyhez Nyugat-Európa és a keleti szláv térség között elterülő, a német nyelv és kultúra által meghatározott területek tartoztak. Ezért az ezeken a területeken felbukkanó nemzeti mozgalmak is a német nacionalizmus ismertetőjegyeit hordozták magukon (például nyelvi, kulturális alapú nemzettudat). Az első világháború előtt Németország és Ausztria-Magyarország töltötte ki az egész térséget. A két világháború között Közép-Európa alatt Németországot valamint Németország és Szovjet-Oroszország között fekvő, korábbi dinasztikus hatalmak romjain magalakuló nemzetállamok összességét értjük.⁵⁷ A 19. század legvégén, a 20. század elején Közép-Európában megjelenő cionizmus igazi népszerűsége csak Kelet-Európában tett szert. Az európai zsidóság cionizmusban hívó csoportjai etnikai közösségük állam iránti igényének megfogalmazásával – már Izrael Állam kikiáltását megelőzően is – egy nemzeti közösség tagjaivá váltak. Azonban más zsidó irányzatok továbbra is kizárólag vallási közösségként és a többségi nemzet integráns részeként fogták fel magukat, és nem kívántak részt venni egy zsidó nemzet létrehozásában. Különösen jellemző volt ez a közép-európai, városi középosztálybeli zsidó tömegekre. A világháborús lelkesedés Davide J. Fine szerit középosztálybeli magatartásnak számított. Mivel a közép-európai zsidók jelentős tömegei a városi középosztályhoz tartoztak, ezért a zsidók háborús lelkesedése egyfelől megfelelt társadalmi közegük normáinak, másfelől a háború kiváló alkalmat nyújtott a zsidó elit számára a többségi nemzeti iránt elkötelezettségük bizonyítására.⁵⁸

Az írott, nyomtatott, kimondott, képi vagy zenei jelképek a sajtó mellett szintén propaganda eszköznek tekinthető. Minden olyan jelképrendszert, amely a közönség által vitatottnak tekintett problémák kapcsán befolyásolja a véleményeket, hiedelmeket vagy cselekedeteket Robert K. Merton nyomán propagandaként kezelünk.⁵⁹ Az első világháborús zsidó propaganda Magyarországon több forrásból merítette előképeit. Egyfelől a mindenki által jól ismert liturgikus és vallási szövegeket aktualizálta, másfelől az általános közép-európai háborús diskurzusokba illeszkedett, a központi hatalmak német nyelvű zsidó sajtóinak toposzaiból merített. Az állam vagy az uralkodó jólétéért mondott szombati és ünnepi ima az Örökkévalóval folytatott párbeszédbe, a szentélybeli áldozatokat helyettesítő istentiszteleti alkalmakba emelte be a nem-zsidó világi hatalomért mondott imát. Ezért a zsidóság és a hatalom viszonyának fontos kifejeződése. Előképei fellelhetők az antikvitásban. Egyiptomi és római nemzsidó gyakorlat judaizálódásának tekintik. 17. századtól a Ha-noten Tesuá szövegeket változatai a közösség és a

⁵⁶ Lásd: Z. KARVALICS 2014. 10-11.

⁵⁷ LENDVAI 1997. 10.

⁵⁸ FINE 2012. 11.

⁵⁹ MERTON 2002. 593.

tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatják.⁶⁰ Az első világháborús propaganda imaképeslapjain szintén megjelent az uralkodóért: Ferenc Józsefért és/vagy Vilmos császárért mondott, arcképeikkel ellátott imaszöveg. Ezek a levelezőlapok a zsidó közép- és kelet-európai háborús célokkal való azonosulását mutatják. A judaizált magyar zsidó első világháborús propaganda eszköztárában is fellelhetőek voltak a királyért és a győzelemért mondott illusztrált imaszövegek.⁶¹ A neológ zsidó katonák számára kiadott *Pajzs és Vért* címet viselő harctéri imakönyv a királyért mondandó imát szintén tartalmazta.⁶² Harctéri katonai imakönyvek általános jelenségnek számítottak mind a keresztény felekezetek, mind pedig a különböző hadviselő felek izraelita katonái körében.⁶³ Gyökerei felekezetiesedett modern társadalom helyzet és rétegspecifikus imakönyveinek 19. századi megjelenésére⁶⁴ valamint az állam iránti lojalitás liturgikus előképeire vezethetők vissza. A rend és a társadalmi struktúra fenntartójaként értelmezett hatalom jólétére vonatkoztatott szentírási szövegek mellett ezekben a győzelemért az ellenséges seregek vereségeért mondott imák, a judaizmus megalapozó emlékezetének aktualizált szövegei voltak fellelhetőek Európa szerte.⁶⁵ Liturgikus eseményeken megjelenő háborús propaganda másik megnyilatkozási területe a homiletika volt.

A judaizmus reformtörekvései között a nemzeti nyelvű homíliák fontos szerepet töltöttek be a modern nemzetállami keretekhez történő igazodásban, a nemzeti nyelvek és kultúra elsajátításában, a reformtörekvések terjesztésében. A közösségi zsinagógái beszédek (drásot) a premodern és tradicionálisra törekvő közösségekben többnyire erkölcsnemesítő, feddő jiddis nyelvű szónoklatok voltak. A „népek nyelvén” – előbb németül, később magyarul – elhangzó homíliák így a zsidó felvilágosodás jelképei lettek.⁶⁶ Löw Immánuel szegedi főrabbi az uralkodó születésnapján tartott istentiszteleten beszédével⁶⁷ 1914-ben a neológ első világháborús diskurzushoz illeszkedett, amely szerint a háborúban eggyé forrott nemzet és király, ellentétek szűntek meg.⁶⁸ A király születésnapján 1916-ban mondott homíliáját Löw már az összeforrasztó háborús célok és győzelmek köré építette. Jesája szavait (50:8) állította párhuzamba Ferenc József Viribus unitis! jelmondatával.

„Álljunk ki együtt⁶⁹! A király szava lett a próféta e heti igéje, amikor el nem kerülhetővé tette a fegyveres mérközést a reánk támadt fondorlatos erőszak. [...] Áll vértzetten a monarkia, áll vértzetten

60 DAMOHORSKÁ. 2010. 7, 12-13, 17-20.

61 Lásd: MILEV Hu HJA K361; Hu HJA K393; Hu HJA K262; Hu HJA K709 számú tételét.

62 *Pajzs és Vért*. Imádságok izraelita vallású katonák számára, III. bővített kiadás, Az Országos Izraelita Iroda költségén kiadja az Országos Rabbiegyesület, Budapest, é.n. [1916]

63 PENSLAR 2011. 426.

64 FRAUHAMMER 2014. 275-302.

65 PENSLAR 2011. 426.

66 GLÄSSER 2014b. 92-111.

67 Löw 1923. 4.

68 Lásd: ZIMA 2013. 123-125.

69 Ézaiás 50, 8.

Germánia, együtt áll! Nem lesz ezentúl Középeurópa kóbor kalandorok országútja [...] Dicsőséget aratnak egyesült fegyvereink [...] Fölvirul újból agg királyunk jogara alatt a monarkia.”⁷⁰

A zsinagógai beszédek a zsidó időszemléletet követték, a vallási megalapozó emlékezetben őrzött múlt és a jelen eseményei között lényegi párhuzamokat vontak.⁷¹ Ezeket a lényegi párhuzamokat keresve a háborús neológ és cionista vezércikkek egyaránt gyakran éltek szentírási hasonlatokkal. A keresztény antiszemita propagandában a Judás-államként aposztrofált olasz hitszegés toposza például a judaizmus ellenségképével, Ámálékkal cserélődött fel. „És a gonoszok között a leggonoszabb, az elvetemültek között a legelvetemültebb a hitszegő olasz, a nemes latinok elfajult utóda, ki Amálek példájára hátból támad reánk és ezzel megbélyegzi önmagát az egész világ színe előtt.”⁷² – írták Olaszország Monarchiának küldött hadüzenetének hírére. A neológ cikkek eszkatolgikus víziója a hitszegő megbűnhődését vetítették elő.

„A bosszuló Isten keze mutatja győzelmes utunkat, a büntető Isten ujja fogja örvénybe sodorni elleneink hajóit és pusztulásba hadseregeiket. Magyar zsidók, megedzve e rettentő korszakban, megacélo-sodva e gigászi napokban: emelt fővel és vas karokkal tovább, előre, nemzetünkkel a végső győzelem felé!”⁷³

A különböző zsidó csoportstratégiák első világháborús önértelmezéseit – a magyarországi cionista és neológ Makkabeus párhuzamhoz hasonlóan – végigkísérték szentírási előképek. Franciaországban a rabbik prédikációi a német hadsereget Ámálékkal azonosították. Az „ősi Makkabeus szellemiség” gondolata az angol zsidóknál is megjelent. Francia zsidóknál a menekült jiddis-nyelvű zsidók képviselték ezt a gondolatot.⁷⁴ A háború után Közép-Európában a dinasztiahoz fűződő lojalitást új kötődések váltották fel. A két világháború között a közös állam, birodalom iránti lojalitást felváltotta az utódállamok népeinek saját egyediségükbe vetett hite. A cionizmus háború utáni belső térnyerése is ennek az új önértelmezésnek a részeként szemlélendő.

Napjaink zsidó történetírásában visszatérő kérdés a zsidó partikularizmus, más nemzeteszmékkel való zsidó azonosulás, szembeállítva a zsidó univerzalizmussal és a saját nemzeteszme kérdésével. Ezt tükrözi a jelenből visszatekintő toposz, miszerint a különböző államokban élő zsidók egymás – mint ellenségek – bukásáért imádkoztak.⁷⁵ Derek J. Penslar szerint a fronton és a hátszágban a zsidóknál a nemzetek feletti zsidó szolidaritás zsigeri erejű maradt, ezek

⁷⁰ Löw 1923. 6.

⁷¹ YERUSHALMI 2000.; RÉKAI 1997.

⁷² *Egyenlőség* 1915. jún. 13./ 16.: Egy zsidó államférfiu győzelme az olaszok fölött – írta: dr. Groszmann Zsigmond.

⁷³ *Egyenlőség* 1915. máj. 23./ 1. Ujháboru.

⁷⁴ PENSLAR 2013. 153-154.

⁷⁵ PENSLAR 2013. 152.

gyakran a hasonlóképpen őszinte patrióta érzésekkel versengtek. A fentebb idézett Davide J. Fine a 19. századi modern nemzeteszelmék és a középrétegek életvilága felől mutat rá erre a kérdésre. Fine az első világháború német tisztjeiről írt munkájában ugyan etnikai közösségnek mutatja be a németországi zsidóságot, azonban a zsidókra és a németiségre nem tekint ellentétes pólusként, sőt szerinte a német tudat tette a zsidót németté.⁷⁶ Éppen ezért nem lehet a holokauszt és az Izrael Állam születése tényének tükrében etnicista, cionista szemüvegen keresztül visszatekinteni, és megítélni egy térség zsidóságának kollektív tudatát, egy olyan korban, mikor a zsidó nemzeti gondolat nem volt főáramban.

A magyarországi világháborús zsidó sajtópropaganda – a dinasztikus birodalom keretei között – adaptálta a nemzsidó háborús propagandába eszköztárát. Ugyanúgy siratták a trónörököszt, méltatták a Dinasztíát, a Birodalmat, a magyar nemzetet, kárhoztatták az oroszokat és lelkesedtek a háborúért.⁷⁷ Még a Szociáldemokrata Párt lapja, a *Népszava* is az oroszokat hibáztatta a Monarchia és Szerbia közötti konfliktus eskalációjáért, természetesen egy baloldali, marxista fogalmi keretben a cári imperializmust kárhoztatva.

„Az orosz cárizmus, amelynek a saját országában is elég baja van, vakmerő módon megzavarja a világékét és beleavatkozik a szerb dolgokba. Ha nem volna olyan tragikus akkor kacagtató volna, hogy a véres cár valamely állam önállóságát akarja megvédelmezni, holott ugyanez a cárizmus a legbarbárabb módon nyomja el a finneket, akiknek szabadságát elrabolta és telhetetlen kapzsiságával állandóan veszélyezteti az északi államok függetlenségét.”⁷⁸
– írta a *Népszava*, ami a szarajevói merényletkor még a Monarchia imperializmusát hibáztatta a helyzetért.

A zsidóság körében a liturgikus szövegek és a vallási megalapozó emlékezet különböző szövegrétegei transzformálódtak háborús mozgósító üzenetté a sajtó propagandaírásaiban. A háború után ezek az üzenetek egy újabb transzformáción estek át. A jelentős területi veszteségeket elszenvedett Magyarország zsinagógáiban emléktáblákon örökítették meg a háborúban elesett hitközségi tagok névsorát. Ez a tendencia egyaránt tetten érhető az orthodox és neológ irányzatú közösségekben. Az izraelita emléktáblák a közösség anyagi helyzetének függvényeként, gyakran az elsőők voltak a helyi emléktábla-állítatások között. Az állítatók szándéka a Monarchia neológ és orthodox önképének keretében értelmezhető: századfordulós önmeghatározásukat megtartva magukat magyarnak, felekezeti-ségüket izraelitának tekintették. Az emléktáblák célja az volt, hogy demonstrálják a közösségek magyarsághoz tartozását, apologetikus üzenetet hordozzanak az első világháborús összeomláskor felerősödött vádakra. Emléket állítottak az izraelita hősök bátorságának, áldozatkészségének, az első világháborúban való

⁷⁶ FINE 2012. 6-7.

⁷⁷ Vö. Schwendinger 2011.; GERŐ 2014. 7-21.; SCHMIDL 2014. 125-132.

⁷⁸ *Népszava* 1914. aug. 2./ 1. A válság tetőpontján.

helytállásuknak, ugyanakkor a szegregációs törvény (numerus clausus) által meghatározott jelenre vonatkozóan mélyebb közösségi jelentésrétegeknek is tárgyi kifejeződést adtak.⁷⁹

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern* The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis.

BÁNYAI Viktória

2000 *A magyar zsidó sajtó előzményei és kezdetei (1868-ig)*. Elhangzott: Magyar zsidó sajtótörténeti konferencia, Budapest, 2000. május 14.

http://www.hebraisztika.hu/site/publikaciok_bv.html Letöltés: 2007. ápr. 12.

BÍRÓ Ákos

2013 *Kétfejű sas Dávid pajzsán*. Tábori Rabbinátus az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918. Gabbiano Print Kft. Nyomda és Kiadó.

BRENNER, David A.

2008 *German Jewish Popular Culture Before the Holocaust*. Routledge Taylor & Francis Group, New York.

DAMOHOŘSKÁ, Pavla

2010 *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha.

FEIRZIGER, Adam S.

2005 *Exclusion and Hierarchy* Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

FINE, David J.

2012 *Jewish Integration in the German Army in the First World War*. Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin – Boston.

FRAUHAMMER Krisztina

2014 Mirjamok és Debórák: Imakönyvek a modernizálódó zsidó nők szolgálatában. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *Hagyományláncolat és modernitás*. SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 275-302.

⁷⁹ Lásd: GLÄSSER 2014c. 407-416.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó, Budapest.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

2014 *Merénylettől a hadüzenetig*. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28. – 1914. július 28.) Habsburg Történeti Intézet – Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság, Budapest.

GLÄSSER Norbert

2014a *Találkozás a Szent Igazzal*: A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádiképe 1891-1944. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

2014b Az integráció politikai liturgiái. Szimbolikus politika és hazafiság Löw Immánuel beszédeiben. In: Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában*. Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged. 92-111.

2014c *Jüdische Kriegerdenkmale und Zivilreligion in Ungarn (1914–1944)*, *Acta Ethnographica Hungarica* 59 (2), 407-416.

GLESZER Norbert – ZIMA András.

2009 „A világosság örök forrása” A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban. *Ethnographia* 120 (4). 333-353.

HAHNER Péter

2006 *A régi rend alkonya* Egyetemes történet 1648-1815. Panem Kiadó, Budapest.

KARÁDY Viktor

2000 Zsidó identitás és modernizáció, avagy az asszimiláció paradoxonai. In: Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban*. Társadalomtörténeti vázlat. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 249-281.

KATZ, Jakov

1999 *Végzetes szakadás*. Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

KIEVAL, Hillel J.

2000 *Languages of Community*. The Jewish Experience in the Czech Lands. University of California Press, Berkely – Los Angeles – London.

LENDVAI L. Ferenc

1997 *Közép-Európa koncepciók*. Áron Kiadó, Budapest.

LIPTÁK Dorottya

2002 Újságok és újságot olvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest Prága. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Löw Immánuel

1903 *Imádságok zsidók számára*. Taub B. és Társa, Szeged.

1923 *Száz beszéd, 1900-1922*. Schwarz Jenő kiadása, Szeged.

McGUIRE, Meredith B.

1997 *Religion*. The social Context.: Wadsworth Publishing Company, Belmont CA. – Albany NY. 278-292.

MERTON, Robert K.

2002 Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Osiris Kiadó, Budapest.

PENSLAR, Derek J.

2011 The German-Jewish Soldier: From Participant to Victim. *German History* 29 (3). 423-444.

2013 *Jews and the Military A History*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

PÉTER László

2004 „Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben.” In: Cieger András (szerk.): *Kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest. 546-584.

RÉKAI Miklós

1997 *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Néprajzi tanulmány. Osiris Kiadó, Budapest.

ROZENBLIT, Marsha L.

2001 *Reconstructing a National Identity*. The Jews of Habsburg Austria during World War I. Oxford University Press, Oxford.

SCHMIDL, Erwin A.

2014 *Habsburgs Jüdische Soldaten 1788-1918*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.

SCHWENDINGER, Christian

2011 *Kriegspropaganda in der Habsburgermonarchie zur Zeit des Ersten Weltkriegs Eine Analyse anhand fünf ausgewählter Zeitungen*. Diplomatica Verlag GmbH., Hamburg.

SINGER S. Leó

1907 *Kötelességtan*. Lévai Izsó Könyvnyomdájában, Rimaszombat.

UNOWSKY Daniel L.

2006 *The Pomp and Politics of Patriotism*. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916. Central European Studies. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana.

YERUSHALMI, Yosef Hayim

2000 *Zachor*. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Osiris Kiadó – ORZSE, Budapest.

Z. KARVALICS László

2014 Horizontokat tágitó és civilizáló erő: Az információtörténeti fordulat irányairól és esélyeiről a sajtótörténet-írásban” *Médiakutató* 2014 nyár, 7-15. Letöltés: 2014. dec. 4.

http://www.mediakutato.hu/kiadvany/2014_02_nyar.html

ZIMA András

2008. „Cult or spirit?” Integration strategies and history of memory in Jewish groups in Hungary at the turn of the 19th-20th century. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 243-262.

- 2013 Az „örök zsidó kérdés”. Első világháborús neológ és cionista csoport-stratégiák a budapesti felekezeti sajtóban. In: Kiss Endre – Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, Budapest. 123-125.
- 2015 *A cionizmus, mint közép-európai nemzeti mozgalom*. World Zionist Organization Department for Diaspora Activities – Izraeli Kulturális Intézet Budapest – The Jewish Agency for Israel – Hezl Center, Budapest.

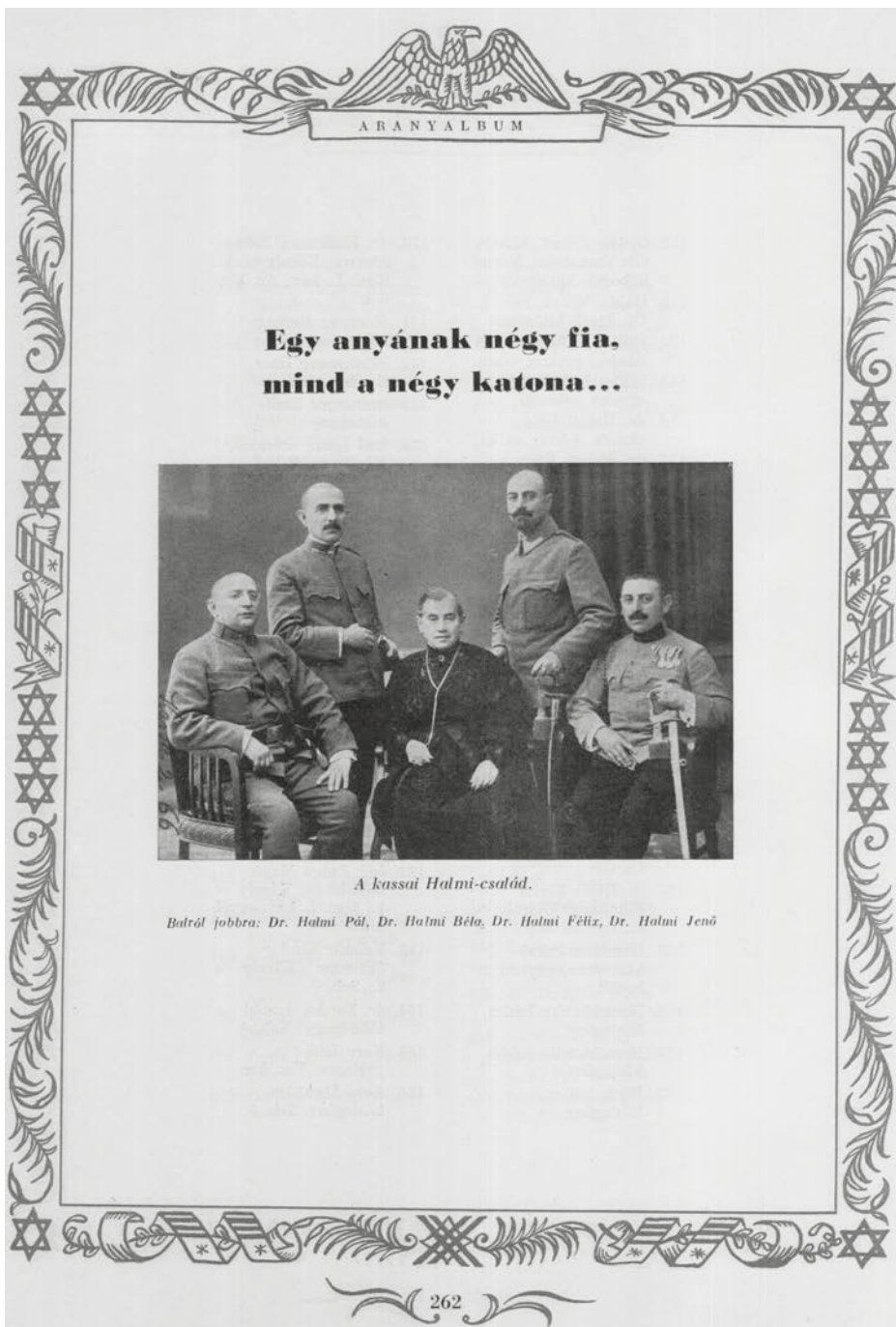
GLÄSSER, NORBERT – ZIMA, ANDRÁS

THE EMPEROR-KING'S HUNGARIAN MACCABEES

The components of Hungarian Jewish First World War propaganda

Emancipation and social engagement facilitated the Central European Jewry's identification with the modern notion of national identity. During the Great War this often came into conflict with Jewish universalism. Those of Jewish denomination supporting the various national identity notions identified with the war aims and propaganda of the given nation while they tried to find the antetype of the new circumstances in the Jewish past and Judaism.

The study analyses the structure of the war propaganda published by the Hungarian Neologist and Zionist press. It aims to examine the biblical antetypes, the topoi of the modern Jewry and Central European discourse in the enemy-image, war aims and Jewish self-definition of the press. The war propaganda and hero worship that mobilised the Jewry shows similarities within the Central European Ashkenazi population. The Hungarian language Jewish press analysed in the present study (*Egyenlőség*, *Zsidó Szemle*) create a modern forum that served both as a medium for the flow of information and a tool of cultural change. The publications reflect wider social processes within the information ecosystem, whereas the 'facts' found in them can give an insight solely into the ambitions of the editorial circle and the institutional elite behind the certain paper. The news items published earlier by the press reappeared in the framework of the war propaganda with transformed messages. The study touches on these transformations connected to the internalization of war aims and the apologetic application of hero worship.

**Egy anyának négy fia,
mind a négy katona...**

A kassai Halmi-család.

Batról jobbra: Dr. Halmi Pál, Dr. Halmi Béla, Dr. Halmi Félix, Dr. Halmi Jenő

IZRAELITA ELSŐ VILÁGHÁBORÚS EMLÉKMŰÁLLÍTÁSOK ÉS FOGADTATÁSUK SZEGED PÉLDÁJÁN¹

Az első világháborús izraelita emlékművek állítási rítusai arra világítanak rá, hogy a felekezeti struktúrában miként adaptálták az egyes közösségek az első világháborús hősök országos tiszteletét.² A szegedi izraelita emlékműállítás fennmaradt forrásai a hitközségi és a bajtársi kezdeményezések, értelmezések szövedékén keresztül az izraelita emlékmű állítási gyakorlat tágabb társadalmi fogadtatására mutatnak rá. Dr. Löw Immanuel orientalista főrabbi beszédei, dr. vitéz Shvoy Kálmán vegyesdandárparancsnok visszaemlékezései, a korabeli sajtóhírek és az emlékművek későbbi vizuális megjelenítései szemléletes példái a neológ zsidóság identifikációs törekvéseinek.³ Utalnak egyúttal a háború előtti és a két háború közötti fővonalbeli nemzetkoncepció változásaira, valamint a dualista helyi elitek új rendszerbeli utóéletére is. A különböző nemzeteszmékhez csatlakozó izraelita felekezetűek Európában, egyrészt az adott nemzet háborús céljaival és propagandájával azonosultak, másrészt a zsidóság múltjában és a judaizmusban próbálták megkeresni az új események előképeit. A zsidóság birodalmi és nemzetállami törekvésekkel való azonosulása az emancipáció társadalmi elvárásának és a nemzeti befogadási gesztus viszonzásának is tekinthető.

A magyar zsidó hőstípus megformálása már a fronton megkezdődött: az önfeláldozó harc és a végsőkig való kitartás képei rajzolódtak ki. Ez nem csupán magyarországi jelenség volt. Az otthon, a zsinagóga és a harctér a Monarchia izraelita propagandájának integrációt megjelenítő helyévé vált. Az otthon maradottakat védő zsidó katona *A Magyar Zsidó Hadi Archivum Almanachjából*,⁴ az újévi üdvözlő propaganda képeslapok otthoni és zsinagógai jelenetei civilekkel, katonákkal és az uralkodó képével a lojalitást és az elköteleződést fejezték

1 A szerzők közül Glässer Norbert az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa.

2 Lásd: GLÄSSER 2014.

3 Forrásaink a két világháború között, Szegeden megjelent napilapok voltak, hiszen ezekről az ünnepségekről a fővárosi lapokban csak elvétve írtak. Viszonyítási pontként a Szegedi Zsidó Hitközség irattárában található dokumentumokat használtuk fel. A jelenséget a kollektív emlékezet, a nemzetvallás, és az emlékezet helyei felől közelítve vizsgáljuk. Vö. ASSMANN 1999.; JAKAB 2012.; GERŐ 2004.

4 Wilhelm Wachtel: Nagyidők péntekestéje. Lásd: HEVESI – POLNAY – PATAI 1916. 73-74.

ki, a társadalommal egybeforrott zsidót mutatták be. A háborús kiadványokban ismert zsidó művészek munkái jelentek meg. A tendencia közép-európai keretben értelmezhető. Előképeit a német zsidó művészek teremtették meg. A közös harc és az istenszolgálat a Metz-i csata (1870) szimbolikus értelmezése révén vált integrációs jelképpé és a polgári otthonok reprezentációs eszközévé a német zsidóság körében. A német zsidó polgárság nosztalgikus attitűdje fogalmazódott meg például Hermann Junker Metz-i engesztelőnapot feldolgozó festményein. Junker mestere, Moritz Oppenheim hatása alatt állt. Őt követte számos művének megalkotásakor. A képeslapon is ábrázolt tömegjelenetek a francia-porosz háborúhoz kötődnek. Junker képei Hirsch, a zsidó lövész hősiességét, Metz városán kívül tartott Kol Nidré *és másnap egy romos parasztházban* a jom kipuri istentiszteletet végző katonákat ábrázolják. A szabadban végzett Kol Nidré különböző képi megjelenítései az imádkozó zsidó katonákat keresztény honfitársaik védőgyűrűjében ábrázolják. A másnapi istentisztelet képén érdeklődő keresztény civilek is feltűnnek. A festmények és a róluk készült metszetek üzenetének a zsidó udvariasságot és büszke önazonosságot tekintették. Tömeges reprodukciójuk képeslapokon történt Heinrich Kellernél, Oppenheim kiadójánál és másutt. Sokszorosításuk azon a feltevésen alapult, hogy a zsidók boldogan büszkélkedhetnek velük. A Kol Nidré vászonnyomatokon szintén tömegesen sokszorosították és számos német-zsidó otthonban függesztették ki. Oppenheimhez hasonlóan, Junker társadalmi üzenete az istenszolgálat egysegésítő ereje volt.⁵ Hasonló képeslapok a K.u.K seregében végzett tábori istentiszteletekről is jelentek meg, ahogyan az első világháborús osztrák-magyar izraelita részvételt dokumentáló katonai fotók visszatérő motívumává is vált az egyenruhában végzett katonai istenszolgálat.⁶ Ezáltal mind a német, mind pedig az osztrák-magyar zsidók egyszerre fejezhették ki állam iránti lojalításukat és felekezeti hovatartozásukat.⁷

A Nagy háború idején hazájukért életüket áldozó magyar zsidó hősök nevének a neológ és a cionista lapok külön rovatot nyitottak. Ezek célja – a zsidó háborús részvételt és elköteleződést megkérdőjelező sztereotípiákkal szemben – az emlékállítás túl a hősiesség és a nemzet iránti messzemenő elkötelezettség reprezentálása volt. Ekkor vette kezdetét az a hőskultusz, ami a két világháború között teljesedett ki.

5 COHEN 1995. 65.; PENSLAR 2013. 62-65, 134.

6 Lásd: BÍRÓ 2013. 32, 33, 58, 69.; SCHMIDL 2014. 223, 224, 226.

7 Vö. PENSLAR 2013. 64-65.; FINE 2012. 23-27.

Izraelita emlékműállítási gyakorlat

Az első világháborús katonák emlékének Magyarországon a hozzátartozók 1915-től állítottak kisebb-nagyobb emléket. Ezeket az egyéni, illetve különböző felekezeti kezdeményezéseket karolta fel a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB). Az izraelita emlékműállítások az országos tendenciába illeszkedtek. Az első világháború alatt és még inkább a két világháború között minden közösség igyekezett emlékművet állítani hőseinek. Az emlékezeti terek kialakítása az első világháborúban harcoló katonák iránti tiszteletük és hálájuk kifejezésének tárgyiasulása, illetve emléküik megőrzésének⁸ alulról és felülről jövő igénye volt. Az egyre szaporodó visszaélések elkerülésére és az emlékművek szabályozására a hősök emlékével több rendelet foglalkozott.⁹

Az emlékezeti terek kialakításának törvényi szabályozása igen korán megtörtént. Az egyéni vagy kisközösségi emlékműállítások támogatását és szabályozását 1915-ben a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság vonta hatáskörébe. Az 1917. évi VIII. törvénycikk minden hadra keltet háborús hősnek nyilvánított, de a közbeszédben a fogalom alatt főként elesett katonákat értettek. Az emlékművek számának növekedésével az emlékműtervek engedélyezése a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács által felállított zsűri jogköre volt. 1916-ban Isten kardja – Hősök emléke címen¹⁰ albumot adtak ki. Az album 80 vázlatrajzot tartalmazott és kiterjedt az emlékművek lehetséges anyagára és szimbolikájára is. Az első világháború emlékeztétét és hőskultuszát tekintve, az izraelita felekezet intézményi szinten is részt vett a szimbolikus politikában. A háború utáni Magyarország zsinagógáiban emléktáblákon örökítették meg a háborúban elesett hitközségi tagok névsorát. Ez a tendencia egyaránt tetten érhető az orthodox és neológ irányzatú közösségekben.

A szimbolikus politika, az első világháborús hőskultusz esetében is a hatalmas politikával szembeni alternatív realitásnak tekinthető. A szimbolikus politika nemzet történelmét szakralizálta, miközben az evilágít tette meg a hit tárgyává. A magyar szimbolikus politika gyökerei az 1848-as forradalomig nyúlik vissza.¹¹ Az első világháborús emlékművek előzményének az 1848-49-es forradalom hőseinek emlékművei tekinthetőek.¹² 1848 rendi és nemzeti konfliktusa az uralkodóval a modern magyar nemzeteszmé kialakulásának fontos eseménye volt.

A nemzettel való izraelita azonosulás és a zsidóság társadalmi integrációjának jelképei a 19. század második felében forrottak ki. Általános jelenségről van szó Közép-Európában, eltérő helyi megvalósulási lehetőségekkel. A cseh-morva reform zsidók 1848-ban ugyanúgy a modern cseh nemzet részévé kívántak válni, mint ahogyan magyar keretek között a cseh-morva gyökerekkel vagy kapcsolatokkal rendelkező Löw Lipót, Einhorn Ignác és mások esetében tapasztalható

⁸ JAKAB 2007.

⁹ L. JUHÁSZ 2010. 17.

¹⁰ HERCEG 1916.

¹¹ Vö. GERŐ 2004.

¹² SINKÓ 1991. 29.

volt. Cseh részről Kieval szerint a befogadási szándék viszont a század utolsó harmadáig elmaradt.¹³ A magyarországi zsidó emlékezetétörténet jelentőséggel teli eseményei 1848 közös harca, a katonák kóser ételmezése, 1849 szegedi emancipációs kísérlete, az 1867-ben elnyert polgári egyenjogúság, az izraelita vallás bevett felekezetté tétele 1895-ben, valamint a Nagy Háború közös harcának éveit. Ezek a későbbi apologetikus írásokban is feltűnnek a zsidótörvények idején és a második világháború utáni kiadványokban.¹⁴

Az első világháborús magyarországi hőskultusznak csupán egyik rétegét képezte 1848 dualizmus idején kialakult hőskultusza. A két világháború között Magyarországot áthatotta a területi veszteségek problémája. A háborút lezáró békediktátum szimbolikus elutasítása – egy újabb értelmezési réteggént – az első világháborús hőskultuszt is meghatározta.¹⁵ A keresztény szenvedéstörténet és feltámadás nemzetre vetítése központi motívuma volt a politikai propagandának. A háborús hősök ennek a szenvedéstörténetnek voltak mártírjai, az emlékező kortársak és az utódok pedig a régi állapotokat visszaállító harc beteljesítői. A háborús emléktáblák és emlékművek jelképességét ez a gondolatkör hatotta át.¹⁶ Ennek judaizálása a messiásvárás, a békevágy és a holtak Messiás eljövételét követő feltámadásának toposza mentén történt meg. Löw Immánuel a szegedi izraelita temetőben a hősök emlékművének avatására írott beszédében 1933-ban ezt az ívet fogalmazta meg a holtak feltámadásától a revízió gondolataig.

„Békétek jelképe ez az emlék. Virágos, álmodó, békés ugarban várjátok a világnak virradását, azt a világot, amelyen nem cikázik újra végig az öldöklő gyűlölet. A béke Urának, az Egyetlennek szent nevében szenteljük föl emléketeket, mert hiszünk a fényben, hogyha éj komorlik; hiszünk a célt szolgáló szenvedésben; hiszünk a léten túli ébredésben; hiszünk a testen túli létvetésben; hiszünk Magyarország újrakelésében! Amen.”¹⁷

13 KIEVAL 2000. 6-7, 30-31, 63-65, 94.

14 Vö. ZIMA 2008. A toposzok orthodox sajtóbeli mérsékelt megjelenítését lásd: *Zsidó Híradó* 1894. márc. 29./ 8. Hírek – Tiszafüredről írják lapunknak: Kossuth Lajos...; *Zsidó Híradó* 1894. márc. 29./ 10-11. Hírek – Kossuth Lajos temetése; *Zsidó Híradó* 1894. ápr. 5./ 8. Hírek – Kossuth Lajos temetése; *Zsidó Híradó* 1894. márc. 22./ 1. Kossuth Lajos; *Zsidó Híradó* 1894. márc. 22./ 9. Hírek – A sátorlaja-ujhelyi rabbi és Kossuth; *Zsidó Híradó* 1894. márc. 29./ 1-2. Gyászkeret nélkül írta: Viador; *Zsidó Híradó* 1898. jún. 16./ 12. Hírek – Kossuth reminiscenciák; *Zsidó Híradó* 1899. aug. 3./ 7. Hírek – Petőfi Sándort ünnepelte...; *Zsidó Híradó* 1905. márc. hó/ 12-13. Nemzeti Ünnepe; *Zsidó Újság* 1927. nov. 4./ 6. Kossuth szobra előtt. Egy chosid legenda föllevenítése; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 20./ 11. Rituális kosztot kaptak 1848-ban a zsidó katonák; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. márc. 10./ 1. Kossuth Lajos az antiszemitizmus ellen; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 1./ 5. Történelmi reminiscenciák; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 10./ 1-2. Egy fővárosi falragasz előtt. ZSOLDOS 1948.

15 ZEIDLER 2001. 160-161.

16 NAGYILLÉS 2014. 270-272.

17 Löw 1939. 407.

Az emléktáblák és emlékművek arra voltak hivatottak, hogy demonstrálják az izraelita közösségek magyarsághoz tartozását és apologetikus üzenetet hordozzanak az első világháborús összeomlásokkor felerősödött vádakra.¹⁸ Emléket állítottak az izraelita hősök bátorságának, áldozatkészségének, az első világháborúban való helytállásuknak, ugyanakkor mélyebb közösségi jelentésrétegeknek is tárgyi kifejeződést adtak. Ezt hangsúlyozza az *Egyenlőség* című neológ hetilap is, amely a hősök emlékünnepéről megjelent híradásában dr. Hevesi Ferenc rabbi homíliáját idézte. A neológ rabbi méltatta a budapesti izraelita katonák helytállását, akik „vérükkel pecsételték meg a magyar zsidó felekezet önfeláldozó hazafiasságát.”¹⁹

Az összetartozás érzését erősítette az is, hogy – országos jelenségként – a legtöbb emlékjel állítási ünnepségen Szegeden felekezettől függetlenül mindenki részt vett: a város vezetősége (esetenként fővárosi politikusok is), Szegedhez kötődő ezredek, iskolások és a helyi felekezetek képviselői. A szegedi sajtóban ezekről részletes tudósításokat adtak. Voltak ugyanakkor olyan emlékmű állítási ünnepségek is a városban, amelyeken csak az emlékjelet állító csoport vett részt.²⁰

Az első világháborús emlékművek motívum és formavilágát a társadalom különböző közösségei és rétegei eltérő mértékben adaptálták. Az Isten kardja motívum ugyan a felülről jövő elvárások előnyben részesített motívuma volt, mégsem talált széles társadalmi befogadásra. A rákoskeresztúri izraelita temető első világháborús hősi emlékműve ugyanakkor ezt a szimbolikát követte. Az emlékművön megjelenő kard és mitikus Turulmadár motívuma a *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbum*ának díszítésében is visszaköszönt. A Turul a stilizált szentírasi tekercsek tartójaként is megjelent önmagában vagy Júda oroszlánjaitól szegélyezve.²¹ A Turul a keresztény Passió-szimbolikánál könnyebben adaptálható, nemzeti őstörténeti jelképiségnek tekinthető. A 19. századi közös honfoglalás narratívumába is jól illeszkedett. A neológ polgári elit történelemszemlélete szerint a Kárpát-medencébe érkező magyarok között voltak zsidók, zsidó vallású magyarok és prozelita kazárok is.²² Az állampolgári egyenjogúsítás és bevett felekezetek sorába emelés e történelemszemlélet szerint nem a magyar nemzet által tett gesztus volt, hanem a magyar zsidóknak ősi soron járó örökségnek tekintendő.

A köztereken állított háborús emlékművek avatóin részt vettek az adott települések főabbjai is. A szentélyhasonlat és a turulszimbolika ezen alkalmak során is megjelent a rabbik beszédeiben. Dr. Dohány József orthodox főrabbi Kiskunhalas városi emlékművének avatóján a Turulmadarat óvó, a zsidókat is szárnyai alá befogadó jelképként mutatta be. A hasonlat a közös honfoglalás narratívumának orthodox átvétele volt. Az emlékmű madara egyúttal az ország

18 Vö. FINE 2012. 14-16.; SCMIDI 2014. 138-142.; PENSLAR 2013. 178-179.

19 *Egyenlőség* 1933. jún. 13./ 25. Hírek – A hősök emlékünepe az izraelita temetőben

20 NAGYILLÉS 2014. 269.

21 HEGEDÜS 1940. 1, 3, 128.

22 Vö. ZIMA 2008.

majdani feltámadását, területi integritásának visszanyerését is jelképezte a főrabbi 1926-ban tartott beszédében.²³

Európa legnagyobb zsinagógája, a budapesti Dohány utcai zsinagóga mellett épült fel a Hősök temploma. A neológ zsidóságot képviselő Pesti Izraelita Hitközség általa emlékezett a „Makkabeusok kései leszármazottainak” tekintett, elesett magyar zsidó katonákra. Az épület 1932-ben készült el Vágó László tervei alapján. A zsinagóga díszítését a Dávid-csillagok és a héber feliratok határozzák meg.²⁴ Szentírási idézeteket vonatkoztattak a Nagy Háborúban elesett hősökre a zsidó időszemlélet azon sajátosságára alapozva, ami a jelen és a szentírási idők eseményei közötti lényegi azonosságot emeli ki.²⁵

A reprezentatívabb izraelita első világháborús emlékművek bekerültek a *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbum*ának illusztrációi közé is.²⁶ A több kiadást megért album a második világháború éveiben volt hivatott a neológ zsidóság számára a magyarsághoz tartozást reprezentálni. Ez a szerep a kötet szerkesztését is meghatározza. 1940-ben írott előszavának központi gondolata a hősök vérén szerzett közösségi érdem, amely az izraelita felekezetet végérvényesen a magyar nemzet részévé avatja.

„És mintha az idők múlásával az *Emlék* is elmúlna, a nagy *Gondolat* a mult ölébe bukkott, mint valami *céltalan, értelmetlen, felesleges és idejét mult mese*... De mintha az európai történelem horizontján szürke folatok indulnának, mint rettenetes viharok távoli jelei... [...] És amint sűrűsödik a lég, úgy nehezedik az élet... villámok cikáznak, messziről hallik görgető dübörgésük... [...] Huszonöt éve, hogy kitört a világháború és a magyar zsidóság kétszáz ezres tömege is hadba vonult. Huszonöt év után az első «*zsidótörvény*» után, a második «*zsidótörvény*» hajnalán megalakul a Pesti Izraelita Hitközség kebelében a «*Hadviselték Bizottsága*». És ennek a bizottságnak írott programjában a legfőbb pont az 1914–1918-as világháború magyar zsidó hadbavonultjainak statisztikai számbavétele. Összeírása mindazon személyeknek, akik e hazáért küzdöttek, vért és életet áldoztak... [...] Összeírassanak, hogy nevük örök emlékü legyen és példaképpen lebegjen a jövő nemzedéknek! ...A hős apáknak dicső harci tettei mutassák az utat az utódoknak e hon iránti áldozatos szerelmükben!...”²⁷

Az album egyszerre volt apologetika a szegregációs törvények által meghatározott társadalomban és a korábbi diskurzusok folytatása.

23 *Zsidó Újság* 1926. jún. 25./ 2-3. Emlékbeszéd. K. k. Halas r. t. város által emelt hősök emlékszobrának leleplezésénél főmértóságu Horthy Miklós kormányzó és József kir. herceg jelenlétében K.-K. Halas főterén. Írta: Dr. Dohány József főrabbi.

24 GRÜNWALD – NAMÉNYI 1949. 29-30., BÍRÓ 2013. 33.

25 RÉKAI 2000. 70-71., 74-76.; YERUSHALMI 2000. 56.

26 HEGEDÜS 1940.

27 HEGEDÜS 1940. 7-8.

Löw és Shvoy szerepe az emlékezet formálásban

A két világháború között Szegeden minden közösség fontosnak tartotta, hogy saját emlékjelet állíttasson hősi halottai emlékére. Szegeden ez azért is volt jelentős, mert a városi emlékmű csak 1937-ben készült el. Előtte főként a laktanyákban, felekezeti temetőekben tartották a megemlékezéseket, amelyeket több esetben istentisztelet/mise előzött meg. A templomok falán szintén helyeztek el első világháborús emléktáblákat.²⁸

Az izraelita emléktáblák a közösség anyagi helyzetének függvényeként, gyakran az elsők voltak a helyi emléktábla-állítatások sorában. Szegeden például a vallási közösségek közül elsőként az izraelita emléktáblák készültek el 1924-ben. A régi zsinagóga falán helyezték el.²⁹ A templomok, imaházak falán látható táblákhoz hasonlatos közösségi emlékezeti helyekké léptek elő a felekezeti temetők is. A szegedi belvárosi temetőben az izraelita emlékművet 1933. október 29-én avatták fel. Dr. vitéz Shvoy Kálmán vegyesdandárparancsnok kezdeményezésére, közadakozásból készült el 1932-ben előbb a protestáns-, majd a görögkeleti emlékmű. Ezt követően 1933-ban, a Szegedi Zsidó Hitközség és az 5. honvéd vegyesdandár együttműködésében³⁰ jött létre az izraelita emlékmű. Az emlékjelet egy két méter magas műkö szarkofág, amelynek gipsz modelljét Tápay Antal, az emlékművet Tardos-Taussing Ármin készítette el. A szarkofágot 32 centiméteres szalagdísz díszíti, amelyen borostyánág és a levelek között elhelyezett halotti mécsesek találhatók. A felirat stilizált héber jellegű latin betűtípus szerint készült.³¹

Az avató ünnepségen részt vettek az ezredek, a vallási egyesületek képviselői, a felekezetek vezetői, az Országos Frontharcos Szövetség, a Vitézi Szék és a szegedi zsidó hadviseltek.³² A beszédek azt hangsúlyozták, hogy a hazáért való harc egyesítette az embereket vallásra való tekintet nélkül. A szegedi izraelita temetői hősi emlékmű közelgő felavatását a *Szegedi Napló* és a *Szegedi Új Nemzedék* is az egységesítő hőskultusz és patriotizmus jegyében vezette fel.

„Ez az emlékmű, mely a többi temető hősi emlékművével együtt e haza minden egyes fiának közös fájdalmát és közös emlékezését hirdeti, legyen egyben jelképes hirdetője a nemzet érzelmi egységének is, a Haza iránti szeretetben és áldozatkészségben.”³³

„A m. kir. szegedi 5. honvéd vegyesdandárparancsnokság és a Szegedi Zsidó Hitközség áldozatkészségéből elkészült a

²⁸ NAGYILLÉS 2014. 269.

²⁹ Lásd: HEGEDÜS 1940. II-III.

³⁰ Amelynek parancsnoka Shvoy Kálmán volt. vö. *Szegedi Napló* 1933. okt. 28./ 4. Vasárnap nagy katonai és polgári ünnepség keretében avatják fel a zsidó hősi emlékművet.

³¹ Képét a Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma is közli HEGEDÜS 1940. I.

³² Vö. *Szegedi Napló* 1933. okt. 31./ 5-7. Lélekemelően szép ünnepségen avatták fel a zsidó hősi emlékművet.

³³ *Szegedi Napló* 1933. okt. 22./ 4. Impozáns ünnepség keretében avatják fel a zsidó hősök emlékművét.

világháboruban elesett zsidó vallású hősök emlékműve is. Így most már Szeged város valamennyi temetőjében létesült a hősök emlékműve.”³⁴

Megnyilatkozásaiban az egységesítő hőskultuszt és patriotizmust hangsúlyozta Shvoy Kálmán, aki a Monarchia katonájaként vett részt az első világháborúban, s a két világháború között is a felekezeti és etnikai hovatartozás feletti hadsereg koncepcióját képviselte. Az első világháború után azonban megváltozott a korábbi nemzetkonceptió, amelyet mind Shvoy, mind az izraelita emlékmű avatásának szónokai figyelmen kívül hagytak a beszédek megfogalmazása során.

Az avató beszédek a magyar nemzetvallást adaptálták, ezért nagyrészt ugyanazok a motívumok jelentek meg az itt elhangzó szónoklatokban, mint más felekezetek esetében: az emlékmű oltárként, zarándokhelyként való értelmezése, a hősök örökéletűvé lényegítése és Magyarország feltámadásának gondolata. A trianoni békeszerződést dr. Pap Róbert Mohácshoz és Világoshoz hasonlította, amely az „után következő időket a rendületlen hit és kitartás az erőgyűjtés korszakává avatta.”³⁵

A zsidó emlékmű állítási beszédek, így Löw Immánuel beszédei is a modern kor társadalmi, politikai problémáira reflektáltak, amelyeket a hagyomány láncolata mentén, a jelen kor szentírási előképein keresztül igyekeztek magyarázni.³⁶ A szegedi régi zsinagóga falán elhelyezett emléktáblákról szóló beszédében például Löw a zsinagógát, mint az áldozatbemutató helyét, összekapcsolta a jeruzsálemi Szentéllyel. Löw az emléktáblákat Mózes Törvénytábláihoz hasonlította. A kőbe vésett magyar izraelita katonák nevét a Tíz Ige és az Örökkévalóval kötött szövetség parafrázisának szánta. Amíg a frigyláda kőtábláin a Tíz Ige állt, addig a zsinagógai emléktáblán a halott magyar zsidó hősök nevei olvashatóak.³⁷ Az emlékjel szónoki értelmezése az Örökkévalóval kötött szövetség mintájára a nemzettel való összeforrást hangsúlyozta. A régi zsinagóga – utcáról is jól látható – falára utalva mondta Löw: „a bizonyosság két kőtáblája lesz ez az írás: tegyenek bizonyosságot a zsidóság felől, amely első volt áldozatban, szenvedésben, hűségben.”³⁸ A beszédben megjelenő Szentély egyszerre utalt a zsinagógára, és a jeruzsálemi Szentélyre. Löw párhuzamba állította a „Szentföld hegységeinek cédrusait” és a „magyar róna jegenyéit” egymással. A hősök egyaránt hűségesek voltak a „Szentföld hitéhez” és a „Szülőföld rónaságához”, azaz a magyar hazához. Mindez a neológ polgári önkép keretében értelmezhető: századfordulós önmeghatározásukat megtartva magukat magyarnak, felekezeti és nemzeti elítélésnek tekintették.

34 Szegedi Új Nemzedék 1933. okt. 22./ 9. Hősi emlékmű felavatás.

35 Vö. Szegedi Napló 1933. okt. 31./ 5-7. Lélekemelően szép ünnepségen avatták fel a zsidó hősi emlékművet.

36 GLÄSSER 2014.

37 Vö. a hajdúböszörményi izraelita hősi halottak tényleges mózesi Törvénytáblákat formáló emléktábláival. HEGEDÜS 1940. 175.

38 Löw 1928. 324.

A hősök legfőbb erénye mindenütt a bátorság, az önfeláldozás volt, amely a Haza iránti szeretetüket bizonyította. Tetteikkel követendő példává váltak a fiatalabb generáció számára.³⁹ Volt olvasható a szegedi sajtóban az *Aranyalbum*ból fentebb idézett toposz. Ugyanakkor Löw Immánuel több beszédének központi gondolata a békevágy volt, az első világháborút „az élők haláltáncának” és a Monarchia, a „kettős birodalom halálharcának” nevezte.⁴⁰

A szegedi sajtóban az emlékművekről, mint zarándokhelyekről, oltárról beszéltek, ahová a kortársak erőt gyűjteni és imádkozni mehettek,⁴¹ illetve ahova a Hősök Emlékünnepén ellátogathattak. Az emlékműállítás által a tér is megszentelődött, amit tovább erősített, hogy ezeket az emlékműveket a felekezeti temetőben, illetve a zsinagóga falán helyezték el. Az avatások szóhasználatára és gesztusai minden esetben hasonlóságot mutattak a vallási rítusokkal és nyelvezettel. Az emlékművek anyagát, a követ, több beszédben a maradandósággal, illetve a soha el nem múló emlékezéssel azonosították.⁴²

Az izraelita avató és emlékező beszédekben a múlt eseményein túl előre vetítették a jövőt is. A magyar zsidók első világháborúban vállalt hazafias szerepét emelték ki, részben a külső vádakra reflektálva. A megemlékezésekkor fontos szerepe volt a közös tapasztalatoknak, amelyek hatással voltak a közösség identitására.⁴³

Shvoy beszéde és nyugdíjazása

Shvoy Kálmán az emlékműnek nem csak a létrehozásában, hanem az avató ünnepségén is részt vett. A *Szegedi Napló* által közölt avató rítus tervezetében a vegyesdandárparancsnok központi szerepet kapott.

„A hősi emlékművek leleplezési ünnepsége délelőtt 11 órakor kezdődik a katonazenekar himnuszával. Dr. Frenke Jenő rabbi imát mond, zsidótemplomi férfikar gyászdalt énekel. Dr. Biedl Samu a zsidó hitközség elnöke ezután átadja az emlékművet Faragó Lajosnak a szent egylet elnökének, aki azt átveszi. Az ünnepi beszédet dr. Papp Róbert mondja, majd dr. Löw Immánuel főrabbi beszél. A beszédek elhangzása után az emlékmű megkoszorúzása következik. Először dr. vitéz Shvoy Kálmán altábornagy teszi le a koszort az emlékműre. A Himnusz eléneklésével fejeződik be az ünnepség,

39 *Szegedi Napló* 1933. okt. 31./ 5-7. Lélekemelően szép ünnepségen avatták fel a zsidó hősi emlékművet.

40 Löw 1928. 323-235.

41 *Szegedi Napló* 1933. okt. 31./ 5-7. Lélekemelően szép ünnepségen avatták fel a zsidó hősi emlékművet.

42 *Szegedi Napló* 1933. okt. 29./ 7. A kő

43 Vö. ÁSSMANN 1999. 138.

majd a kivonult diszszázad diszmenetben elvonul vitéz dr. Shvoy Kálmán altábornagy előtt.”⁴⁴

Shvoy beszéde hasonlatos volt a Szentegylet nevében felszólaló Biedl Samu és dr. Pap Róbert szavaihoz, valamint a betegség miatt távol maradó Löw Immánuelnek dr. Frenkel Jenő rabbi által tolmácsoltt beszédéhez. Shvoy Kálmán A nemzeti zászlóval bevont szónoki emelvénnyel hangsúlyozta, hogy „a háború kegyetlen vérzivatarra nem ismert különbséget sem vallás, sem faj, sem nemzetiség között.” Majd hozzátette: „Mi katonák nem teszünk az emberek között más különbséget: csak jó és rossz embereket ismerünk.”⁴⁵ Ez a kijelentése összhangban állt az Osztrák-Magyar Monarchia katonaságának elveivel.⁴⁶ A *Szegedi Naplóban* Fohász címen név nélkül közölt beszéd pedig a hazafiság felekezeti- és származásfeletti-ségéről szólt.

„Álljanak... S legyenek szószólói az emberi szolidaritásnak, a Gondolatnak, a Kulturának, a Haladásnak s örök mementóként minden hit számára egyformán: emberek, szeressétek egymást... Szeressétek egymást s hagyjatok fel a gyűlölködéssel, az egymás iránti áskálódásokkal, s gáncsvetésekkel, a pártoskodásokkal, de siessetek, rohanjatok, hogy mielőbb megszoríthassátok egymás kezét örök hűsége: szegény hazátokért, szépséges bérce, rózsás ringó kalászos Magyarországukért. Emberek! Allnak a keresztek és állnak a szarkofágok. Higgyetek nekik. Már nem a halált hirdetik. A halottak az Élet felé mutatnak: Mi meghaltunk értetek, tiétek az Élet, minden örömeivel, minden szépségével, miért bántjátok hát egymást Testvérek? Hallgassátok csak az Élet követelő dübörgését, mi jól halljuk itt lenn és azt mondjuk nektek Emberek, szeressétek egymást, mert holnap itt a feltámadás, itt van újra Nagy Magyarország...”⁴⁷

Részben Shvoy kijelentése miatt, részben a szegedi polgármesterhez intézett kizsólása okán, amelyben szóvá tette, hogy Szegednek még mindig nem épült meg a városi emlékműve, Shvoy beszéde mind a fővárosi, mind a szegedi, sőt a határon túli lapokban is nagy sajtóvisszhangot váltott ki, ugyanakkor vegyes fogadtatásra talált. Másnap Biedl Samu és a budapesti zsidó hitközség elnöke, Stern Samu levélben köszönte meg Shvoy beszédét és a zsidó hősök melletti kiállítását.⁴⁸ A *Magyar Hírlap*⁴⁹ is elismerően nyilatkozott a vegyesdandárparancsnokról. Az újság hangsúlyozta, hogy Shvoy Kálmán a felekezeti békét hirdette, amely a

---

44 *Szegedi Napló* 1933. okt. 22./ 4. Impozáns ünnepség keretében avatják fel a zsidó hősök emlékművét

45 *Szegedi Napló* 1933. okt. 31./ 5-7. Lélekemelően szép ünnepségen avatták fel a zsidó hősi emlékművet.

46 Vö. Bíró 2013. 32-34.; SCHMIDL 2014. 95-100.

47 *Szegedi Napló* 1933. okt. 29./ 1. Fohász

48 Vö. Shvoy 1983. 119.

49 *Magyar Hírlap* 1933. okt. 31-i 248. sz. Idézi Shvoy 1983. 119.

lap szerint nem politika. Ez valószínűleg azokra a reakciókra volt válasz, amely szerint Shvoy Kálmán a beszédében politizált, ezzel túllépve a hatáskörét. A lap szerint „Magyarországnak szüksége van arra az erőttöbbletre, amelyet a felekezeti béke jelent és biztosít. A magyar múlt tanítását, a jobb magyar holnap egyik felét hirdette Shvoy Kálmán altábornagy a szegedi zsidó temetőben.”⁵⁰ Ugyanígy elismerően nyilatkozott a *Cél* című folyóirat, sőt a határon túli *Új Közlöny* (Ungvár) is. Többségében tehát egyetértettek Shvoy Kálmán beszédével. Ugyanakkor például a *Magyarok Lapja* cikkében számon kéri Shvoy Kálmántól, hogy Löw Immánuelről külön miért emlékezett meg. A lap emlékeztetett a főrabbi évekkel ezelőtti „nagy port felvert szereplésére”⁵¹, valószínűsíthetően Löw Immánuel Horthy Miklóssal kapcsolatos konfliktusára és az azt követő házi őrizetére utalva.⁵²

Shvoy Kálmán felszólalásával a katonai vezetésen belül sem mindenki értett egyet. November 19-én például vitéz Kárpáthy Kamilló gyalogsági tábornok kifogásoló rendeletet küldött, amelyben számon kéri a vegyesdandárparancsnoktól, hogy politizált, megemlékezett egy rabbiról, ráadásul felszólítást intézett a polgármesterhez.⁵³

Shvoy Kálmán beszédével kapcsolatos vita egy évig húzódott. Már 1933-ban elhatározta, hogy nyugdíjba vonul, „mielőtt elküldik”. 1934. február 27-én a *Reggel* című lapban arról írtak, hogy nyugdíjba megy. Ekkor még a főparancsnokság arra utasította, hogy helyesbítsen. Shvoy Kálmán erre nem volt hajlandó és valóban nyugdíjba ment, ugyanakkor ezt követően még évekig részt vett a városi közgyűlés munkájában. 1935-től 1939-ig a Nemzeti Egység Pártja országgyűlési képviselője, a párt Véderőbizottságának elnöke volt. A nyilas hatóságok a második világháború végén internálták, 1945-ben térhetett vissza Szegedre.⁵⁴

Tanulságok

A Szegeden felállított felekezeti emlékművek jól példázzák azt, hogy miképpen hatotta át a hősök tisztelete a társadalmat, és hogyan adaptálták ezt az egyes közösségek saját igényeiknek megfelelően. A világháborús lelkesedés Davide J. Fine szerit középosztálybeli magatartásnak számított. Mivel a közép-európai zsidók jelentős tömegei a városi középosztályhoz tartoztak, ezért a zsidók háborús lelkesedése egyfelől megfelelt társadalmi közegük normáinak, másfelől a háború kiváló alkalmat nyújtott a zsidó elit számára a többségi nemzeti iránt elkötelezettségük bizonyítására.⁵⁵ A nemzethez tartozás a kései konfesszionalizálódás és

50 *Magyar Hirlap* 1933. okt. 31-i 248. sz. Idézi SHVOY 1983. 119.

51 *Magyarok Lapja* 1933. nov. 12. III. évf. 46. sz. Idézi SHVOY 1983. 120.

52 Vö. PÉTER 2004.

53 SHVOY 1983. 119-121.

54 SHVOY 1983. 19.

55 FINE 2012. 6-7, 11.

a modern polgári öntudat keretében vált fontossá a fővonalbeli izraelita/zsidó intézményi stratégiáknál. A magyarországi zsidóság esetében a háborús hőskultusz a magyarsághoz tartozás kifejezésének egyik eszközéül szolgált egy olyan korban, amelyben ezt a hovatartozást több, fővonalba került politikai irányzat és eltérő nemzetkonceptió kérdőjelezte meg. A hőskultusz zsidó adaptálása és értelmezése ekképp saját társadalmi valóságukra vonatkozó szimbolikus reflektálás is volt. Az állami elvárás mögött megtalálható az izraelita közösséget ért támadások apologetikája és a fővonalbeli etnikai alapú magyar nemzetkonceptió ellenében a magyar nemzethez tartozás szándékának kinyilvánítása is. A nemzethez tartozás narratívumai és rítusai intézményi szinten a numerus claususszal megváltozott etnikai nemzetkonceptió hatására sem módosult. A dinasztia és a dualizmus emléke pedig a magyar zsidóság idealizált aranykorává vált, amire nosztalgiával tekintettek. Mindeközben megjelent intézményi szinten kívül – a hivatalos intézményi autoritások ellenzése mellett – egy újabb etnikai nemzetértelmezés, a cionizmus, ami az újabb nemzedék körében terjedt és a második világháború után vált meghatározó önértelmezésé. A szegedi izraelita hősi emlékmű avatásáról a neológ hitközségi elnök a Magyarországi Cionista Mozgalom lapjának is küldött tudósítást. A szerkesztő visszajelzésében ragadta meg az alkalmat, hogy szóvá tegye a hitközség *Zsidó Szemlé*hez fűződő ambivalens viszonyát.⁵⁶

A hősök emléke idővel némileg elhalványult, részben a közvetlen tapasztalat hiánya, részben a vészorkszakot túlélők új önmeghatározásai, részben a megemlékezési alkalmak háttérbe szorulása, majd eltűnése miatt. A jelenség vizsgálata viszont egykori társadalmi jelentősége, valamint az ambivalens megítélésű korszak árnyaltabb megismerése és megértése szempontjából fontos.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BÍRÓ Ákos

2013 *Kétfejű sas Dávid pajzsán. Tábori Rabbinátság az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918*. Gabbiano Print Kft. Nyomda Kiadó, Budapest.

---

⁵⁶ Szegedi Zsidó Hitközség, Hitközségi iktatott iratok 1933/1-2, 14. 1a doboz

COHEN, Richard

1995 Nostalgia and Return to the Ghetto A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe. In: G. Tobias Natter (Hrg. / ed.): *Rabbiner – Bocher – Talmudschüler* Bilder des Wiener Malers Isidor Kaufmann 1853-1921. Jüdisches Museum der Stadt Wien, Wien. 43-91.

FINE, David J.

2012 *Jewish Integration in the German Army in the First World War*. Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin – Boston.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert

2014 Jüdische Kriegerdenkmale und Zivilreligion in Ungarn (1914–1944), *Acta Ethnographica Hungarica* 59 (2) 4.07-416.

GRÜNWARD Fülöp – NAMÉNYI Ernő

1949 *A 90 éves Dohány-utcai templom*. Országos Magyar Zsidó Múzeum, Budapest.

HEGEDÜS Márton

1940 *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma*. Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest.

HERCEG Ferenc – SPIEGEL Ferenc

1916 *Isten kardja. Hősök emléke*. 80 vázlatrajz elesett hőseink emlékének művészi megörökítésére. Magyar Építőművészek Szövetségének Kiadása, Budapest.

HEVESI Simon– POLNAY Jenő – PATAI József

1916 1914-1916. *A Magyar Zsidó Hadi Archivum Almanachja*. Magyar Zsidó Hadi Archivum – Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, Budapest.

JAKAB Albert Zsolt

2007 *A kollektív emlékezet konstrukciói és a nemzetépítés Kolozsváron 1918 és 1989 között*. MTA HTMTÖ pályamunka; 2009A00020E.

2012 *Emlékállítási és emlékezési gyakorlat*. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

KIEVAL, Hillel J.

2000 *Languages of Community*. The Jewish Experience in the Czech Lands. University of California Press, Berkely – Los Angeles – London.

L. JUHÁSZ Ilona

2010 *„Neveitek e márványlapon...”* A háború jelei. Jelek a térben 3. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

Löw Immánuel

1928 *Hetven beszéd, 1914-1928*. A Szegedi Zsidó Hitközség kiadása, Szeged.

1939 *Kétszáz beszéd, 1919-1939*. A Szegedi Zsidó Hitközség kiadása, Szeged.

NAGYILLÉS Anikó

- 2014 A Haza oltárán. Az első világháborús hőskultusz szegedi emlékhelyei és rítusai. In: Vajda Zoltán (szerk.): *Tehetségek a tudomány horizontján*. Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatóinak tudományos munkáiból. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged. 268-281.

PENSLAR, Derek J.

- 2013 *Jews and the Military A History*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

RÉKAI Miklós

- 2000 Az idő a zsidó kultúrában. In: Granasztói Péter, Szeljak György, Tasnádi Zsuzsanna (szerk.): *A Megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 70-83.

SCHMIDL, Erwin A.

- 2014 *Habsburgs Jüdische Soldaten 1788-1918*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.

SHVOY Kálmán

- 1983 Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945. Kossuth Kiadó, Budapest.

SINKÓ Katalin

- 1991 A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: KOVÁCS Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina Kiadó. 9-45.

YERUSHALMI, Yosef Hayim

- 2000 *Záchor*. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Osiris könyvtár Judaica. Osiris Kiadó – ORZSE, Budapest.

ZEIDLER Miklós

- 2001 Közvélemény és propaganda. Irredenta kultusz Magyarországon a két világháború között, *Rubicon* 2001 (8-9). 78-87.

ZIMA András

- 2008 Cult or spirit? Integration strategies and history of memory in Jewish groups in Hungary at the turn of the 19th-20th century. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 243-262.

ZSOLDOS Jenő

- 1948 *1848-1849 a magyar zsidóság életében*. A Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának és Ipari Leányközépiskolájának 48-as Ifjúsági Bizottsága, Budapest.

GLÄSSER NORBERT – GLÄSSERNÉ NAGYILLÉS ANIKÓ

THE HUNGARIAN ISRAELITE MEMORIAL
PLAQUES AND STATUES OF THE GREAT WAR
AND THEIR RECEPTIONS ON THE CASE
OF SZEGED

The world war Jewish media propaganda of Hungary adapted its tools into the non-Jewish war propaganda. The shaping of the Hungarian Jewish hero-type already started at the war front: self-sacrificing fight and persistence to the very end became distinct. Opposing the stereotypes that questioned Jewish participation and commitment in the war the publications were not only meant as a remembrance but to represent heroism and far-reaching commitment to the nation. This was the starting point of the heroic cult that was fulfilled during the next decades remembering the Great War. In the synagogues of Hungary that had suffered significant territorial losses the names of the fallen members of the community were immortalized in memorial plaques. This tendency is discernible in both Orthodox and Neolog communities. Depending on the financial situation of the community the Israelite memorial plaques were often the first in the line of local memorial plaques erected. The intent of the sponsors can be interpreted within the framework of the Monarchy's Neolog and Orthodox self-image: retaining their turn-of-the-century self-definition they regarded themselves as Hungarians and their denomination as Israelite. The purpose of the memorial plaques was to demonstrate their community's belonging to the Hungarian nation and to carry an apologetic response to the accusations gaining force with the collapse after the world war. They commemorated the bravery and unselfishness of the Israelite heroes, their performance in the First World War while providing a physical manifestation to the deeper collective layers of meaning pertaining to the present defined by the segregation law (*numerus clausus*).

Szegedi régi zsinagóga emléktáblája

A Turul szárnyai alatt

VÁLTOZATLANSÁG A VÁLTOZÁSBAN

A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében

„Van ország, melyet mérföldeken keresztül hegyek és erdők öveznek, úgy hogy nem lehet belőle kijutni, csak kapukon át. Ilyen például Magyarország.”
(Rási-kommentár *b'foma* 11a-hoz)

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az első világháborút követően megváltozott határok miként jelentek meg a magyarországi zsidó sajtó diskurzusában. Ezek a határok milyen tényleges és tudati határokat jelentettek? A közösségek mindennapi gyakorlatában hogyan jelentek meg a politikai határok? Miként alkalmazkodtak a határokról szóló magyarországi diskurzushoz, kulturális emlékezethez és szimbolikus politikához? Ennek keretében milyen jelképekkel, képzetekkel éltek, ezek miként épültek rá a dualizmus kori önmeghatározás reprezentációira? A vizsgált téma a határokról szóló társadalmi diskurzust egy kevésbé kutatott megvilágításba helyezi: egy konkrét felekezeten belül vizsgálja az új határok intézményi és szimbolikus hatását.¹ A tanulmányban vizsgált időszak az új határok 1920-as megvonásától a megvalósult revízió „pillanataig” terjed. Írásunk a visszacsatolt területeken kialakuló új struktúrával és ennek a revíziós diskurzusra gyakorolt belső hatásával nem foglalkozik.²

A sajtó mint forrás

Tanulmányunkban a sajtót mint modern jelenséget vizsgáljuk. Sarah Abrevaya Stein szerint a sajtó egyszerre volt a változás manifesztálódása és mechanizmusa a modernkori zsidóság köreiben.³ Az *orthodoxia*, a *neológia* és a *cionista* mozgalom fővárosi lapja nagyon eltérő képet nyújt a felvetett kérdésekről. Ez a moder-

1 A trianoni békediktátum körül kirajzolódó társadalmi diskurzus és kultusz felől ugyan a történeti munkák érintették a kultusz és vallás kapcsolatát, vö. SAJTI 2004: 132; ZEIDLER 2002: 14, 18; ez azonban nem tekinthető a diskurzus felekezeti adaptációját tárgyál kitűző vizsgálatnak.

2 Ez egyrészt meghaladná egy tanulmány terjedelmi keretét, másrészt a különböző zsidó intézményi stratégiák azonos forráscsoportok hiányában nem követhetők nyomon ebben az időszakban.

3 ABREVAYA STEIN 2004. 16.

nitáshoz és nemzeteszméhez való viszonyulásából ered.⁴ A neológ *Egyenlőség*⁵ című lap és a cionista *Zsidó Szemle*⁶ egyaránt tudatosan modernizálónak tekinthető. A vallási hagyományokat a modern kategóriák függvényében értelmezi újra. A nemzeteszmé viszont választóvonal közöttük: a *neológia* a pusztán felekezeti-ként az uralkodó nemzeteszméhez igazodik, míg a *cionista* mozgalom a lojalitás megtartásával saját zsidó nemzeteszmét ápol. Az *orthodoxia* különböző formái és a *chászidizmus* a *tradicionalitásra törekvő stratégiát* képez. Értelmezési keretül a vallási hagyomány, autoritás és legitimitás szolgál. Megjelenítőjük a vizsgált korszakban a *Zsidó Újság* és az *Orthodox Zsidó Újság*.⁷ Ezek mind fővárosi réteglapok, amelyek egyrészt középosztálybeli problémákat, másrészt többnyire intézményi stratégiákat jelenítenek meg.

Határok és szimbolikus politika

A magyar társadalmat a két világháború között áthatotta a határok kérdése. Nem volt olyan politikai erő az országban, mely ne helyezett volna hangsúlyt a területi revízió kérdésére. Ugyanakkor a politikai eliten túl az egész magyar társadalmat meghatározta a békeszerződéssel kapcsolatban a kollektív, nemzeti veszteség érzése. Ez azonban inkább csak hangulat volt, mint cselekvés.⁸

A korszak ideológiai, történeti kulcsfogalmait szintén áthatotta a határok kérdése. Zeidler Miklós a köztudat és a közgondolkodás szerves részét képező verbális vagy képi toposzok, közhelyek felől közelít a határok társadalmi és politikai kérdésének kultusz jellegű megnyilvánulásaihoz. Ilyen toposznak tekinti a

4 Lásd GLESZER – ZIMA 2009a.

5 Az *Egyenlőség* – Társadalmi hetilap (1882-1938) Bogdányi Mór (1854-1923), majd Szabolcsi Miksa (1857-1915), valamint fia, Szabolcsi Lajos (1890-1943) szerkesztésében jelent meg. Az általa megjelenített vélemény számos kérdésben nem köthető szorosan a Pesti Izraelita Hitközséghez, sokkal inkább a lap körül kirajzolódó fővárosi neológ kör stratégiáit tükrözi.

6 A cionista sajtó indulásának a Dömény Lajos (1880-1914) által szerkesztett budapesti *Zsidó Néplap* – Társadalmi és szépirodalmi hetilap (1904-1905) tekinthető. A Magyarországi Cionista Szervezet lapját 1910-től eredezteti, amelyet Bató Lajos, Beregi Benjámin, Hammerschlag Oszkár, Lukács Leo, Richtmann Mózes és Schönfeld József szerkesztett 1911-től *Zsidó Szemle* címmel. 1919-ben *Jövőnk* – Zsidó társadalmi hetilap néven, 1920 és 1938 között pedig ismét *Zsidó Szemle* – Zsidó hetilapként jelent meg. Az *Egyenlőség*ből kiszakadt fiatal neológok Patai József által képviselt köréhez tartozó – itt nem vizsgált – *Múlt és Jövő* – Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat (1911-1944) kulturcionista, majd cionista irányvonalat képviselt.

7 Az *Orthodox* (Központi) Iroda fővárosi modernizálódó elitjének nézeteit 1891 és 1906 között magyar nyelven Weisz Dániel (Viador, ?-1907), az *Orthodox Iroda* titkára által szerkesztett *Zsidó Híradó* – *Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap*, 1914-ben Reiner Ignác szerkesztésében a rövid életű *Hitör* – Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap, az *orthodox zsidó érdekek védelmére c. periodika*, majd a belényesi gáon, Reb Áser fia, Groszberg Lipót (1869-1926), illetve halála után fia, Groszberg Jenő (1894-1982) szerkesztésében 1925. október 16-ától megjelent *Zsidó Újság* „A magyar orthodox zsidóság hetilapja”, ezt követően pedig 1939. jan. 20-tól az *Orthodox Zsidó Újság* egyházi és hitbuzgalmi lap fogalmazta meg 1944. március 19-éig.

8 ZEIDLER 2001. 160-161.

keresztény, nemzeti, ellenforradalmi vagy irredenta jelzőt, amelyek a „politikai rendszer s részben a korszak öndefiníciói voltak”.⁹

Zeidler vizsgálatának kultusz-koncepciója élesen elkülöníti a politikai és történeti kultuszokat a vallások kultuszaitól. Az előbbiek természetes sorsának látja a kiüresedést, ebből eredően egyrészt az individualizálódást, heterogenizálódást és erodálódást, másrészt a külsődlegessé, felületessé válást és gyors összeomlást. Okát a politikai és történeti kultusz lényegéből fakadónak vélt felületességben, egyetemességben és mesterséges leegyszerűsítésekben látja, mivel „a kapcsolat elvész egyfelől az elv és a személyiség, másfelől az elv és a valóság között.”¹⁰ Nézete szerint ebben az is közre játszik, hogy a „vallások és kultuszaik (...) tartósabbak, hiszen kiindulópontjuk eleve mitikus és misztikus, a történeti hagyomány viszont a továbbörökítés során hosszabb távon rendszerint új és új tartalmakkal bővül, folyamatosan »korszerűsödik« – mintegy aktuális üzenetet kap és távol kerül az alapját képező eseménytől.”¹¹

A vallás és kultusz kapcsolata ebben a problematizálásban inkább párhuzamként jelenik meg. Zeidler elismeri, hogy „az új jelképek a már jól ismert bibliai történetek és szimbólumok segítségével könnyebben beágyazódhattak a köztudatba”, valamint „az 1848/49-es szabadságharc motívumai között találtak olyanokat, amelyeknek az új irredenta jelképeket meg lehetett feleltetni”¹². A jelenség értelmezésében azonban a „jóhiszemű blaszfémia” és az eredeti jelentés „kontextuson kívüli” degradálódásának gondolata jelenik meg: Gillo Dorfles szavait idézve Zeidler elemzése a kultuszt a „hamis mítoszteremtés és hamis ritualitás”¹³ köntösébe öltözteti.

A vallási kultuszok és szimbolizációk történeti/politikai kultuszokkal és szimbolizációkkal való merev szembeállításánál célszerűbb az elemzés keretét a két jelenség összefonódásának kérdésére építeni. Ennek két kulcsfogalmává a *nemzetvallás* (civil religion), valamint a *szimbólumok multivokalitása* és egységesítő ereje tehető.

Robert N. Bellah a civil vallás fogalmát *Rousseau*-tól eredezteti, miszerint minden társadalomnak szüksége van egy tisztán civil hitre. *Bellah*-nál a civil vallás nem más, mint a vallás helyébe lépő modern alternatíva, amelyet a modern társadalom tölt meg tartalommal. A civil vallás vallásos hitek, jelképek és rítusok összessége. Ezek transzcendens dimenzióba helyeződnek és történelmi tapasztalatban gyökereznek. Funkciója szerint legitimál, integrál és megoszt. A nemzeti történelem jelentőségtelien nyilvánított, kiragadott eseményeire alapoz. Ezeket értelmezi (át) a mindenkori jelen törekvéseinek függvényében, s önti normatív keretbe.¹⁴

A nemzetvallást Gerő András a szimbolikus politika keretében értelmezi. A *szimbolikus politika* a „*réalpolitika*” (érdekpolitika, hatalompolitika,

9 ZEIDLER 2002. 9.

10 ZEIDLER 2002. 10.

11 ZEIDLER 2002. 10.

12 Lásd ZEIDLER 2001. 177.

13 ZEIDLER 2001. 177.

14 Vö. FURSETH-REPSTAD 2006. 103-106; HASE 2001. 53-64; SCHEIDER 1987. 83-215.

gazdaságpolitika, társadalompolitika stb.) meglévő hatalmi konstellációval szembeni alternatív történelmet, a „reálpolitikai” hatalmi interpretációval szemben spirituális hatalmat képezhet.¹⁵

A 19. században megjelenő nemzeteszme és a nemzeti hagyományok keretében a szimbolikus politika részeként feltűnő nemzetvallás – a társadalom tisztán szekuláris civil vallása – abban az értelemben immanens vallás, hogy az adott népcsoport saját történetét, múltját, jelenét vagy jövőjét teszi a hit tárgyává vagy forrásává, ami által az evilágit szakralizálja, s ily módon hozza létre a vallási strukturális mintákat követő szekuláris vallást.¹⁶ Funkciója a modernizálódó társadalom rendi, vallási és testületi törésvonalainak áthidalása, felülírása volt. A nemzetvallás mint jelenség a kulturális emlékezet közegébe ágyazódik,¹⁷ működését ennek sajátosságai határozták meg. Rítusai pedig a rendi és vallási ünnepben gyökereztek, nyelvezetüként a Szentírás és a liturgia általánosan ismert fogalmai szolgáltak.¹⁸

Gerő András nézete szerint a szimbolikus politika funkcióját tekintve a Horthy-korszakban a fedőkultúra szerepét töltötte be.¹⁹ A „tényleges viszonyokat elfedő” kultusszá vált abban az értelemben, hogy a „trianoni béke után létrejött a független Magyarország, a magyar nemzetállam, de ez az ország csak halvány visszénye volt annak, amiben a nemzetvallás megszületett. Következésképpen (...) minden gesztusában egy olyan »realitást« sugallt, ami már nem létezett. Immár más szempontból, de megint szétvált a szimbolikus és az úgynevezett »reálpolitika« (...) a két háború között a spirituális realitás a hivatalosság része lett, csak hogy a magyar állam nem az volt, aminek látni szerették volna. A szimbolikus politika lett hatalompolitikai realitás, miközben a nemzetközi hatalompolitikai realitás ezt szimbolikussá tette.”²⁰

A hatalmi és a szimbolikus politikát egyaránt meghatározta az ország területvesztése. A határ a mindennapi valóságnak ugyanúgy részét képezte, mint a szimbolikus politikának, azaz a nemzetvallás kultuszainak. A határ személyes, családi, egzisztenciális, intézményi, felekezeti és nemzeti kötődések közé ékelődött mindkét oldalon.²¹ Kezelendő valósággá vált, és új struktúrákat hozott létre. A közösségi emlékezetnek pedig tudatos oktatás- és szimbolikus politikai program keretében meghatározó részévé vált.²²

A határok kérdéséhez kötődő kultuszok így sokkal inkább a nemzetvallás adott történeti, társadalmi és politikai kontextusban való manifesztálódásának tekintendők.²³ Jelképeikben, rítusaikban, értelmezéseikben ráépülnek a korábbi

15 GERŐ 2004.7.

16 GERŐ 2004. 32.

17 ASSMANN 1999.

18 GERŐ 2004. 18, 20-21.

19 GERŐ 2004. 297.

20 GERŐ 2004. 292.

21 A déli határrész példáján más területekre is kitekintve lásd SAJTI 2004. 143-148.

22 ZEIDLER 2002. 70-72; ROMSICS 2005. 180-182; SAJTI 2004. 132.

23 Zeidler az irredenta kultusz társadalmi meghatározottságait inkább szociálpszichológizáló keretek között kísérli meg értelmezni. Lásd ZEIDLER 2001. 188-189.

szimbolikus politikai értelmezésekre,²⁴ beépítve azokat vagy szembehelyezkedve velük.

A kultuszok, szimbólumok jelentése nem csupán történetiségében változhat. A szimbólumok és rítusok *multivokalitása*, valamint a jelentések többértelműsége révén²⁵ a különböző csoportok (és egyének) értelmezéseinek kialakítására és integrálására is lehetőséget biztosít.²⁶ Ennek jegyében az adott kultuszt az egyes csoportok saját diskurzusaikhoz igazíthatják, saját képükre formálhatják, partikuláris többlettartalmakat adhatnak hozzá.

A korszak politikai diskurzusa azonban határozottan elválasztott egymástól két fogalmat: a *revizionizmust* és az *irredentizmust*. Revizionistának mondták azt, aki a trianoni békeszerződés felülvizsgálatát békés eszközökkel kívánta elérni, irredentának pedig azt, aki az erőszakos eszközöktől sem riadt volna vissza.²⁷

A korszak politikai diskurzusainak fővonalaiban másik két fontos fogalom: az *asszimilatív* és az *származási alapú nemzetkoncepció*. Amíg az előbbi a dualizmust jellemezte, és a nemzethez tartozás kritériumait az elsajátítható kultúrában szabta meg, addig az utóbbi a Horthy-korszakban a beleszületés mentén vonta meg a határokat.²⁸

Az izraelita felekezeti sajtó is egyértelmű különbséget tett a revizionizmus és az irredentizmus között. A revizionizmust a zsidó sajtó irányzattól függően eltérő módon támogatta, viszont a szélsőséges irredentákat az antiszemitákkal azonosította. A nemzetkoncepció fővonalaának változásánál már sokkal árnyaltabb a zsidóságon belüli irányzatok válasza.

Az első világháborút követő területcsökkenés következtében megváltozott az irányzatok egymáshoz viszonyított aránya. Az *orthodoxia* nemcsak arányában, de befolyásában is jelentősen csökkent.²⁹ A domináns helyzetbe került *kongresszusi* zsidóságot nemzeti-vallási stratégiája szempontjából amit világháború idején és utána is következetesen képviselt a legnagyobb kihívás a *cionizmus* felől érte.

24 A Monarchia elitjének és emlékezetének periferizálódását lásd: Romsics 2004.

25 A domináns szimbólumok egyszerre mondanak és tesznek valamit, sűrítettek, sok különböző jelenségnek adnak egy közös kifejezést; eltérő jelenségeket egyesítenek, különböző emberek hasonlóságérzetét kelthetik, szolidaritásukat fejezhetik ki általuk, valamint a jelentések ideológiai és érzelmi polarizálódását hozzák magukkal. TURNER 1975. 55-56. Magyar nyelvű elméleti összefoglalását lásd: ERIKSEN 2006. 277-278.

26 TURNER 1975. 22.

27 A bethleni elkülönítés fogalomtörténetét Ziedler Miklós is végigköveti. Az 1945 utáni („leleplező”) történészdiskurzusok nem tettek különbséget a két fogalom között, az elítélés, a megbélyegzés és a Horthy-rendszer bírálataként használták. A hatvanas évektől kibontakozó „feltáró” történetírás továbbra is a két fogalmat azonos értelemben alkalmazta. Fogalmi gyökerét tekintve Zeidler az *irredentizmust* olyan politikai törekvésnek tekinti, amely az idegen uralom alatt álló nemzeti területek visszaszerzését célozza. „Az irányzat módszereiben lehet békés vagy erőszakos, célkitűzéseiben viszont mindig erősen voluntarista, hiszen a »visszaszerzendő« lakosságot és területet ingatag – általában a régmúltba forduló, sokszor mitikus – érvek alapján önkényesen jelöli meg.” ZEIDLER 2002. 12. A *revizionizmus* egy adott nemzetközi szerződés újratárgyalását kívánja elérni, békés eszközökkel, a diplomácia és a nemzetközi jog révén, ezért a kompromisszumkészség és a jogi megközelítés jellemzi. A két világháború közötti magyar külpolitika hivatalos szinten revizionista volt, propagandájában viszont élt az irredentizmus szólamaival. ZEIDLER 2002. 11-12.

28 Vö. KÖVÉR 2003; GYÁNI 1997.

29 FROJIMOVICS 2008. 226-227.

Ezért a *neológ* sajtó, az antiszemita jelenségek mellett, a leghatározottabban a *cionista* irányzattal szemben lépett fel, azzal vádolva őket, hogy az általuk propagált „zsidó nacionalizmus” az új kurzus antiszemitáinak szolgál érvel.

„A miniszter saját nemzetiség faji elmélete támogatására bőséges idézeteket olvasott fel Simon Lajos nevű ügyvéd – ügyvéd kérem nem rabbi, mint ahogy a miniszter mondotta – cionista irányzatú művéből. A cionizmus, amelyről harminc évvel ezelőtt még senki sem tudott, amely a mai napig is a magyar zsidóság elenyésző töredéke, utóbb kifejeződött alakjában tudvalevőleg arra az álláspontra helyezkedett, hogy a zsidóságnak itt a mi országunkban is külön nemzetiségi létre és igényekre kell berendezkednie.”³⁰

Az *Egyenlőség* a *cionista* mozgalmat támadva, legitimációt keresve sok esetben a már veszélyes ellenfélnek nem tekintett *orthodoxiára* illetve annak sajtójára hivatkozott.³¹

Tudatosan modernizáló stratégiák és a határok

Az első világháború után a magyar véleményformáló elit zsidósággal kapcsolatos nemzeti stratégiája megváltozott. A korábbi asszimilatív nemzetkoncepciót az etnicista stratégia váltotta fel. A nemzetkoncepció megváltozását az 1920:XXV. tc-n keresztül lehet a legjobban szemléltetni. A *numerus clausus* néven ismert törvény a felsőoktatásba való bejutást szabályozta az adott nemzetiség vagy népfaj számarányának megfelelően. A törvényt a jogalkotó a korábbi magyar nemzetfelfogással ellentétben – mely a magyarországi zsidóságot a magyar nemzet részének tekintette – a zsidókra is alkalmazni szánta. „A nemzetgyűlés eldöntötte, hogy faj vagyunk...”³² – értékelte a zsidósággal kapcsolatos új hivatalos álláspontot az *Egyenlőség* a törvény megszavazásakor.

A kongresszusi zsidó elit, az 1920-ra kialakult új helyzetet a háború következményének tekintette és ideiglenesnek gondolta. Abban reménykedtek, ha a rendkívüli idők elmúlnak, akkor visszaállnak a háború előtti állapotok.

„Őszintén bevallom, hogy a hazánkban most uralmon lévő kurzust efemer jelenségnek tartom, a háború egyik utórezgésének. Rendkívüli események idézték elő, hogy Magyarországon ez a helyzet előállhatott.”³³

30 *Egyenlőség* 1920. máj. 8./ 9-10. A cionista lecke Írta: Mezei Ernő

31 *Egyenlőség* 1921. júl. 30./ 4-5, 6. Az erdélyi orthodoxia élet-halál harca a cionizmussal

32 *Egyenlőség* 1920. szept. 25./ 1. Elvégeztetett...

33 *Egyenlőség* 1920. dec. 4./ 2-3. A numerus clausus után Írta: Sándor Pál

Az ideiglenesség reményéből kiindulva a neológ elit a 19. században kialakított intézményi stratégiát változatlanul hagyta, és továbbra is a magyar nemzeti keretek között határozta meg magát. A magyar zsidók magyar nemzet és magyar állam iránti állandó és megtörhetetlen hűségének az *Egyenlőség* többször hangot adott.

„A magyar államnak jó és hű polgárai, a magyar nemzetnek becsületes és hazafiasan gondolkodó fiai voltunk eddig mindig, akarunk és fogunk minden körülmények között a jövőben is maradni. Magyarságunkat nem engedjük elvenni. Drága és szent ez nekünk és a mi magyar nemzeti lelkiismeretünk épp oly sérthetetlen előttünk, mint zsidó vallásos lelkiismeretünk.”³⁴

– írta az *Egyenlőség* még a numerus clausus országgyűlési megszavazása előtt.

Ezt fejezi ki a halotti kegyeletadásban továbbélő Turul-szimbolika, amelyet szemléletesen tükröz Róna Józsefnek a Pesti Izraelita Hitközség megbízásából tervezte alkotása, dr. Adler Illés sajtóban is közölt síremléke,³⁵ valamint az *Egyenlőség*nek a szétszakított országot ábrázoló rövid életű illusztrált rovatfejléce is.³⁶

A neológ zsidóság a trianoni békediktátum feletti nemzeti fájdalommal azonosult. Viszont a területi revízió kérdését ennek a szegregációs törvénynek az eltörlésével kapcsolta össze: „igazságot Magyarországnak és igazságot a magyar zsidóknak”³⁷ – írta az *Egyenlőség* 1933-ban. A magyar zsidóság nemzethűségét bizonyítandó az *Egyenlőség* az új határok által elszakított nemzetrészek magyar önazonosságának megőrzésében játszott helyi zsidók szerepét emelte ki. Számos cikk jelent meg a lapban a határokon túli magyar zsidóról, akit az új hatalom a magyarság melletti kiállásáért büntet.

„Vérzik a szívünk, ha azokra a mártír zsidó testvéreinkre gondolunk, akik a megszállott területeken, ezer sanyargatás és önfeláldozás árán, hűséges szívvel vallják magukat magyarnak. A vértanúságukra eddig is fájó szívvel néztünk át, de tele voltunk hittel, hogy eljön az az idő, mikor a magyarsággal együtt szeretettel és hálával fogjuk őket a szívünkhöz szorítani.”³⁸

Sérelmezték viszont, hogy miközben a békétárgyalásokon illetve a nemzetközi viszonylatban általában az elcsatolt területek magyar zsidóit a magyar népesség

34 *Egyenlőség* 1920. júl. 31./ 3. Mi történjék a magyarországi zsidókkal?

35 *Egyenlőség* 1927. jún. 18./ 19. Hírek – Dr. Adler Illés síremléke.

36 *Egyenlőség* 1937. jan./ 14. – 1937. jan. 28./ 8. Zsidó élet vidéken

37 *Egyenlőség* 1933. febr. 11./ 4-6. Felekezet és politika

38 *Egyenlőség* 1920. okt. 9./ 1 -2. Spira Teréz kassai börtönben.

arányát növelendő a magyar politikai elit magyarként tartja számon,³⁹ addig Magyarországon a zsidókat kitaszították a magyar nemzet közösségéből.⁴⁰

„Tehát 1920 elején Neuillyben a zsidók nem is zsidók voltak, hanem magyarok. Tehát kilenc hónappal ezelőtt a zsidók még kiváló írókat, tudósokat művészeket adtak a magyarságnak (...) az egész művelt világgal szemben tehát úgy állította oda Ön [értsd Teleki Pál – Z.A.] a magyarországi zsidóságot, mint a történelmi magyar nemzet szerves részét (...) Hogyan lehet az, fogják Öntől kérdezni azok a diplomaták, akiket egész tudományos arzenállal igyekezett meggyőzni a magyar zsidók nemzeti tudományos, irodalmi és művészeti érdemeiről, magyarságukról, fajmentességükről, csupán felekezeti különállásukról, hogy ezek a zsidók most egyszeriben 'nemzetiség'-nek deklaráltatnak egy törvényben, amely a 'zsidó nemzetiségnek' az ország lakosságához való arányban engedi meg csupán az egyetemekre való bejutást?”⁴¹

A Horthy-korszak Magyarországhoz való lojalitás mellett a trianoni országvesztés és az antiszemita jelenségek ellenpéldájaként jelent meg a neológ sajtóban a dualista Magyarország képe. Ez a nosztalgia a dinasztia és az elpusztult Monarchia iránti sóvárgásban nyilvánult meg. Ebben az összefüggésben szerepelt a régi Magyarország, a dinasztia és a hozzá hűséges magyar zsidó.⁴²

„...a legnagyobb hálával kell gondolnunk az öreg József főhercegre, akinek élete és működése amily áldásthozó volt hazánkra, éppúgy nemes szabadelvű, emberszerető gondolkodásával mindig támasza, védője volt a magyar zsidóknak. A zsidók megbecsülése egyik legszebb dísze volt a nagy nádor házának és ez a szép tradíció ékesíti azóta mindig utódainak a lelkét is.”⁴³

Gyakran érte az a vád a zsidókat, hogy a világháború idején kibújtak a katonai szolgálat alól. Ezért, hogy bizonyítsa a magyar zsidók nemzethűségét, apologetikus szándékkal az *Egyenlőség* rendszeresen mutatott be zsidó háborús hőseket a

39 Vö. A külföldi olvasóknak szánt revíziós propagandaalbumok angol nyelvű változatával LÉGRÁDY 1931. 128-131.

40 *Egyenlőség* 1920. okt. 23./ 1-2. Mit mondott rólunk Teleki Pál Párisban?

41 *Egyenlőség* 1920. nov. 13./ 6-7. Trianontól – a numerus claususig – [Írta:] Molnár Jenő

42 *Egyenlőség* 1922. ápr. 8./ 7. IV. Károly és a magyar zsidók. Mit jelentett nekünk IV. Károly kora?; *Egyenlőség* 1933. febr. 18./ 1-2. A Habsburgok és a zsidóság. „A Habsburgok sohasem voltak antiszemiták és a legitimizmus nem ismer zsidókérdést” – mondják Wolff ezredes és Wiesner titkos tanácsos, a sajtóhadiszállás egykori főnöke; *Egyenlőség* 1933. febr. 18./ 5. Két zsidó emlék Apponyi Albebről.

43 *Egyenlőség* 1920. szept. 11./ 7-9. József nádor és családja Írta: Dr. Léderer Sándor

Magyar Zsidó Hadiarchívumból⁴⁴, illetve mutatott be korabeli háborús helyszíni beszámolókat a zsidó katonák önfeláldozásáról, és hősiek helytállásáról.

„Zsidó katonák százával jöttek-mentek a frontról sebesülve, s mentek a fontra. Lesoványodva jöttek a kórházba, hogy újból erőt gyűjtve – visszamenjenek a frontra. Zsidó tisztek csak sebesülve jöttek a frontról – egy-kettőt ezrede küldött hátra lerongyolódva, lefogyva, akarata ellenére.”⁴⁵

– idézett a neológ lap egy zsidó háborús veterán naplójából.

A keresztény kurzus antiszemita közbeszédének ellenpéldájaként a neológ sajtó, a korszakban mindvégig, az olasz fasizmust állította. Az *Egyenlőség* az olasz fasizmust olyan nemzeti, jobboldali mozgalomnak mutatta be, amely a zsidókat is integrálja, és megbecsült helyet biztosít számukra.⁴⁶ Ebben az összefüggésben mutatta be az *Egyenlőség* 1926-ban Emerico Fried (Fried Imre) Magyarországról elszármazott, de újra Magyarországon dolgozó olasz zsidó „déli gyümölcs importeur-t”, aki a Budapesti Olasz Fascio titkára volt. A vele készült interjúban próbálta a lap bemutatni a magyarországi és az olasz zsidók helyzete közötti különbséget.

„Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes. A fascizmus Olaszországban olasz sajátosság, nemzeti alakulat, amelynek egyetlen pontjában sincs benne, hogy a zsidókat bármi módon elnyomja. (...) ...az olasz fascio nincsen tekintettel a vallásra. Olaszországban ma a hivatalos körökben számos zsidó vallású embert találhatunk, Olaszországban vannak zsidó miniszterek és tábornokok és általában igen előkelő pozíciót foglalnak el a fascista államban.”⁴⁷

– írta az *Egyenlőség* 1928-ban.

A „keresztény-nemzeti kurzus” időszakában a magyarországi zsidókat azzal gyanúsították, hogy a Tanácsköztársaság idején kollektíven a kommünnel

44 *Egyenlőség* 1920. máj. 8./ 5-6. – 1920. máj. 22./ 8-9. – 1920. máj. 29./ 6-7. stb. Magyar Zsidó katonák a világháborúban

45 *Egyenlőség* 1920. ápr. 24./ 10. Egy zsidó ezredorvos naplójából Írta: Dr. Szántó Manó

46 A teljesség igénye nélkül: *Egyenlőség* 1926. márc. 20./ 3. A fascista kormány egy zsidót nevezett ki a legfelsőbb királyi törvényszék elnökévé; *Egyenlőség* 1935. febr. 2./ 5. A római rabbik Írta: Dr. Munkácsi Ernő; *Egyenlőség* 1935. jan. 19./ 1-2. Római utam. Kihallgatásom a pápánál és Mussolininál Írta: Dr. Hevesi Simon, vezető főrabbi; *Egyenlőség* 1936. máj. 7./ 1-2. Az olasz hadsereg a felekezetek és fajok békéjét hozza a meghódított Abesszinába; *Egyenlőség* 1936. máj. 29./ 8. Mussolini és a vallásszabadság; *Egyenlőség* 1936. jún. 4./ 4. Az olasz király a koronarend lovagjává nevezett ki egy volt magyar zsidó diákot; *Egyenlőség* 1936. júl. 16./ 9. Olasz propaganda-plakát az üldözött zsidókhoz; *Egyenlőség* 1936. szept. 3./ 5. A modern olasz zsidóság vezére: Angelo di Nola tábornok Budapestén Írta: Munkácsi Ernő; *Egyenlőség* 1936. szept. 3./ 11. Köszönöm, Duce!; *Egyenlőség* 1936. nov. 5./ 3-4. Mussolini rám néz: köszönt és int felém szeretettel...; *Egyenlőség* 1936. nov. 26./ 1-2. Az olasz kormány cáfolata: Olaszországban nem lehet antiszemitizmus és fajgyűlölet!; *Egyenlőség* 1937. febr. 18./ 2. A fasiszta hős aki két temetőben nyugszik; *Egyenlőség* 1937. ápr. 15./ 4. Itália nem felejt el a zsidók érdemeit; *Egyenlőség* 1937. máj. 20./ 1-2. Hódolat III. Viktor Emánuelnek

47 *Egyenlőség* 1926. ápr. 10./ 3. A budapesti olasz fascio titkára, Fried Imre: zsidó hittestvérünk

tartottak, illetve a kommunizmust a zsidósággal azonosították. Ez ellen védekezésül az *Egyenlőség* igyekezett bemutatni a Tanácsköztársaság zsidó áldozatait⁴⁸, és elhatárolódni a kommunizmus ideológiájától. Hogy bizonyítsák az új rendszer iránti hűségüket az *Egyenlőség* rendszeresen bemutatott olyan zsidókat, akik a kommünnel szemben az ellenforradalmi oldalon álltak. 1920. decemberében az *Egyenlőség* dr. Fürst Sándor udvari tanácsost, aki korábban „elkötelezettségéért és hűségéért” megkapta a Ferenc József rendet ellenforradalmi tevékenységét méltatta és mint a kommunizmus áldozatát mutatta be.

„A kommün alatt, május 2-án, mint ellenforradalmárt halálra ítélték, elmenekült, így tudott megszabadulni. A kommunizmus bukása után az akkori zavaros viszonyok között, amiatt üldözték, mert azonosította magát a zsidó érdekekkel, kijelentette, hogy azért harcol, hogy a zsidóságnak elismerést és becsületet szerezzen. Emiatt rengeteg kellemetlensége támadt, úgyhogy a katonai parancsnok vette védelmébe, aki kijelentette, hogy mint ellenforradalmár a zsidóság érdekeit úgy szolgálta, hogy általános tiszteletet és közbecsülést vívott ki magának a város közönségénél valláskülönbség nélkül és aki bármely város társadalmának díszére válik.”⁴⁹

A cionista mozgalom, mely a korábban a zsidó társadalmon belül periférikus közösség volt, a világháborút követően jelentősen növelte befolyását. Ez egyrészt köszönhető volt a mozgalom kétségtelen sikereinek Palesztinában, másrészt a háborút követő magyarországi antiszemita jelenségeknek. Magyarország első világháború utáni helyzetével kapcsolatban a cionista sajtó a neológ azonosulás helyett a megértést, illetve a zsidó sors és a magyar sors közötti hasonlóságot hangsúlyozta. A cionista kronológia a második Szentély lerombolásától (i.e. 70-től) számolja a zsidó nemzeti állam megszűntét és a száműzetés kezdetét. Így tehát – hangsúlyozza a *Zsidó Szemle* – a zsidók kétezer év óta revizionisták. Ezért van remény a magyarok számára is.

„A nemzet, az ország egysége minden egyes magyar állampolgár szívében továbbra is élni fog és ez a sok millió szívben élő Magyarország végre is fel fog támadni. A zsidó történelem és a zsidó nép kétezer éves gólusza bennünket nagyon is meggyőzőtt fentiek igazságáról. Amikor mi, mint ennek az országnak komoly munkában és őszinte érzelmekben becsületes polgárai, a legszilárdabb hittel és meggyőződéssel hirdetjük, hogy a magyar nemzetnek nincs oka gyászra és kétségbeesésre, a lemondásra, mi ezen meggyőződésünket a magyar és a zsidó nép történelméből merítjük. A zsidó

⁴⁸ *Egyenlőség* 1920. jún. 12./ 2. Újabb adatok a kommün idejéből

⁴⁹ *Egyenlőség* 1920. dec. 4./ 14. Zsidó ellenforradalmár

nép igazát, az ősi zsidó földhöz való jogát 2000 esztendő sem tudta elévíteni.”⁵⁰

„...a magyar nemzet nem hal meg, de élni fog! A cionista hymnus reményt keltő soraival mondjuk: 'Od lo ovda tikvatenu': Nem veszítjük el reményünket!”⁵¹

– írta a *Zsidó Szemle* még a trianoni békediktátum aláírása előtt.

A numerus clausus törvény megszületésekor a *Zsidó Szemle* keserűen bár, de a saját álláspontját látta beigazolódni. A magyar nemzetstratégia megváltozásával pedig az „asszimiláns” zsidó, tehát a neológ stratégia csődjére mutattak rá, és okolták a kongresszusi elitet, hogy mereven, sőt ellenségesen utasították el még a zsidó nemzetiség létezését is. A cionisták szerint azonban a zsidó nemzeti gondolat elterjedésének nem külső törvény által, nem kényszerből kell fakadnia.

„A lényegen azonban ez mit sem változtat, mert úgy a népfaj, mint a nemzetiség fogalma szakítást jelent a felekezeti platformmal s most már törvény szerint sincsenek izraelita vallású magyarok. Hogy pedig a zsidó nemzetiséget, mint becsületsértést lehetett nálunk alkalmazni, ennek kizárólagos okai az asszimiláns zsidóság azon rétegei és főleg a hazai zsidóság hivatalosa vezetői, akik akkor is csökönyös ellenállást és félelmet tanúsítottak a zsidó nemzeti gondolat szemből, midőn ez diadalmasan meghódította a világnak úgyszólván az egész zsidóságát. (...) a zsidó nemzeti gondolatnak azon az úton kell Magyarország zsidóságán is diadalmaskodnia, mint a világ zsidóságán: a zsidó szíveken keresztül.”⁵²

A cionista és a neológ stratégia közötti fontos ütközőpont a határon túli zsidó közösségek kérdése volt. Ezeken a területeken a cionisták zsidó nemzeti szerveződések hoztak létre. A cionisták már 1918-ban azzal érveltek, hogy a nemzetiségi – később elcsatolt – területeken, a zsidók az ottani többségi társadalomba fognak integrálódni. Ennek a magyar szempontból kedvezőtlen helyzetnek a kialakulását úgy lehetne megakadályozni, hogy ha a zsidók saját nemzetiségi szerveződések hoznának létre, így nem növelnék a magyarokkal szemben álló nemzetiségek számát.

„Nemzetiségi területeken a zsidók nagy része, különösen a vallási formákat be nem tartó intelligensebb rétege – mondjuk ki egész nyíltan – pár év alatt teljesen asszimilálódik környezetéhez s így elveszett a magyarság részére. A történelmi idők sora hozza magával, hogy a kormány ezt belátva semlegesítse a zsidókat, mert csak így maradhatnak az egész állam területén a magyar népnek

50 *Zsidó Szemle* 1920. máj. 14./ 1. A nemzet élni fog – [Írta:] Dr. Schönfeld József

51 *Zsidó Szemle* 1920. máj. 14./ 1. A nemzet élni fog – [Írta:] Dr. Schönfeld József

52 *Zsidó Szemle* 1920. okt. 8./ 3-4. Tehát zsidó nemzetiség Írta: Dr. s.l.

bajtársai. Ez a neutralizálás csak úgy lehetséges, ha a kormány elrendeli a magyarországi zsidóságnak nemzeti szervezését s így az új rend értelmében felruhazza őket a nacionális kisebbségek jogaival az oktatás, közigazgatás, politikai képviselői terén.”⁵³
– érvelt a nemzetiségi politika mellett a cionista lap.

Ez a törekvés később az impériumváltás után az utódállamok kormányzatainál talált támogatásra. Az utódállamok vezetésének a célja az volt, hogy korábban a magyarok közé sorolt zsidó tömegek leválasztásával csökkentsék a magyarok számárányát az elcsatolt területeken. A neológ elit viszont attól tartott, hogy a cionisták nemzeti aspirációi, a zsidó csoportstratégiák között differenciálni nem tudó magyar közvélemény körében tovább rontja a zsidók megítélését.

A tradicionalitásra törekvő stratégiák és határok

Az *orthodoxia* értelmezési kerete teljesen eltért a *neológiától* és a *cionista* mozgalmától. A lap országos *orthodox* zsidó kérdésekkel foglalkozott, elsősorban mégis a budapesti *orthodox* középosztály szemléletét tükrözte. A határok hatása közvetlenül már a lap újraindulásában megjelent. A *jüdisch-deutsch* olvasótábor az utódállamokhoz került. A lap emiatt hamar magyar nyelvre váltott.⁵⁴

A határok és a magyar szimbolikus politika megjelenítése csak az *orthodoxia* időszemléletén keresztül érthető meg. Nem a hagyományokat kívánta a modern jelenségekhez igazítani. A modern jelenségeket illesztette a hagyomány láncolatába. Ezek közül is csak azokat, amelyek összeegyeztethetőek voltak a vallási hagyománnyal.⁵⁵ A városi *orthodoxia* egyik lehetséges irányaként a német *neo-orthodoxiát* tekintve, nézeteit adaptálva Groszberg Lipótra, az elhunyt szerkesztőre vonatkozóan a fia ezt ekképpen fogalmazta meg.

53 *Zsidó Szemle* 1918. nov. 8./ 6-7. A Magyarországi Cionista Szervezet Intéző Bizottsága: A Magyar Nemzeti Tanácshoz

54 A korábban megjelenő magyar nyelvű *Zsidó Híradóra* az Orthodox Központi Iroda a külvilágnak szóló, orthodox érdekeket védelmező lapként tekintettek. *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 8-9. Miért kell orthodox zsidó hetilap. Az Allgemeine Jüdische Zeitung „Héberbetűs német lap kiadását, az elszakított országrészek folytán rentábilisnak nem találván 1925 őszén megindította a *Zsidó Újságot*.” – írta Groszberg Jenő a lap új szerkesztője elhunyt atyjára emlékezve. *Zsidó Újság* 1926. nov. 12./ 2. Groszberg Jenő, Atyám élete. Az unoka Slomo Groszberg (Budapest – Bné Brák) értelmezésében az ezredfordulón ugyanez: „Boldogult nagyapám (...) 1919-ben, miután Magyarországot feldarabolták, és a jiddist köznapi nyelvként beszélő északkeleti és erdélyi zsidóság az elcsatolt területeken maradt, a megmaradt országrészen a Jüdische Zeitungnak nem volt többé létjogosultsága, így néhány évig nem foglalkozott újságírással. (...) Orthodox újságra azonban a trianoni Magyarországon is szükség volt, ezért 1925-ben elhatározta egy magyar nyelvű hetilap kiadását”. BACSKAI 2004. 15-16.

55 Ennek módja az orthodox intézményrendszeren belül a határ mindkét oldalán irányzatokként nagyon eltért. A szabadidő és testkultusz, a hagyományhoz való viszony, valamint a vallási szocializáció tekintetében lásd GLESZER 2008; GLESZER – ZIMA 2009b.

„Amikor boldogult édes Apám a ZSIDÓ UJSÁG céljairól beszélt mindig ezek a *midrási* elvek lebegtek szeme előtt: a régi orthodoxia talajából új orthodox tipust kell létesíteni, amely „égi és földi” dolgokat egyesít magában a vallástörvény alapján, oly nemzedéket, amelyet a hithűség, a Semá vezet, oly zsidókat, akik biznak Ciónnak a Mindenható kegyelméből eredő felragyogásában.”⁵⁶

A sajtó programjaként politikamentességet⁵⁷ és hitéleti reneszánszot hirdetett.⁵⁸

„Mi zsidók állami életünk elvesztése óta saját nemzeti politikát nem folytathatunk, nekünk a diaszpórában csak egy politikánk lehet, szent tanunk és azokat védőgátként övező hagyományaink művelési politikája.”⁵⁹

Magyarországra erkölcsi süllyedésben lévő társadalomként tekintettek a hitbuzgalom cikkírói. A vallásosság elmélyítésével ezt az erkölcsi romlást kellett az orthodox izraelita hitfelekezeten kívül tartani. Az erkölcsi értékek csökkenése

„a világháború befejeztével mindenütt előállott, amelyet helyes irányítással a jövőre nézve okvetlen meg kellene gátolni, ha a rég bevált társadalmi erényeket, szokásokat és felfogásokat ismét érvényre juttatni óhajtjuk.”⁶⁰
– írta a lap.

A zsidóság magyar társadalomból való kiszorítására, egzisztenciájának romlására – talmudi értelmezéseket követve – a neológ és cionista szekularizálódásért kirótt isteni büntetéseként tekintettek.⁶¹ A határok kérdése ebben a kontextusban vetődött fel.

A modernitás szekuláris világa és kibontakozó tömegtársadalma a „külvilág árvízveszedelmének sodra”-ként jelent meg. Az ezt alapul vevő *orthodox*

⁵⁶ *Zsidó Újság* 1926. nov. 12./ 1. A megdicsőült nyomdokain. A Zsidó Újság gyászja és célkitűzése. – [Írta:] Groszberg Jenő

⁵⁷ *Zsidó Újság* 1925. okt. 23./ 10. Hírek – Machziké-Hadasz Budapesten.; *Zsidó Újság* 1926. jan. 8./ 7. A Machziké Hadasz közgyűlése után.; *Zsidó Újság* 1926. júl. 30./ 1. Politikamentes hitközségek Írta: Löffler Henrik, a budapesti orthodox hitközség főtitkára; *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 3. Politikamentes hitközségek; *Zsidó Újság* 1926. nov. 19./ 1. Politikamentes hitközség és önértékes zsidóság. Írta: Dr. Székely Albert Zemplénnvármegye tb. főügyésze, Sátoraljaújhely; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 1./ 5. Dinó d' malchűszó dinó; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. nov. 22./ 3. Nem politizálunk!...

⁵⁸ *Zsidó Újság* 1925. dec. 18./ 1. Az orth. reneszánsz jegyében – A budapesti Machziké Hadasz feltámasztása; *Zsidó Újság* 1927. jan. 7./ 6. Az orthodoxia Magyarországon – Óbudai Freudiger Ábrahám nyilatkozata.

⁵⁹ *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 20./ 1. Üdvözölve légy, Kárpátalja!

⁶⁰ *Zsidó Újság* 1926. júl. 9./ 8-9. Ifjúságunk címére – Háromheti refleksiók.

⁶¹ *Zsidó Újság* 1932. aug. 9./ 8. A „Machziké Hadasz” intő szava Vö. Slomo Zalman Ehrenreich (1863-1944) szilágysomlyói főrabbi beszédeivel. FROJMOVICS 2008. 320-332.

program összhangban állt a korszak vallás- és neveléspolitikája szabta keretekkel egyaránt.⁶²

„A kiméletlen pénzhajsza, a romboló élvezetvágy, a tagadásra, kételkedésre és léhaságra beállított életfelfogás, a materializmus a zsidóság ősi falait egyre ostromolja. Szükség van a gátak megerősítésére.”⁶³

– szólt a hitbuzgalom programja.

A hitbuzgalom egyfelől a külvilág modern szekuláris tendenciái ellen védőgátak emelését szorgalmazta. Ezek egyben határok is voltak, az orthodoxia befelé fordulásának külvilágtól védelmet nyújtó határai.⁶⁴

„A magyar állam költségvetésében igen tekintélyes összeg van beállítva tudósoknak, tudósjelölteknek és tehetségeknek ösztöndíjakkal való ellátása céljára. (...) Nem arra gondolunk, hogy a sok száz név között még a numerus clausus arányában sem fordul elő zsidó. (...) Az állam hatalmas eszközeivel nem versenyezhetünk és így gyermekeinket csak *belsőleg*, lelkileg edzhetjük meg a küzdelemre (...) A zsidó vallás erőforrásából kell merítenünk gyermekeink acélfürdőjét. És azt, amit minden orthodox tud, hogy a Tórához és a tradíciókhoz való hűség legjobban segíti át az embert az élet nehézségein, azt tudomásul kell vennie minden neológ zsidónak is...”⁶⁵

– írta az össz-zsidóságban gondolkodó cikk.

Ugyanezek a határok viszont másfelől éppen nyitást jelentettek az új és modern jelenségek felhasználása felé. Az új eszközök bevonását a modern tendenciák mellett az országhatárok és a társadalmi csoportok közötti határok változásával indokolták meg. Ennek szellemében a sajtó egyik vezércikke ekképp fogalmazott Dina, Jákob lányának történetére utalva:

„a háború nagy eltolódást jelent különösen az ifjúság lelkében. (...) »Amig hozzátartozói a besz-hamidrosban⁶⁶ ültek, ő [értsd Dina – G.N.] elvegyült a külvilágban.« – E megjegyzés vonatkozik az orthodoxia nagy rétegére is, amelyet már nem lehet kizárólag a besz-hamidrosból kormányozni.”⁶⁷

62 *Zsidó Újság* 1928. máj. 11./ 3. A kormányzó a vallásos életéről; *Zsidó Újság* 1928. okt. 26./ 1. A diák-tüntetések hetében. Vö. Romsics 2005. 180-181.

63 *Zsidó Újság* 1926. jan. 1./ 1. Árvízvédelem és gátépítés – Reflexiók a budapesti „Machzike Hádász” felélesztéséhez.

64 *Zsidó Újság* 1928. okt. 19. /2-3. Ne döntsük le a Nagyjaink emelte gátakat! Írta: Klein Márkusz, a budapesti orth. hitközség tanügyi elöljárója és a Saszchevra elnöke

65 *Zsidó Újság* 1929. júl. 12./ 1. Ösztöndíjak hullása idején.

66 A tanházban

67 *Zsidó Újság* 1926. jan. 1./ 1. Árvízveszedelem és gátépítés. – Reflexiók a budapesti „Machzike Hádász” felélesztéséhez.

Az országhatárok változása a dualizmus idején kiépített orthodox intézmény-rendszert szabdalta széjjel. A jelentős orthodox és chászid közösségek, valamint a fontos Talmud-iskolák az utódállamokhoz kerültek.⁶⁸ A társadalmon belüli határvonalak eltolódását pedig a fővonalbeli magyar nemzetképzés megváltozása jelentette. Ezt a numerus claususnál, az utódállamokból itt rekedt zsidók állampolgárságának a kérdésénél és az idegenrazziák értékelésénél hamar tudatosították az újságolvasókban.⁶⁹

A válasz az orthodoxia hitközségekbe való visszavonulása és a vallási élet elmélyítése volt.

„Az orthodoxiának egész életprogramját fejezi ki a régi ige: »Baj bachadorechó, chavi chim'at regá... – vonulj be szobáidba, várd be, amíg elvonul a vihar.«⁷⁰ Éppen ezért igen nagy szükségünk van a mai időben az olyan egyesülésre (...) amely célul tűzte ki a belső orthodox élet intenzívitását és a vallástörvénynek érvényre juttatását olyan területen, ahol esetleg mellőznék.”⁷¹
– írták a Machzike Hadoszról.

Az antiszemitizmusra adott válaszstratégiával összhangban ugyanakkor itt is megjelent az apologetika: a múltbéli pozitív ellenpéldák felmutatása⁷², az első

68 *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 5. Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe. Írta: Schik Mór (Wien)

69 *Zsidó Újság* 1926. júl. 16./ 5-6. Ébredők és Chosزيدok.; *Zsidó Újság* 1927. aug. 19. / 1-2. A razzia és a szeretet szelleme; *Zsidó Újság* 1927. szept. 9./ 4-5. Milyen állampolgárok vagyunk Írta: Dr. Grossmann Frigyes; *Zsidó Újság* 1927. júl. 22./ 5. Numerus Klausus és az orthodoxia Írta: Schik Mór, (Wien); *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 11. Hírek – «A Numerus klauzus és az orthodoxia» című...; *Zsidó Újság* 1927. nov. 25./ 1. Numerusz klauzus, cionizmus, statuszkvó-szervezkedés – Az orth. központi iroda alelnökének nyilatkozata; *Zsidó Újság* 1927. dec. 9. / 9. Előbb zsidó, azután magyar; *Zsidó Újság* 1927. okt. 28./ 10-11. Hírek – Az idegenrazzia; *Zsidó Újság* 1928. április 4./ 15. Hírek – Svábok és zsidók, *Zsidó Újság* 1937. nov. 12./ 1-2. Hajnali razzia Budapesten Írta: Dr. Reiner Imre, az Orthodox Központi Iroda jogtanácsosa; *Zsidó Újság* 1937. nov. 12./ 4. Egyenlő elbánást még a razziában is!; *Zsidó Újság* 1937. nov. 19./ 3. „Nem vagyok kapható zsidóellenes ténykedés”, mondta Széll József belügyminiszter a képviselőházban a razzia tárgyában elhangzott interpelláció után Kornitzer Bélának, a „Zsidó Újság” munkatársának; *Zsidó Újság* 1937. dec. 3./ 4. Ki a magyar állampolgár? Válaszok. Közli: Dr. Reiner Imre, az orthodox Központi Iroda jogtanácsosa, *Zsidó Újság* 1937. dec. 3./ 9. Hol vannak a „galiciánerek”; *Zsidó Újság* 1937. dec. 17./ 1. Váltunk ki illetőségi bizonyítványainkat Írta: Dr. Reiner Imre, az Orthodox Központi Iroda jogtanácsosa.

70 A Talmudi idézet helye *bSzanhedrin* 105b.

71 *Zsidó Újság* 1934. márc. 19./ 3. A „Machziké Hadosz” ügyében.

72 *Zsidó Újság* 1926. dec. 10./ 10. Hírek – Ferencz József emlékünnepe; *Zsidó Újság* 1930. aug. 29./ 4-5. Zsidó legendák I. Ferencz Józsefről; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. okt. 17./ 6. Szukajsz Levélneken... Írta: Csermely Gyula; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 20./ 5. I. Ferenc József és az orthodoxia; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. dec. 20./ 6. Visszaemlékezés a nagy uralkodóra Írta: Korein Dezső; *Orthodox Zsidó Újság* 1942. jan. 10./ 3. I. Ferenc József Nagyváradon Írta: Gabel Sándor; *Orthodox Zsidó Újság* 1942. jan. 20./ 4. A régi jó világból... – Héber költemény Ferenc József könyvtárában. Ez a nemzetvallás jelentősebb kultuszaihoz is kapcsolódott: *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 20./ 11. Rituális kosztot kaptak 1848-ban a zsidó katonák; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. márc. 10./ 1. Kossuth Lajos az antiszemitizmus ellen; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 1./ 5. Történelmi reminiscenciák; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 1./ 6. Hírek – Egy Rákóczi-epizód.

világháború hősi halottainak kultusza,⁷³ vallási alapokra helyezett kommunizmusellenesség, ateizmusellenesség és vallási liberalizmusellenesség,⁷⁴ valamint az utódállamokbeli orthodox zsidóság magyarhúságének hangsúlyozása.⁷⁵

A határok egy-egy nagyobb chászid zárandoklat idejére nyíltak meg,⁷⁶ a sajtó pedig külön rovatokban foglalkozott a határon túli orthodox hitközségek életével.⁷⁷ A határokhöz való orthodox viszonyulást jól tükrözte a sajtó 1927-es sátor-aljaújhelyi zárandoklatról szóló híre: „Az évfordulóra több ezren zárandokoltak Újhelybe úgy Magyarországból mint a megszállott területről.”⁷⁸ „A trianoni határok nem voltak képesek a régi szeretetet és kegyeletet megszüntetni. Ezren és ezren jöttek épúgy mint a régi Nagy-Magyarország idején.”⁷⁹

A szimbolikus politika és a Trianon-diskurzus a hitbuzgalom vallási keretének rendelődt al. Ettől legszembeütőbbben a kiskunhalasi – orthodox rabbikörökben szokatlanul számító doktori címet viselő – dr. Dohány József főrabbi tért el az első világháborús hősök – irredenta kultusz elemeit is beépítő – emlékművének avatóbeszédében Horthy Miklós és József főherceg jelenlétében. A főrabbi – a T'nách eseményeit a zsidó időszemlélet párhuzamba állításaival élve⁸⁰ – a népetől el nem forduló Örökkévalónak és a Szentély körül teremtet világnak képét állítja párhuzamba a nemzetvallás világháborús hőskultuszával és Trianonhoz kötődő szimbolikájával.⁸¹

73 A teljesség igénye nélkül: *Zsidó Újság* 1927. dec. 9. /11. Hírek – Hősök emlékezete; *Zsidó Újság* 1928. május 18./ 8. Hősök napjára – [Írta:] Rosenbaum Gyula (Kisvárdai)

74 *Zsidó Újság* 1926. február 19./ 5-6. Harc a vallási destrukció ellen; *Zsidó Újság* 1927. jún. 24./ 11. Hírek – A szovjet zsidó áldozata; *Zsidó Újság* 1927. júl. 1./ 6. Mit tanult a parasztvezér Szovjetországban?; *Zsidó Újság* 1927. szept. 9./ 12. Hírek – Kommunisták és antiszemita; *Zsidó Újság* 1928. ápr. 4./ 17. Furcsa esetek Szovjet-Oroszországból; *Zsidó Újság* 1928. jún. 1./ 5. Hercegprímás és a kántor; *Zsidó Újság* 1929. jan. 11./ 12. Hírek – Kadis-vásár Szovjetországban; *Zsidó Újság* 1929. febr. 1./ 4-5. A zsidók újabkori történetéből; *Zsidó Újság* 1930. jan. 31./ 4-5. Az orosz pokolból; *Zsidó Újság* 1930. febr. 28./ 4. Az orosz gólusz; *Zsidó Újság* 1930. márc. 7./ 2. Az orosz szerencsétlenség – Tömeges tóra-elégetések?; *Zsidó Újság* 1930. jún. 27./ 1. A felekezeti békéről; *Zsidó Újság* 1931. márc. 20./ 11. Hírek – Kommunisták a 'brisz milo' ellen; *Zsidó Újság* 1931. ápr. 1./ 15. Hírek – A zsidó szív nem tagadja meg magát

75 *Zsidó Újság* 1927. jún. 5./ 4-5. Zsidóverések Kolozsvár uccáin; *Zsidó Újság* 1927. szept. 16./ 1. A szlovenszko zsidó lojalitása; *Zsidó Újság* 1928. okt. 12./ 11. Hírek – Hősi halált halt katonai „szökevények”; *Zsidó Újság* 1928. szept. 28./ 11. Hírek – Segítség egy hazátlan zsidó gyermekei; *Zsidó Újság* 1928. nov. 16./ 9. Trianon miatt a tolonházban; *Zsidó Újság* 1931. ápr. 17./ 8-9. A mártir temetése; *Zsidó Újság* 1933. aug. 25./ 11. Hírek – Egy fiatal nagyrabbi Budapesten.

76 *Zsidó Újság* 1926. ápr. 16./ 8. Bodrogkeresztúr: Hírek – Jahrzeit Bodrogkeresztúron; *Zsidó Újság* 1926. aug. 20./ 6. Liszka: Csendőörök a Jahrzeiton, Újhely: *Zsidó Újság* 1927. júl. 22./ 10. Hírek – Újhelyi Jahrzeit és a cseh határ; *Zsidó Újság* 1928. jún. 13./ 10. Hírek – Az újhelyi Jahrzeit; *Zsidó Újság* 1929. aug. 2./ 11. Hírek – Reb Jajlis רב יחיאל és az újhelyi Jahrzeit; Szatmárnémeti: *Zsidó Újság* 1934. márc. 1./ 3. Teitelbaum nagykarolyi főrabbi február 27-én ünnepélyesen elfoglalta a szatmári rabbiszéket.

77 A vizsgált időszakban a sajtó külön rovatokban közölte a „szlovenszkói”, „erdélyi” és „jugoszláviai” zsidóság híreit, amelyhez fontosabb hitközségi események idején egy-egy település híresszeállítására társult.

78 *Zsidó Újság* 1927. aug. 12./ 9. Hírek – Jahrzeit-ok.

79 *Zsidó Újság* 1926. júl. 16./ 5-6. Ébredők és Choszidok – [Írta:] Ha-Lévy (Saját tudósítónktól)

80 RÉKAI 2000. 71.

81 A magyar nemzetvallás Hankiss Elemér értelmezésében inkább bibliai motívumokból, mintsem összefüggő történetekből építkezik. Ilyennek tekinti a választott nép, a szeretett népet büntető Isten, a kereszténység/ Nyugat védőbástyája és a védőszent-kultusz motívumát. Emlékműveken

„»Rád tekintek, látom, mint véredben hánykolódsz, szólok hozzád Ezeekiellel: véred éltesse, véred fog éltetni.«⁸² (...) a vérvesztett, elalélt haza anyatestébe még görcsösebben kapaszkodj gyermek.⁸³ És akkor a nemzet testén ejtett legmélyebb seb: leütött fejünk, a Kárpátok orma, leszakított kezünk: Erdély bércei, lankás Nyugat-Magyarország, lefűrészelt végtagunk: a Bácska, kiszáradt könnyeszemünk: az Adria, nem egyéb féregmászásnál, mit a lángvér fakasztott sarjadás mihamarabb behegeszt. (...) Vájjatok hangok seregévé, hirdetve, hogy vér, nyelv, differenciált magasságunk örök; mert az Úr, a Mester is örök, úgy annak alkotása is az. Hogy az Igazság pallosára szurja majd a bennünket tipró Igazságtalanságot, hogy telve I-tenfélelemmel, hazaszeretettel az Úr neve vésődjék mindannyiunkba s válna e haza szentéllé (...) Akkor nem sirfedele lesz [a hősi halottak emlékműve – G.N.] egy sirbadólt világnak, hanem talapzata egy virulóbb Magyarországnak.«⁸⁴

A szónoklat az irredenta kultusz ország-csonkítás megjelenítésével és az elszakított területek allegorikus megszemélyesítésének szimbolikájával élt.⁸⁵ A háborús emlékmű pedig a társadalom allegóriájává vált, amelyet – a főrabbi értelmezésében – a legkülönbefélebb etnikumú, vallású és társadalmi helyzetű állampolgárokat egyesítő erő kovácsol egyg.

»Az Úr áldjon meg, őrizzen meg szemlélőd közönyétől, az Úr sugárolja feléd az arcát, legyen hozzád kegyes, hogy tüzet fogó szivekre találj és vinné dicsvágyatokba a szeretet izzó békemagvát, hogy mint eme ünnepen, államfő, hadsereg, polgárok egybeolvadva, hozzád tapadjanak, hatalmas szirtté magasulva, csucsodra

Hankiss a Trianonhoz kötődő nemzetvallás elemzésének alapjait is lerakja majd másfél évtizeddel Zeidler Miklós előtt. HANKISS 1991. 70-89.

⁸² Ezék. 16:6.

⁸³ A vér és áldozat egyiptomi kivonulásban megjelenő szimbolikájával élt a főrabbi. A vér első említése az újszülöttre utal, míg a másik kétszeri említés az egyiptomi kiváltásra/ megváltásra. Az utóbbiak közül az első a brit milára, a körülmetélésre vonatkozik – csak az a férfi ehetett a pészách-áldozatból, aki körül volt metélve 2Móz. 12:41-51. –, a második említés pedig a pészách-áldozat vére. A midrás szerint az Örökkévaló a két vérrel kapcsolatos micva érdemében váltotta ki népét Egyiptomból. Azért adta ezt a két parancsot, hogy ne legyen a megváltás ingyen, ajándék. Lásd: *Mechilta* parasat Bo. Ezt vonatkoztatja a főrabbi a háborús hősök véráldozatára, amelyet az emlékmű jelenít meg. Hasonló, de keresztény megváltás-szimbolika az irredenta kultuszt is jellemezte. Az egyiptomi kivonulás ugyanakkor Bellah szerint az amerikai civil vallásnak is szerves részévé vált. Idézi: HANKISS 1991. 66-68. Ebben az esetben az amerikai nemzet keletkezésével való párhuzamba állítás révén vált az alaptörténet részévé. HANKISS 1991. 69.

⁸⁴ *Zsidó Újság* 1926. jún. 25./ 2-3. Emlékbeszéd. K. k. Halas r. t. város által emelt hősök emlékszobrának leleplezésénél főméltóságu Horthy Miklós kormányzó és József kir. herceg jelenlétében K.-K. Halas főterén. Írta: Dr. Dohány József főrabbi.

⁸⁵ Párhuzamait lásd: a Szabadság téri irredenta szoboregyüttes (1921), majd az országzászló (1928) példáján. ZEIDLER 2009. 199-207.

Turul röppenjen s a végeken tulkiáltsa: Gyermekeim, jertek szárnyaim alá, megvédelek, mert erős nagy vagyok!»⁸⁶

A főrabbi ezen áldása a neológ zsidóság Kohn Sámuel révén kidolgozott 19. századi közös magyar-zsidó honfoglalás és együttélés szimbolikáját⁸⁷ aktualizálta az irredenta kultusz dualizmusban gyökerező Turul-szimbolikájához kapcsolódva. Hasonló – bár az orthodox hagyományokhoz közelebb álló – áldás olvasható a sajtó címlapján a rendszert legitimáló 1940-es kormányzói évforduló alkalmából is.

„Mennyei Atyánk! Világ Ura, aki a nemzetek és fejedelmek sorsát végtelen bölcsességében szeretettel intézed: oltalmazd és védelmezd meg a mi Főméltóságú Kormányzó Urunkat! Áraszd Reá áldásod gazdag malasztját! (...) és engedd megérnie a régi, a boldog Nagymagyarország fényének dicsőséges felragyogását.”⁸⁸

Az országos orthodox képviselőség 1929. júniusában tartott ülésén – Harstein Lajos ügyvezető alelnök kezdeményezésére – kimondta a magyarországi orthodox zsidóság csatlakozási szándékát a revíziós ligához. A sajtó a hazafiaság jeleként értelmezett határozat szövegét is közreadta:

„A magyarországi autonom orthodox izraelita hitfelekezet országos képviselősege, mint a magyar orthodox zsidóság törvényes képviselője: 1929. június hó 26-iki ülésében örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy ünnepélyesen kinyilatkoztassa a magyar revíziós gondolat mielőbbi győzedelmében való rendíthetetlen hitét. Az ideig-óráig elnyomott igazság fényessége immár szemlátomást megvilágosítja az emléket és szánandóan megcsonkitott hazánk sorsa iránt lassan-lassan visszahódítja az idegen szívek rokonszenvét és jóakarátát is. A Mindenható különös kegyelméből: már nekünk megadatott látni, hogy utban van [az] igazság. Az ennek győzelme érdekében való hathatós közreműködést: minden orthodox magyar zsidó legszen-tebb kötelességének és legboldogabb feladatának tekinti. Az Országos Képviselőség megbizza az Orthodox Izraelita Központi Iroda Elnökségét, hogy a Magyar Revíziós Ligához való egyidejű csatlakozásával: a magyar orthodoxiának ezt az ünnepélyes manifesztációját a Liga nagyérdemű Vezetőségének hozza tudomására.”⁸⁹

86 *Zsidó Újság* 1926. jún. 25./ 3. Emlékbeszéd. K. k. Halas r. t. város által emelt hősök emléksobrának leleplezésénél főméltóságú Horthy Miklós kormányzó és József kir. herceg jelenlétében K.-K. Halas főterén. Írta: Dr. Dohány József főrabbi.

87 ZIMA 2008. 244-248.

88 *Orthodox Zsidó Újság* 1940. márc. 1./ 1. Horthy Miklós dicsőséges országglásának 20. évfordulójára.

89 *Zsidó Újság* 1929. jún. 28./ 4. Az országos képviselőség ülése, Csatlakozás a Revíziós Ligához.

A szélsőséges irredentizmusról azonban az antiszemitizmussal azonos jelenségként írtak.⁹⁰ Ezzel a vallásosságnak Trianon határai fölött is győzedelmeskedő példáit állították szembe.⁹¹ Támogatott szimbolikus politika – már az 1929-es határozatot megelőzően is – a revizionizmus volt. A sajtó híradása szerint Cseh József főrabbi 1927-ben például a mezőkeresztesi iparosság új székházát és zászlaját avató beszédében – az egységes iparosságot a „felekezeti és faji ellentétek” elítéléseként értelmezve – avatóbeszédét „azon remény kifejezésével fejezte be, hogy hazánk sorsa jobbra forduljon, és az integer Magyarország helyre álljon.”⁹² Zukor Adolf „amerikai filmkirály” szülőfalujának hitközségében, Ricsén, Lieberman Ármin új főrabbi beiktatásán pedig dr. Osváth Dezső főszolgabíró a bodrogházi közigazgatás részéről üdvözlő beszédében 1927-ben örömeinek adott hangot azért

„»... hogy a főrabbi székfoglaló beszédében legfőbb feladatául az ifjúság valláserkölcsei nevelését tűzte ki, mert a valláserkölcsekben benne van a hazaszeretet, amelyre ma megcsontított és sokat szenvedett hazánknak még nagyobb szüksége van.« Kérte a főrabbit, hogy lángoló hazaszeretet oltson az ifjúságba, mert az ifjúságra vár Nagymagyarország visszaszerzése.”⁹³

A magyar Trianont intézményi szinten egy orthodox Trianonnal állították párhuzamba.⁹⁴ Blas Herman az orthodox sajtóban a háború utáni orthodox ifjúság problémáit taglalva ezt emelte ki. Trianon

„a magyarországi zsidóságot új probléma elé állította és ennek élén elsősorban a *jesiva* kérdés állott. A trianoni határ következtében elvesztettük nagyobb jesiváinkat, a zsidóság eme fundamentumait és mentsvárát, a megmaradtak pedig az idők mostohasága következtében a legváltságosabb helyzetbe jutottak.”⁹⁵

A magyarországi orthodoxia kisebbségi sorba jutott a zsidóságon belül.⁹⁶ A zsidóságon belüli csoportok arányának változását és a neológ unifikációs törekvéseket szintén a határok és Trianon szimbólumával értelmezte az orthodox sajtó.

⁹⁰ *Zsidó Újság* 1926. jún. 11./ 1. Trianon és Budaörs.

⁹¹ *Zsidó Újság* 1927. aug. 26./ 12. Hírek – Az irredentizmus két esete.; *Zsidó Újság* 1928. nov. 2./ 1. A miniszter mikrofonjának szava.

⁹² *Zsidó Újság* 1927. máj. 27./ 4. Zászlószentelés és felekezeti béke Írta: Bokor Ernő.

⁹³ *Zsidó Újság* 1927. ápr. 8./ 5. Rabbiválasztás a filmkirály hitközségében Írta: Masmia Jesuo.

⁹⁴ *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 5. Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe Írta: Schik Mór (Wien).

⁹⁵ *Zsidó Újság* 1925. okt. 16./ 5. Tomché Jesivosz Írta: Blas Herman.

⁹⁶ Az első világháború előtt, az 1910-es népszámlálás szerint az ország zsidó lakosságának 51,9%-a tartozott az orthodoxiához. 1920-ban a békekötést követően ez 30,9%-ra csökkent. A korábban elsősorban vidéki, falusi orthodoxiával szemben – annak ellenére, hogy a hitközségi hálózat több

„A magyar orthodoxiának van egy belpolitikai Trianonja is (...) mely okvetlen megköveteli azt, hogy újból megvonjuk a határvonalat (...) amely bennünket, orthodox zsidókat, vallásos tradícióink és tételes törvényeink megtartása érdekében, kell hogy elválasszon, a zsidóság azon részétől, amely szólamokban éli ki magát.”⁹⁷

A történelmi magyar területek elvesztésével az orthodoxia is fontos vallásos hitközségeket veszített el.⁹⁸ A két veszteség rendeződését egymáshoz kötötték, mindkettőt pedig Magyarország erkölcsi emelkedéséhez, vallásosságának elmélyüléséhez. Az orthodoxia erkölcsileg minden olyan egyházi vagy állami kezdeményezést támogatott, amely konzervatív erkölcsiségre és vallásosságra törekedett, és nem irányult a zsidóság ellen.

*„Az állami erkölcs diadalával kapcsoljuk össze a zsidó jogegyenlőségnek reményét és követelményét. És e tekintetben sokkal többet várhatunk dr. Serédi Jusztinián hercegprimástól, mint Lucien Wolf-tól. Ő Eminenciája éppen szerdán mondotta a felsőházban: **Magyarországot csak erkölcsi alapon és az erkölcs segítségével lehet ujjaépiteni.**”⁹⁹*

A vallási keretek között átértelmezett revíziós törekvések közül az orthodox sajtóban jelentős visszhangra Lord Rothermere kezdeményezése talált. Az angol lapmogult – a csehszlovák revízióellenes propagandafigaszt átértelmezve – az orthodox sajtó a magyar ügyért harcoló zsidó származásúként mutatta be, a zsidóellenes szélsőséges irredenta véleményekkel szembehelyezkedve.¹⁰⁰ A két világháború közötti közhangulat várakozásteljes helyzetében Lord Rothermere nemzetközi szerepének túlértékelése¹⁰¹ viszont néhány hónapig az orthodox sajtóra is jellemző volt.

„Uj nekünk ez a hang, a háborút követő szomorú idők után, mióta csak a győzők hallatták hangukat. Ha élt is bennünk a remény és a hit, hogy a szűk határok egyszer újból kibővülnek, de amióta ily oldalról és helyről, halljuk a bennünk élő remények életrekeltését, megerősödik bennünk az a tudat, hogy újból találkozik a nemzet törzse, a róla levágott tagokkal és eggyé forr abban a szent érzületben, melyet hazaszeretetnek nevezünk. A magyar zsidóság, amely

---

mint fele mégis orthodox maradt – megnőtt a városi neológia aránya, meghatározó többséget alkotva. FROJMOVICS 2008. 226-227.

97 *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 5. Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe. Írta: Schik Mór (Wien).

98 A területvesztés a rituális étkezést is érintette, a sóbányák elvesztésével az import só kóser volta új közösségi kérdésként jelent meg a sajtó hasábjain. *Zsidó Újság* 1927. jan. 28./ 7. A kartondobozokban forgalomba hozott só rituális szempontból a legkifogástalanabb.

99 *Zsidó Újság* 1928. márc. 28./ 1. Erkölcs és külföldi intervenció.

100 *Zsidó Újság* 1927. júl. 8./ 11. Hírek – Lord Rathermeer. (sic!)

101 ZEIDLER 2009. 112-126.

búban és bánatban egybeforrott a magyar néppel, ennek a felkelő napnak a sugarai felé fordítja gondteljes fejét és ennek melegénél egyengeti meggémberedett tagjait. Mert a magyar zsidóság vágya is abban csúcsosodik ki, hogy területileg is egyesüljön, az elszakított országrészek zsidóságával.”¹⁰²

A Rothermere-kultusz részeként érkezett küldemények és táviratok sorát gyarapította a balassagyarmati orthodox hitközség üdvözlő távirata is.¹⁰³ A Lord Rothermere által nyújtott segély pedig a szlovénszkói zsidóság lojalitásának kérdését vetette fel.¹⁰⁴ Ugyanennek a segélyakciónak a sajtóviasszhangja ugyanakkor – a kurzus antiszemitizmusával ütköztetve – Lord Rothermere szerepét és tényleges befolyását is átértékelte.¹⁰⁵

A Szent István kultusz és az augusztus 20-i ünnepek, valamint a Kárpát-medence történeti-gazdasági egységként való megjelenítése és oktatása egyaránt a revizionizmus integritáson alapuló felfogását jelenítették meg.¹⁰⁶ Az orthodox sajtó mindkettőhöz a hagyomány láncolatának keretében kapcsolódott, alakította ki a vallásilag legitim viszonyulást. Ilyen értelemben közöl beszámolót a jeruzsálemi magyar kajlel istentiszteletéről az orthodox lap.

„A szent ereklyékkel és a magyar nemzeti lobogóval szépen diszitett templomban összegyűltek a magyar Kólél tagjai és megható jelenet volt, amikor *Sonnefeld* rabbi, az ősz patriarcha a konzuli képviselők jelenlétében a nyitott frigyszekrény előtt fohászzkodott a magyar haza és a magyar államfő üdvéért és boldogságáért.”¹⁰⁷

A Szent István kultusz fogadtatása mögött meghúzódó elv az állam iránti lojalitás elve volt. Természetesen ehhez a kultuszhoz nem a keresztény értelmezés keretében kapcsolódtak, hanem a koronás fő és a modern államiság iránti vallási tiszteletadás alapján. Jól tükrözi ezt R. József Chájim Sonnenfeld (1848-1932) főrabbi ünnepi beszéde, aki a modern nemzeti kereteket visszavetítve az államférfi portréját rajzolja meg az orthodox és chászid tagokat toborzó közösségben a magyar nagykövet előtt, burkoltan utalva a magyarországi zsidóság romló társadalmi helyzetére is.

102 *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 5. Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe írta: Schik Mór (Wien).

103 *Zsidó Újság* 1927. júl. 22./ 12. Hírek – Lord Rothermere üdvözlése.

104 *Zsidó Újság* 1927. szept. 9./ 2. A Rothermere-akció és az elszakított területek zsidósága. A zsidók is kaphatnak segélyt a lord 100.000 pengős adományából.; *Zsidó Újság* 1927. szept. 16./ 1. A szlovénszkói zsidó lojalitás (Rothermere akció).

105 *Zsidó Újság* 1927. okt. 28./ 10-11. Hírek – Rothermere üzenete a felekezeti ellentétekről.; *Zsidó Újság* 1927. dec. 9./ 3. A nemes lord és zsidó barátai.

106 Vö. ZEIDLER 2009. 220.; ROMSICS 2005. 180-182.

107 *Zsidó Újság* 1929. aug. 30./ 4. Augusztus 20.-i ünnepély a jeruzsálemi magyar Kajlelnál – Sonnenfeld főrabbi héber ünnepi beszéde.

„Hálaadó ünnepi i-tiszteletre jöttünk össze a magyar nemzeti ünnep napján, azon a napon, amelytől méltán datálódik a magyar állam megalapítása. Azon a napon, amelyen 930 évvel ezelőtt első István magyar király a történelem egyik legkiválóbb államférfia megkoronáztatott, az államfő, akinek hosszú és áldásos uralma alatt Magyarország az ígért földjét jelentette a különböző vallások és nemzetségek tagjai számára és a zsidó vallás hívői is tökéletes polgári és vallási szabadságot élveztek.”¹⁰⁸

A vallási keretek között értelmezett revíziós integritás-gondolat másik szép példáját képezik azok az olvasói levelek,¹⁰⁹ amelyek Magyarország egységét a legtekintélyesebb Talmud-magyarázótól, a Troyes-i RASITÓL¹¹⁰ [Rabbi Słomo Jicchaki (1040-1105)] eredeztetik.

„Ha meggondoljuk, hogy Rási életében (élt 1040-1105) a 896-ban alapított Magyarország még alig volt 150 éves s így bizonyára még a kialakulások korát élte, akkor kétszeresen kell csodálnunk, hogy miképpen volt ily pontos tudomása a Franciaországban lakó zsidó tudósnak a Kárpátok nagyszerű határkoszorujáról. S ha még meggondoljuk, hogy főként a Talmud tanulása Rási nélkül lehetetlen, – akkor beláthatjuk, hogy mily félelmetes propagálója és mily hatalmas fegyvere a magyar integritás gondolatának ez a csaknem ezeréves Rási magyarázat.”¹¹¹
– vontak párhuzamot az ezeréves Magyarország politikai diskurzusa és az ezeréves Talmud-magyarázat között.

A munkácsi rebbe, R. Chájim Eleázár Spirá (1871-1937) magyarázatában ugyanígy vallási keretek közé került a nemzetvallás jelensége.

„Minden nemzetnek van génusza („szár”) az égben, amely őrzésére van rendelve, és nem maradhat fenn egy hirtelenül megalakult állam, amelynek nincsen meg az őrangyala; az ilyen államnak előbb-utóbb alkatrészeire kell felbomlania... – szokta mondani. A félév előtt bekövetkezett fordulatnál azután már megértette mindenki, hogy mit állapított meg a cseh rezsim alatt évekkel ezelőtt, a nagy magyarérelmű Spira főrabbi z. c. l.¹¹² és köztudomású, hogy

108 *Zsidó Újság* 1929. aug. 30./ 4. Augusztus 20.-i ünnepély a jeruzsálemi magyar Kajlelnál – Sonnenfeld főrabbi héber ünnepi beszéde.

109 *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 8. Rási mint a magyar integritás gondolatának legelső kifejezője Írta: Dr. Fischer Jakab; Újraközlök: *Orthodox Zsidó Újság* 1940. aug. 21./ 3. Rási és Magyarország.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 1./ 2. A Kárpátoktól Troyesig Írta: Stern Emil (Szolyva).

110 A mozaikszó másik gyakori feloldása: Rabban Sel Jiszroel – Izrael tanítója vagy Rabbenu SeJichje – A mi tanítónk, aki éljen soká!

111 *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 8. Rási mint a magyar integritás gondolatának legelső kifejezője Írta: Dr. Fischer Jakab.

112 Igaz emléke legyen áldott!

ilyen magyar szellemben nevelte egyetlen gyermekét és annak férjét a jelenlegi főrabbit Rabinowitz Baruchot.”¹¹³

A második világháborús határmódosítások „visszatért nagy hitközségeket” bemutató eufórikus cikksorozatainak¹¹⁴ orthodox sajtóértelmezése ugyanakkor jól tükrözi, hogy a zsidóság társadalmi helyzetét szorosan összekapcsolták a trianoni határok által keletkezett társadalmi feszültségekkel. A trianoni határok felszámolásától a zsidóság békebeli, azaz monarchiabeli jogi és társadalmi állapotainak visszaállítását várták el.¹¹⁵ Orthodox értelemben pedig a revíziótól a tradicionalitásra törekvő vallásosság elmélyülését, és az orthodox intézményrendszer megerősödését remélték.

113 *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 10./ 4. Munkácsi utijegyzetek.

114 Felvidék: *Zsidó Újság* 1938. okt. 25./ 2. Felvidéki hitközségek; *Zsidó Újság* 1938. nov. 4./ 1. Köszöntés! Írta: Kahan-Frankl Samu, az Orthodox Központi Iroda elnöke.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 4./ 2. A zsidóság vezetőinek ünnepélyes ülése a felvidék visszacsatolása alkalmából.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 4./ 3. Husz év szenvedés után Írta: Korein Dezső.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 4./ 4. Áldás és béke.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 11./ 1. Üdv a hazatérteknek!; *Zsidó Újság* 1938. nov. 11./ 2. Közös magyarul határ.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 11./ 3. Hálaadó istentisztelet a hitközségekben.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 11./ 4. Ezrével tettek át szlovenszói magyar érzelmű zsidókat Magyarországra.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 25./ 5. A visszatért hitközségek történetéből I. – Dunaszerdahely.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 2./ 5. A visszatért Dunaszerdahely történetéből II.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 2./ 7. Levél Ungvárról és Munkácsról.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 16./ 5. A Kormányzó ünneplése a visszacsatolt hitközségekben.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 16./ 10. A visszatért Dunaszerdahely történetéből III.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 30./ 7. A visszatért Komárom Történetéből I. – *Orthodox Zsidó Újság* 1939. jan. 20. A visszatért Komárom történetéből II.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. febr. 1./ 10-11. A visszatért Komárom történetéből III.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. febr. 20./ 6. A visszatért Galánta történetéből I.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 1./ 10. A visszatért Galánta történetéből II.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 10./ 5. A visszatért Galánta történetéből III.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 20./ 11. A visszatért Felvidék történetéből – Ógyalla-Bagota (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi, Vágsellyén.); *Orthodox Zsidó Újság* 1939. ápr. 20./ 4. – 1939. máj. 1./ 6. – 1939. máj. 10./ 9. A visszatért Felvidék hitközségeiről – Ungvár I-III. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi, Vágsellyén.); *Orthodox Zsidó Újság* 1939. júl. 10./ 4. – 1939. júl. 20./ 5. – 1939. aug. 1./ 4. A visszatért Kassa történetéből. I-III. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi, Vágsellyén.); *Orthodox Zsidó Újság* 1939. aug. 20./ 6. – 1939. szept. 1./ 6. – 1939. szept. 13./ 6. A visszatért Felvidék történetéből – Vágvecse I-III.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. nov. 2./ 1. A Felvidék hazatérésének évfordulójára. Kárpátalja: *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 20./ 1. Üdvözölve légy, Kárpátalja!; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. jún. 10./ 7. – 1939. jún. 20./ 4. A visszatért Huszt történetéből. I-II. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi, Vágsellyén.); *Orthodox Zsidó Újság* 1940. ápr. 1./ 3. Amiről most Munkácson beszélnek.

Erdély: *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 10./ 3. Erdély hazatéréséhez.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 20./ 1. A kolozsvári szózat.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 20./ 3. Az erdélyi orthodoxia életéből.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. okt. 1./ 6. Az erdélyi zsidóság II. – Margita.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. okt. 16./ 3. Visszatért hitközségek III.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. nov. 8./ 1. Erdélyi zsidó hittestvéreink.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. nov. 22./ 3. Visszatért hitközségek IV.; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. jan. 1./ 5-6. A visszatért Nagyvárad.

Délvidék: *Orthodox Zsidó Újság* 1941. ápr. 24./ 3. Üdvözlégy Délvidék!; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. máj. 10./ 1. A délvidéki zsidóság magyarhúsége Írta: Stern Mózes, a Zentai szefard-orth. hitk. titkára.

115 *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 10./ 5. Trianon felszámolása Írta: Korein Dezső.

Tanulságok

A határok módosítása mindhárom zsidó stratégia számára teljesen új helyzetet teremtett. Földrajzi, társadalmi határok módosultak, demográfiai és intézményi változásokat idézve elő. Ezek a változások a neológia esetében az irányzat relatív számarányának növekedésével jártak egy megváltozott nemzetkonceptió közepette, amelyet a sajtó által megjelenített stratégia átmeneti, anomaliaszerű állapotként értelmezett az „aranykor” visszatértének reményében. A neológ önmeghatározás és nemzetkonceptióhoz való viszonyulás a korábbi állapotok védelmét szolgálta. A cionista mozgalom számára a változások a perifériális helyzetből való kilépést, a mozgalom jelentőségének megnövekedését és az új alternatívává válás lehetőségét hozta el, elsősorban a határon túlra került területeken. Az orthodoxia számára a változás számaránybeli csökkenést hozott, a jiddis és jüdisch-deutsch nyelvű közösségek elvesztését idézte elő, a határ pedig a vallási élet áthidalandó realitásává vált. A nemzetkonceptió és a társadalmi határok változását viszont – a cionista mozgalomhoz hasonlóan – saját stratégiájának igazolásaként értelmezte.

A határokhoz kötődő magyar szimbolikus politika eltérően csapódott le az egyes stratégiáknál. Ez pedig szorosan összefüggött az egyes csoportok önképével. A jelenség a nemzetvallás tartalmait megjelenítő szimbólumok multivokalitása felől értelmezhető. A felhasznált jelképek a legkülönbébb tartalmakat egyesítették és alkalmat nyújtottak az eltolódó társadalmi határok által elválasztott legkülönbébb csoportok integrálására. A neológ értelmezés a nemzetvallás Trianonhoz kötődő kultuszát a felekezeti irányzat társadalmi és nemzeti belüli helyzetének változásával állította párhuzamba, a korábbi fővonalbeli nemzetkonceptiót tartva meg. A cionizmus mint disszimilációs stratégia – az önálló nemzeteszmét és a többségi nemzet iránti lojalitást hangsúlyozva – a jelenségek és kultuszok párhuzamosságát emelte ki. A magyar nemzeteszme törekvéseivel a zsidó nemzeteszme legitim voltát támasztotta alá. Az orthodoxia pedig a korszak „toposzait” a hitbuzgalom elmélyítésének szándékával értelmezte át. Trianon vesztesége és társadalmi válsága a népet büntető/ jutalmazó Örökkévaló hagyományos koncepciójában tűnt fel, a társadalom és az orthodox közösségek számára a *t'suva tevés*, a megtérés alternatíváját kínálta problémakezelési modellként, ami a vallásos életvitelhez és közösségi erkölshöz való visszatérésben testesült meg. A határok kérdése a tradicionális vallásos életvitelű nagy hitközségek újbóli intézményi egységének kérdésévé vált, amelynek általános kihatást tulajdonítottak a tradicionalitásra törekvő zsidóságra nézve. Ebben az önértelmezésben ez utóbbi válhatott volna a modernitás útjára lépett zsidóság visszatérési közegévé a két világháború közötti magyar társadalomban.

A sajtódiskurzusokat azonban nem lehet pusztán intézményi stratégiáknak tekinteni. Mögöttük az egyéni életutak, elvágott családi és egzisztenciális kötelek, megtört sorsok, valamint a Magyarországra menekülők társadalmi valósága és konfliktusa húzódott meg, alapot szolgáltatva a határokhoz kötődő jelenségek mindennapi rutinok és értelmezések szintjén való megjelenéshez.

IRODALOM

A. SAJTI Enikő

2004 *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Magyarok a Délvidéken 1918-1947. Napvilág Kiadó, Budapest.

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern*. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BACSKAI Sándor

2004 *Az első nap*. Emlékképek az ortodox zsidóságról. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

BARNA Gábor

2000 *Idő és emlékezet*. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Közelítések az időhöz*. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum, Budapest. 152-171.

ERIKSEN, Thomas Hylland

2006 *Kis helyek- nagy témák*. Bevezetés a szociálintropológiába. Gondolat Kiadó, Budapest.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó, Budapest.

FURSETH, Inger – REPSTAD, Pal

2006 *An Introduction to the Sociology of Religion*. Classical and Contemporary Perspectives. Ashgate, Burlington.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLESZER Norbert

2008 Orthodox Kosher Mass Culture? Food Industry, Hospitality Industry, Children's Holidays and Open-air Baths in the Weekly Paper of Orthodox Jewry in Hungary, 1925-1944. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 217-242.

GLESZER Norbert – ZIMA András

2009a Ráció és vallás. Hagyományracionalizálás és tradicionalításra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. *Korunk* 3 (7). (2009. július). 89-96.

2009b „A világosság örök forrása”. A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban. *Ethnographia* 2009 (4). 333-354.

GYÁNI Gábor

1997 A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 1997 (6). 1265-1304.

2000 Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest. 81-94.

HANKISS Elemér

1983 *Társadalmi csapdák diagnózisok*. Második kiadás. Magvető, Budapest.

1991 Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. [Első kiadás 1985, Népművelési Intézet és a Múcsarnok közös kiadványa, Budapest] Corvina, Budapest. 64-90.

HASE, Thomas

2001 *Zivilreligion*. Religionswissenschaftliche Überlegungen zu einem theoretischen Konzept am Beispiel der USA. Ergon Verlag, Würzburg.

KÖVÉR György

2003 Középrend vagy középosztály(ok). Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* 2003 (5). 1119-1168.

LÉGRÁDY Ottó

1931 *Justice for Hungary! The Cruel Errors of Trianon*. Third revised edition. Published in Commemoration of the fiftieth Anniversary of the Establishment of the Political Daily "Pesti Hirlap" by Légrády Brothers, Budapest.

OLICK, Jeffry K. – ROBBINS, Joyce

1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotechnikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37 (1999. szeptember). 19-43.

RÉKAI Miklós

2000 Az idő a zsidó kultúrában, in: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 70-83.

ROMSICS Gergely

2004 *Mítosz és emlékezet*. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. L'Harmattan, Budapest.

ROMSICS Ignác

2005 *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris, Budapest.

SCHEIDER, Rolf

1987 *Civil Religion*. Die religiöse Dimension der politischen Kultur. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.

TURNER, Victor

1975 Social Dramas and Ritual Metaphors. In: Victor Turner: *Dramas, Fields, and Metaphors – Symbolik Action in Human Society*. Cornell University Press, Ithaca – London. 23-59.

ZEIDLER Miklós

2001 *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest.

2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. REGIO Könyvek. Teleki László Alapítvány, Budapest.

2009 *A revíziós gondolat*. Második, bővített kiadás. Kalligram, Pozsony.

ZIMA András

2008 Cult or Spirit? Integration Strategies and History of Memory in Jewish Groups in Hungary at the Turn of the 19th–20th Century. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 243–262.

GLÄSSER, NORBERT – ZIMA, ANDRÁS

UNCHANGINGNESS IN CHANGE

The changed self-image of Budapest Jewish groups
in the interwar years as a result of the changed borders
in the Carpathian Basin

In this study we examine how the changed borders following the First World War appeared in the discourses of the Jewish press in Hungary. Hungarian society in the interwar years was imbued with the question of borders. There was no political force in the country that did not place the emphasis on the question of territorial revision. At the same time, beyond the political elite, the entire Hungarian society experienced the feeling of a collective, national loss induced by the peace treaty. In Central Europe the social and cultural processes within various groups of Jews before the First World War were determined by the imperial frames. While the nation states that came into being set the general frames, the attitude of the Jews towards modernity as a process, their religious and cultural strategies extended beyond these frames. The new borders drawn after the First World War fundamentally changed the social and cultural environment in which the earlier Jewish strategies had emerged and functioned; and shaped their attitude towards Hungarian symbolic politics. After 1920 there was also a change in the proportions of the different Jewish trends in Hungary. The borders appeared not only in their physical state as an unbridgeable reality that had to be dealt with but also created new borders in the organisation of groups and society.

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

KONFLIKTUSOK, LOJALITÁSOK ÉS VÁRAKOZÁSOK HATÁRÁN

Az elcsatolt területek megjelenítése a budapesti zsidó sajtóban¹

A tanulmány az erdélyi, partiumi, kárpátaljai, felvidéki és délvidéki zsidóság új impériumhoz való viszonyának kulturális reprezentációit elemzi a budapesti neológ, orthodox és cionista sajtóban, különös tekintettel azokra a gyakorlatokra, amelyek átfogóbb diskurzusokba, reprezentációs rendszerekbe vonják be az elképzeléseket a földrajzi tájegységekről.

Az utódállamok szervezeti és mozgalmi intézményrendszerének létrejöttével a korábban egységes keretek között élő zsidó irányzatok és stratégiák az új politikai realitások részeivé váltak, ugyanakkor a korábbi Budapest-központú intézményrendszer elitje továbbra is érzékeny maradt az új, határokon kívülre került intézményrészek ügyei iránt. Így a határon túli zsidóságot sem kezelték külföldiként, a tényleges politikai határok nem jelentek meg tudati határokként. Ehhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy mind az elit körében, mind pedig az egyes irányzatok tagjai között számos egyént fűzött rokoni, családi, baráti, ismeretségi szál a kívül került hitközségek tagjaihoz, illetve megtört egzisztenciaként többen kényszerültek szülőföldjükről Magyarországra menekülni. Elsősorban a nemzedéki emlékezet és a közös események voltak azok, amelyek összefűzték őket, és kijelölték a jelen értelmezési kereteit. Másodsorban pedig az új korszak meghatározó társadalmi diskurzusába illeszkedtek bele. Az orthodoxia, a neológia és a cionista mozgalom fővárosi lapja nagyon eltérő képet nyújt a határon túli zsidóságot érintő kérdésekről. Ez a modernitáshoz és nemzeteszméhez való eltérő viszonyulásából eredt.

Az első világháborút lezáró békerendszer véglegessé tette az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását. A kettős birodalom szétesése új helyzetet teremtett Közép-Európában. Míg a háború előtt szinte egész Közép-Európa egy vagy két nagyhatalom uralma alatt állt, a húszas évek elejére a dezintegrálódott Közép-Európa több egymással is rivalizáló kis állam halmazává változott. Az új politikai határok mellett új vámhatárok is születtek, melyek korábban hosszú időn át egységesnek tekintett gazdasági térséget szakítottak szét. A megváltozott hatalmi struktúra jó időre visszavetette a térség kis államainak gazdasági teljesítményét

1 A szerzők közül Glässer Norbert az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa.

– kivéve Csehszlovákiát. Szintén a háború következményének tudható be, hogy a négy patinás dinasztikus állam – a Habsburg, az Oszmán, a Hohenzollern és a Romanov – megszűnésével az utolsó dinasztikus hatalmak is eltűntek Európa térképéről. A háborút követő átrendeződés a dinasztikus birodalmak mellett eltörölte a nemzettudat áttételes birodalmi válfaját is.² A dinasztikához való lojalitást új kötődések váltották fel. A két világháború között a közös állam, birodalom iránti lojalitást felváltotta az utódállamok népeinek saját egyediségükbe vetett hite. Ennek keretében fontos szempont lett a népek önmegvalósítása saját népi államukban. Az önmegvalósítások általuk kitűzött célját persze Közép-Európa kis nemzetei leginkább csak egymással szemben érhették volna el.³

Közép-Európa népeinek megváltozott tudatállapota, új emlékezetek, illetve az új államok által megrendelt új történeti kánonok megalkotását igényelték. Az újonnan megalkotott kollektív történeti tudatokban a dinasztikus múlt emlékezete antitézisként jelent meg a függetlenségét elnyert nemzeti-népi jelennel szemben. Az új fogalmi keretben a letűnt dinasztizmust elnyomó struktúraként mutatták be, mely akadályozta a népi önmegvalósítás kiteljesedését és a népi tudat megélését. Ezek a képzetek megjelentek a Habsburg, a Romanov és az Oszmán birodalmak utódállamainak történeti emlékezetében. Hasonlóan alakult a térség újonnan létrejött államainak kollektív emlékezetében a dinasztikus múlthoz köthető történeti Magyarország képe is.⁴

A polgári öntudat pillére a világának középpontjában álló, azt formálni szándékozó egyén, akinek önmeghatározásában fontos helyet kapott a politikai elköteleződés.⁵ A neológ és orthodox zsidóság középrétegekhez tartozó tagjai egyaránt a modern magyar asszimilatív nemzeteszmé keretében tekintettek önmagukra, a magyar nemzet részeként. A modern nemzeteszmé és a szimbolikus politika – eltérő stratégiák mentén – fontos elemét képezte a sajtódiskurzusoknak.

A különböző határon túli területekről a két világháború között kialakított izraelita irányzati vagy zsidó mozgalmi kép egyfelől a zsidó polgárosodásról, szimbolikus politikáról nyújt ismereteket, másrészt nem értelmezhető a magyar nemzeteszmé átfogóbb tendenciái nélkül.

A magyar polgári nemzeti közösségbe való betagozódás idején Erdély felértékelődése a magyar népi kultúra felfedezésébe, a „magyar nemzeti táj és nemzeti kultúra” szerkezetének kialakításába illeszkedett.⁶ Felvidék és az egykori déli végek szintén a nemzeti történeti látószög szempontjából nyertek többletjelentéseket a századfordulóra. A polgári nemzetfelfogás a 19. században „a földrajzi értelemben vett haza (Hungária) képéből indult ki, amelyben több nemzetiség élt egymás mellett, egymással, sőt a Monarchiával sem feltétlenül ellenséges viszonyban. Ez a nemzet a modernizációval és az urbánus életforma következményeivel szemben is befogadóbb volt.”⁷ A neológ és orthodox intézményrendszer,

2 DIÓSZEGI 1997. 284.

3 ROMSICS 2010.

4 SOLE 1968. 132.

5 KAPITÁNY–KAPITÁNY 2007. 383–384.

6 POZSONY 2012. 667–668.

7 FEISCHMIDT 2005. 8.

a modern nemzeteszméhez és államhoz való viszony a dualizmus idején alakult ki, ahogyan a cionizmus is ekkor jelent meg Közép-Európában.

„Magyarország” vagy a „magyar” fogalma mást jelentett a magyar nyelvű olvasóközönség és az Osztrák-Magyar Monarchiával ezen belül Magyarországgal foglalkozó nem-magyar nyelvű történészek és publicisták számára. A Monarchiával és ezen belül Magyarországgal foglalkozó nem-magyar nyelvű történeti diskurzus általában különbséget tett „hungarusok”, és „magyarok” között. A „magyarok”, mint egy etnikai közösség tagjai, a „hungarusok”, mint a Regnum Hungarorum, politikai entitás alattvalói jelentek meg.⁸ A korszakkal és a Monarchiával foglalkozó angol nyelvű szakirodalom „Hungary”-nek hívja a Regnum Hungarorum egészét, a „Hungarians” elnevezés a korona alattvalóira utal, míg a „Magyars” kifejezés a magyarul beszélők közösségét jelöli.⁹

A történeti Magyarországgal kapcsolatos nyugati történészdiskurzust alapvetően meghatározta egy skót történész, Robert William Seton-Watson. Seton-Watson Scotus Viator álnéven publikálta az Osztrák-Magyar Monarchiával és ezen belül Magyarországgal kapcsolatos írásait. 1906-tól járta Magyarország nemzetiségek lakta vidékeit, és különböző magyar, osztrák, angol és más lapokban közölt cikkeiben alkotott leújtó véleményt a magyar kormányok nemzeti-ségi politikájáról. 1916-ban egy angolul megjelent kötetben foglalta össze Ausztria-Magyarországon szerzett tapasztalatait. Brutálisnak, zsarnokinak minősítette a magyar nemzetiségi politikát, melynek során az abszolút kisebbségben lévő etnikai csoport („Magyars”) monopolizálva a politikai hatalmat kegyetlenül elnyomta a korona alattvalóinak („Hungarians”) többségét.¹⁰ A magyar kormányhoz közel állónak tekintett „Magyar Figyelő” című folyóirat angol háborús propagandának bélyegezte Seaton-Watson 1916-os könyvét. Korábban megjelent írásaira rendszeresen kemény hangnemben reagált a lap, külhatalmak konspirációjának gondolva „a Scotus Viator” tevékenységét.

„...Scotus Viator tényleg zsoldosa az osztrák imperialistákból és magyar nemzetiségekből összezsúrdult koalíciónak, amelynek tagjai egyrészt nagy-osztrák célokat, másrészt a Habsburg-hatalommal konkuráló idegen államideálokat szolgálnak, abban az egyben azonban egyelőre megegyeznek, hogy ellentétes aspirációik megvalósulásának legfőbb akadályát a magyar nemzeti államban látják. Lehet továbbá – és erre nem egy jel utal – hogy Scotus Viator szereplésének belső indokai között helye jut annak a kenetteljes hittérítő-hipokrizisnek is, amely nem vesz tudomást a brit gyarmatpolitika nyomában rothadó hullahegyekről, de följajdul és a humanizmus legdrágább kincseit félti, ha valahol elcsavarnak egy törvényparagrafust.”¹¹

8 A hungarus önértelmezés a monarchia idején sem tűnt el teljesen, csupán perifériára szorult. Vö. a Kronprizenwerk koncepciójával: HOFFER 2009. 109-132.

9 pl. ROZENBLIT 2001. 8.; Scotus Viator, *Racial Problems in Hungary* (Constable & Co., 1908); ellenpéldaként viszont lásd JELINEK 2007.

10 SETON-WATSON 1916. 36-39.

11 *Magyar Figyelő*, 1911, 1/4./ 523-527. Hg.F., Scotus Viator és a budapesti radikálisok

Az általában magyar nyelven megjelent tiltakozások ellenére a nyugati közvélemény az első világháború időszakában és azt követő időszakban is többnyire a Seton-Watson által képviselt álláspontot tette magáévá.

A mai magyarországi történetírásnak fővonalbeli nemzetállami diskurzusaitól¹² eltérően Közép-Európára a 20. század első felében, mint létező egységes kulturális térségre tekintünk, amelyhez Nyugat-Európa és a keleti szláv térség között elterülő, a német nyelv és kultúra által meghatározott területek tartoztak. Ezért az ezeken a területeken felbukkanó nemzeti mozgalmak is a német nacionalizmus ismertetőjegyeit hordozzák magukon (pl. nyelvi, kulturális alapú nemzet-tudat). Az első világháború előtt Németország és Ausztria-Magyarország töltötte ki az egész térséget. A két világháború között Közép-Európa alatt Németországot valamint Németország és Szovjet-Oroszország között fekvő, korábbi dinasztikus hatalmak romjain magalakuló nemzetállamok összességét értjük.¹³

Új hatalmi rendszerek és irányzati struktúrák

Az utódállamokhoz csatolt zsidó közösségek 1920 után végérvényesen új hatalmi realitások, intézményi, jogi és gazdasági struktúrák részévé váltak. Ezekben kellett felépíteni és működtetni saját intézményrendszereiket, érvényesíteni érdekeiket. Az orthodoxia új helyzetéhez való viszonyulását egyfelől a judaizmus vallási elvei, másfelől a párhuzamos lojalitások határozták meg. Az elcsatolt területek a magyar hivatalos és a zsidó irányzatok emlékezeti kánonjában eltérő súllyal bírtak. Míg az előbbi a területek történeti kontinuitása és az egyes magyar néprajzi csoportoknak tulajdonított unikalitás és autenticitás határozta meg, addig a zsidó értelmezésekben a hitközségi történeti emlékezet mélysége és a zsidóság számaránya határozta meg. Így egyes területek, mint Erdély és a Felvidék hangsúlyosabbá, míg mások, mint Órvidék, Délvidék kevésbé reflektáltaká váltak az egyes lapok híreiben.¹⁴

¹² Vö. FROJIMOVICS 2008. 215.

¹³ LENDVAI 1997. 10

¹⁴ Az Órvidékről minimális szervezeti vonatkozású hírek jelentek meg. Pl. az orthodox sajtó éves közgyűlésekről közölt rövid híreket, lásd: *Zsidó Újság* 1925. dec. 4./ 13. Hírek – Burgerland hitközségei.

Erdélyi zsidóság

Erdélyről a két világháború között kialakított izraelita képek egyfelől a zsidó polgárosodásról, szimbolikus politikáról nyújtanak ismereteket, másrészt nem értelmezhetők a magyar nemzeteszme átfogóbb tendenciái nélkül. A magyar értelmiségi és polgári réteg érdeklődése Erdély tájegységei felé a 19. század második felére tehető. Ez a magyar népi kultúrára, a természeti adottságokra és az épített örökségre terjedt ki, „mivel akkor épp itt vélték felfedezni a magyar nemzeti kultúra legősbibb, legarchaikusabb és legsajátosabb elemeit.”¹⁵ A magyar polgári nemzeti közösségbe való betagozódás idején Erdély felértékelődése a magyar népi kultúra felfedezésébe, a „magyar nemzeti táj és nemzeti kultúra” szerkezetének kialakításába illeszkedett. A székely népi kultúra tárgyai ezáltal váltak 1867-1920 között az „összmagyar nemzeti azonosságtudat sajátos jelképeivé és hordozóivá”.¹⁶ A polgári nemzetfelfogás a 19. században

„a földrajzi értelemben vett haza (Hungária) képéből indult ki, amelyben több nemzetiség élt egymás mellett, egymással, sőt a Monarchiával sem feltétlenül ellenséges viszonyban. Ez a nemzet a modernizációval és az urbánus életforma következményeivel szemben is befogadóbb volt.”¹⁷

A neológ *Egyenlőség* Erdéllyel kapcsolatos cikkei mindig híven követték a főáramban lévő magyar nemzeti stratégiát. Erdély magyarságához hasonlóan Erdély zsidóságát is különleges, romantikus tulajdonságokkal ruházta fel a lap, illetve az összmagyar érdekek képviselőiben játszott kivételes szerepüket hangsúlyozta.

„A romániai politika fordulatai azért érdekelnek bennünket mindennél lázasabban, mert egyrészt a zsidóságot közelelről érintő események a közvetlen szomszédságunkban játszódnak le, másrészt pedig az erdélyi zsidóság sorsa is komoly fordulathoz jutott. Az erdélyi zsidóság viszont már a háború befejezése előtt is egyik legelittebb rétege volt a magyar zsidóságnak, Trianon óta pedig a magyarság és a magyar zsidóság szempontjából egyaránt nagy jelentőséghez jutott.”¹⁸

Az erdélyi és partiumi rabbik és hitközségeik a budapesti orthodox zsidó sajtóban a vallásosság bástyáiként jelentek meg. Az „erdélyi” hitközségek belső élete, intézményi problémái így a fontos híradások között szerepeltek. A nagykarolyi chászid rebbről szóló híradás is jól tükrözi ezt.

¹⁵ POZSONY 2012. 667.

¹⁶ POZSONY 2012. 668.

¹⁷ FEISCHMIDT 2005. 8.

¹⁸ *Egyenlőség* 1938. jan. 7./ 1-2. Európa beleszól a román zsidóüldözés barbár terveibe

„Rabbi Jóél személyiségének nagy hatását tapasztalhatja mindenki, aki székhelyére: Nagy-Károlyba jut. A nagykárolyi orthodox hitközség ugyan csupán a talmudtudóst választotta meg benne főrabbinak, de működése fellendítette az eddig oly csendes hitközséget. A sok vendég szükségessé tette az elhelyezésükről való gondoskodást. Erre a feladatra a nagy számban keletkezett szálláshelyek és rituális vendéglők vállalkoztak. Fellendült a bérkocsi ipar is. A fiakkeresek azonban nem nagyon szolid alapon dolgoznak. Ha egy kissé élénk a forgalom, például ünnepeken, vagy akár szabbosoz előtt, akkor nem röstelik a konjunktura magaslatára emelkedve a tarifa kétszeresét is elkérni.”¹⁹

Az „erdélyi” orthodoxia vallási vezetői egyúttal a budapesti országos orthodox intézményrendszer és sajtó legitimálói is voltak. A nagykárolyi főrabbi viszonyulásaként a pesti orthodox intézményi elithez ez az orthodox hetilapban is nyilvánult. A főrabbi

„Igen jól emlékezik a bold. Groszberg Lipót z. c. l. szerkesztette »Allgemeine Jüdische Zeitung«-ra, melyet buzgón olvasott, de arról is tud, hogy az apa művét folytatja most a fia a *Zsidó Újság*-ban. [...] Teitelbaum főrabbi meglátogatta Frankl Adolf országos orth. elnököt, aki a látogatást vejével Kahán Frankl Samu urral viszonzta. Fogadta továbbá több rabbi látogatását, többek között Steif pesti rabbiét is. Éjfélkor utazott haza hitközségébe, Nagykárolyba.”²⁰

Románia területe a Nagy Háborút követően több mint a duplájára nőtt Erdély, a Partium, Észak-Bukovina és Besszarábia megszerzésével. Az így létrejött Nagy-Románia négy részből állt össze: A Regátból (a régi királyság), Bukovinából, Besszarábiából és Nagy-Erdélyből.²¹ Románia területi növekedésével és lakosság számának növekedésével együtt átalakult etnikai összetétele is. Míg a régi királyság homogén nemzetállam volt, a háború utáni Románia lakosságának több mint egynegyedét kisebbségek tették ki.²² Emellett átalakult Románia társadalmi szerkezete is. Felduzzadt a városi népesség száma, melyet az 1930-as évekre 3 millió főre becsültek. E folyamat jellegzetes vonásaként nőtt a városi munkások száma is. Mindezek ellenére Romániában, a számában gyorsan gyarapodó ipari munkásság a román társadalom mindössze 7 százalékát tette ki, míg az agrárnépesség aránya elérte az összlakosság 75 százalékát.²³

19 *Zsidó Újság* 1926. okt. 15./ 3. Nagyváradtól Szigetig – Uti jegyzetek. – Sch. L.

20 *Zsidó Újság* 1932. szept. 30./ 5. Beszélgetés a Szentföldről visszatérő nagykárolyi főrabbiával, Budapestben – G.[berger Jenő főszerkesztő]

21 Nagy-Erdély három régióból állt össze. A történelmi Erdélyből, a Bánátból és a Partiumból.

22 A zsidókat, akárcsak Csehszlovákiában, az államhatalom etnikai közösségként tartotta nyilván. Így csökkentve a magyar elem súlyát a királyságon belül.

23 DIÓSZEGI HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 321, 326

A háború után átszervezett Románia a dinasztíát Óromániától örökölte. A választójog demokratizálása ellenére a román politikai rendszer alapvetően autoriter maradt. Az uralkodó bárkit, akár a parlamenten kívülről is, megbízható kormányalakítással, így a parlament szerepe másodrendű maradt. Az 1923-as alkotmány változatlanul hagyta a korábbi uralkodói jogkörök nagy részét: vétőjogot a törvényhozás döntéseivel szemben, a kormányok kinevezésének és felmentésének, valamint a parlament feloszlításának jogát.²⁴

Az új Romániában két nagy politikai párt, és a két nagy párt mögött álló két polgári érdekcsoport versengése határozta meg a politikai életet. A Manui vezette nemzeti liberális Nemzeti Párt és a liberálisok ellenpólusaként létrejött Nemzeti Parasztpárt a húszas években lényegében lefedte az egész politikai spektrumot. Az olyan kispártoknak mint például az 1922-től működő Országos Magyar Pártnak a legfontosabb feladata a parlamentbe bejutás volt, fenntartva a magyar jelenlétet a törvényhozásban. A 30-as években a politikai élet átalakult. Ez köszönhető volt a két nagy párt elhasználódásának, melyet nagyrészt a világválság idézett elő, a II. Károly király személyi politikai ambícióinak, illetve egy új párt a Vasgárda politikai főáramba kerülésének. A Vasgárda, mely kollektív alapon nemzeti hierarchián felépülő totális államot hirdetett, a német nácizmust elegyítette ortodox miszticizmussal.²⁵

Az antiszemita diskurzus a korszakban Romániában mindvégig a politika főáramában volt. A román politika zsidóellenes megnyilvánulásairól rendszeresen tudósított az *Egyenlőség*:

„Alig egy hét telt el, az új román kormány megalakulása óta és Európa megmozdult, hogy megálljt kiáltson a barbarizmus készülődő hadjáratának. Amit Németország megtehetett zsidóival, azt Románia nem teheti. Az első hét azzal telt, hogy különböző 'nürnbergi' rendeleteket hoztak a román antiszemitizmus uralomra került miniszterei.”²⁶

Az erdélyi magyarság és az erdélyi magyar zsidóság összetartozását hangsúlyozták, egy olyan eszményi kapcsolatot láttattak, amelyet az antiszemita erők sem bonthattak meg, és a nehéz idők csak elmélyítettek.

„Felháborító a magyar antiszemita sajtónak az a viselkedése, hogy e nehéz napokban éket akar verni az erdélyi magyarok közé felekezeti szempontból.” [...] Természetesen nem fog sem a romániai, sem az itthoni antiszemitizmusnak sikerülnie, hogy az erdélyi zsidóságot az erdélyi magyarságtól elválassza. Ezt legelsősorban maga az erdélyi

24 DIÓSZEGI HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 336

25 DIÓSZEGI HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 337.

26 *Egyenlőség* 1938. jan. 7./ 1-2. Európa beleszól a román zsidóüldözés barbár terveibe.

magyarság nem engedné meg, melynek húsz év óta együttérző, testvéri támogatója a magyar kultúrharcában az erdélyi zsidóság.”²⁷

A budapesti *Egyenlőség* hetilap a szélsőjobboldali román törekvések magyar és zsidóellenességét egy tőről fakadóként mutatta be.

„Egy brassói ujságíró kérdésére, hogy: »Mi tette antiszemitává?«, Vajda Vojvoda Sándor a következőképpen válaszolt: »Tulajdonképpen a magyarokon keresztül haragudtam meg a zsidókra. Politikai tevékenységem révén gyakran voltam kénytelen igénybe venni a sajtót és a politikusokat a magyarok elleni akcióim támogatására. Ilyenkor azonban mindig mint egy kemény falba ütköztem bele a liberális sajtóba és liberális politikuskokba, akik majdnem mindig zsidók voltak és akik a magyar álláspontot támogatták. [...] A magyarok elleni harc ilyenformán a liberálisok elleni harcot és a liberálisok elleni harc nolens volens a zsidók elleni harcot is jelentette. [...]«”²⁸

A román diákok garázdaságai a „romániai pokolról” alkotott budapesti orthodox zsidó kép visszatérő elemei voltak. Az 1903. és 1905. évi a kisinyovi orosz pogrom Besszarábiában,²⁹ az 1907-es nagy román parasztfelkelés és az 1916-os erdélyi román betörés Budapestre érkező zsidó menekültjeinek hírei már a dualizmus idején létrehozták a magyarországi zsidó emlékezeti kultúrában formálódó „orosz/szovjet” és „román pokol” toposzát.³⁰ Az utódállamokbeli orthodox zsidóság magyarhűségének hangsúlyozása³¹ együtt jelent meg a román politikai antiszemitizmus részéről elszenvedett atrocitásokkal.

Egy 1927-es bukaresti olvasói levél a túlfűtött román nacionalizmus és a nagyváradi zsidóellenes atrocitások összefonódását állította középpontba.

„Itália hosszas habozás után végre ratifikálta Besszarábia annektálását. Ennek az eseménynek örömhírére Nagyváradon a diákság nagy ünnepélyt rendezett katonazenével és fáklyás menettel. Mikor a menet a Kereskedelmi csarnokhoz ért, az teljesen ki volt világítva, mivelhogy a jótékony Zsidó Leányegyesület estélyt tartott. A menetben résztvevő diákok közül egynéhány kövekkel kezdte bombázni az ablakokat. [...] 20 percnyi kínos várakozás után megjelent a szintéren husz rendőr. De akkor a merénylők szépen elsétáltak, egyet

27 *Egyenlőség* 1938. jan. 7./ 1-2. Európa beleszól a román zsidóüldözés barbár terveibe.

28 *Egyenlőség* 1935. ápr. 6./ 13. Vajda-Vojvoda megmagyarázza: Miért lett antiszemita?

29 A román többség által lakott Besszarábia az első világháború előtt az Orosz Birodalom fennhatósága alatt állt.

30 Vö. PREPUK 1997. 163-168., OIȘTEANU 2004, HAUMANN 2002. 184-188.

31 *Zsidó Újság* 1927. jún. 5./ 4-5. Zsidóverések Kolozsvár uccáin; *Zsidó Újság* 1927. szept. 16./ 1. A szlovenszko zsidó loyaltása; *Zsidó Újság* 1928. okt. 12./ 11. Hírek – Hósi halált halt katonai „szökevények”; *Zsidó Újság* 1928. szept. 28./ 11. Hírek – Segítség egy hazátlan zsidó gyermekeink; *Zsidó Újság* 1928. nov. 16./ 9. Trianon miatt a toloncházban.; *Zsidó Újság* 1931. ápr. 17./ 8-9. A mártír temetése.; *Zsidó Újság* 1933. aug. 25./ 11. Hírek – Egy fiatal nagyrabbi Budapesten.

sem sikerült elfogni. Nem is üldözték őket. Minek is? Féltek attól, hogy úgy ne járjanak, mint a pietraneamtei zsidók. Értetlen gyerkőcök jomkippur napján beverték a templom ablakait. A felháborodott zsidók egynémelyike utána futott a haszontalanoknak és elverték őket. Mi lett a vége? Elítélték a zsidókat börtönre és súlyos pénzbüntetésre, a templomot meggyalázó kamaszoknak pedig semmi bajuk nem lett, sőt, kártérítést is kaptak. Így fest az európai kultúra Romániában, a Kelet franciái között!”³²

A budapesti orthodox lap kolozsvári tudósítója két évvel később arról számolt be, hogy a krajovai diákkongresszus részeg román diákjai zsidóverést rendeztek a vonaton és leszállásra kényszerítették a zsidó utasokat.

„A csütörtök délután Nagyváradról, 3.20 órakor induló gyorsvonatra egy nagyobb diákcsoport szállt fel, akik Krajovából Temesváron keresztül érkeztek nagyváradra. A zsidók, akik észrevették, hogy a diákok verekedésre készülődnek, egymás mellé húzódtak. Mintegy 20 zsidó utasa volt a vonatnak, akik két fülkét töltöttek meg. Csucsáig csak annyi történt, hogy a diákok őrseget állítottak a zsidó utasok fülkéi mögé, de mikor a vonat kifutott Csucsáról, kiadták a jelszót verésre. [...] A diákok ezután rátámadtak a védtelen zsidó utasokra és botokkal agyba-főbe verték őket. Mintegy háromnegyed óráig tartott a verés, miközben ki akarták dobálni a zsidó utasok holmiját a vonatból, a vezérük azonban ebben megakadályozta őket, azzal, hogy idegen vagyont ne rongáljanak, de verni szabad. Amikor befutott a vonat Bánffyhunyadra, a zsidó utasokat a vasúti közegek ellenállása dacára is leszállásra kényszerítették, miközben újra agyba-főbe verték mindegyiket. [...] Az így zsidótlanitott vonat rendes időben futott be Kolozsvárra.”³³
– a zsidó utasok feljelentést tettek.

A korábbi belpolitikai egyensúly megbomlására válaszul a király – a jugoszláv és bolgár példát követve – 1938 februárjában ostromállapotot hirdetett, felfüggesztette a parlament munkáját, a pártokat feloszlatta és királydiktatúrát vezetett be. 1940 folyamán Románia elvesztette Besszarábiát, Észak-Bukovinát, Észak-Erdélyt és Dél-Dobrudzsát. A felelősséget a királynak kellett vállalnia. Károly lemondott a trónról fia javára, minden hatalmat pedig Antonescu tábornokra ruházott, és elhagyta Romániát. A királydiktatúrát 1940 szeptemberében katonai diktatúra váltotta fel.³⁴

A Nagy Háborút követően Nagy-Romániában 767000 zsidó élt. Ez a zsidó tömeg azonban nem alkotott homogén közösséget, régióként és régiókon belül

32 *Zsidó Újság* 1927. márc. 25./ 5. A romániai pokolból – Bukaresti levelezőnkől.

33 *Zsidó Újság* 1929. dec. 13./ 7. Román diákok agyba-főbe verték a zsidókat egy erdélyi vonaton.

34 DIÓSZEGI HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 338.

is politikai, nyelvi, kulturális, vallási törésvonalak darabolták több részre Románia zsidóságát.³⁵

A politikai szempontból figyelve a regátbeli zsidók a világháború előtt még emancipációval sem rendelkeztek, töredéküknek volt csupán román állampolgársága. Besszarábia 1812 és 1918 között orosz fennhatóság alatt állt, és súlyos zsidóüldöztetéseknek volt a színtere. A zsidó-ellenes hangulat a Besszarábiában a két világháború között is fennmaradt. Zsidó tömegek akartak innen elvándorolni, és lettek hívei a cionizmus eszméjének. Az előbbiekkal szemben Bukovina Habsburg-Ausztria egyik tartománya volt. Habsburg-Ausztria többi tartománya-ihoz hasonlóan a zsidók – a sok nemzetiség egyikeként³⁶ – itt is teljes jogegyenlőséget élveztek, erdélyi hitsorosaikhoz hasonlóan.³⁷

Ha vallási, kulturális szemszögből vizsgáljuk Nagy-Románia zsidó csoportjait, akkor egy rendkívül heterogén romániai zsidóság képe tárul elénk. Frojimovics Kinga szerint a Regaton belül Havasalföldön közép-európai zsidók éltek, míg Moldvában kelet-európaiak (chászidok). Az Regátban az európai eredetű zsidó közösségek mellett jelentős számban szefárd zsidó csoportok is léteztek. Besszarábiára és Bukovinára szintén keleti zsidóság volt jellemző. Bukovinában működött például az egyik legismertebb chászid dinasztia a sadagorai. Mindkét helyen volt azonban egy szűk réteget alkotó, sokszor közép-európai eredetű, akkulturalódott zsidó elit. Ezen elitcsoportok közül a bukovinai germanizálódott, a besszarábiai russzifikálódott.³⁸

Nagy-Erdély három régiójából a történelmi Erdélyben többségében közép-európai eredetű zsidók éltek nagyrészt magyar, kisebb részt német kötődéssel. A Partium Galíciával szomszédságban lévő területein kelet-európai chászid közösségek működtek. Ezeken a korábban Magyarországhoz tartozó régiókban fennmaradt a hármashitközségi szervezet: a neológ, az orthodox, és a status quo ante.³⁹

Az erdélyi zsidók mintegy háromnegyedét kitevő orthodoxok és chászidok 1920. augusztus 10-12. között Nagyváradon megalakították az Erdélyi Orthodox Központi Irodát, beszteceri székhellyel. A hagyományos zsidó közösségek főleg Észak-Erdélyben és a Partiumban működtek nagy tömegben, ott működtek a nagy chászid udvartartások.⁴⁰

A neológok a status quo ante közösségekkel együtt 1922. június 22-én Kolozsváron tartottak értekezletet, ahol megalakították az Erdélyi-Bánsági Izraelita Hitközségek Szövetségét, melynek központi szerve a Kolozsváron működő Izraelita Iroda lett. A neológ és statusquo közösségek leginkább a nagyvárosokban voltak jelen. Csupán vizsgált korszakunk legvégére 1935-ben jött létre a Hitközségek Szövetségeinek föderációja, amelyben az összes erdélyi irányzat irodái is képviselték magukat.⁴¹

35 FROJIMOVICS 2008. 207.

36 A zsidók a nemzetiségek egyikeként lettek besorolva. Lásd: FROJIMOVICS 2008. 208.

37 FROJIMOVICS 2008. 208.

38 FROJIMOVICS 2008. 208.

39 FROJIMOVICS 2008. 208.

40 FROJIMOVICS 2008. 209.

41 FROJIMOVICS 2008. 209-210.

Frojimovics Eislerre hivatkozva, a romániai zsidók kollektív tudatát alapul véve három zsidó irányzatot különböztetett: orthodoxokat, neológokat, cionistákat.⁴² A neológok közé sorolta általában a magyar érzelműeket, akik szorosan együttműködtek a mindenkor magyar párttal. Ilyen volt például a híresen anticionista Kecskeméti Lipót (1890-1936), Nagyváradi főrabbi, aki még a Magyar Párt vezetőségébe is bekerült.⁴³

Az erdélyi magyarság önazonosságának megőrzésében játszott különleges zsidó szerepet hangsúlyozta több cikkében az *Egyenlőség*. A lap szerint az erdélyi zsidóság a román hatóságok adminisztratív korlátozásai ellenére is – a közös magyar érdekek legfontosabb védelmezője.

„Ezt a kemény parancsot még a múlt esztendőben adta ki szigorú rendeletben a román kultuszminiszter. Szólt pedig ez a parancs a románok által megszállott régi magyar területek zsidó iskoláinak. Mert ezekben az iskolákban a román megszállás után is hűséges magyar érzéssel, a magyar kultúrához ragaszkodó erős hevülettel tovább is csak magyar nyelven tanítottak az összes zsidó tanítók és tanárok.” [...] Az összes megszállott régi magyar területeken a zsidóság mindenütt a magyarsággal tartja fenn a szolidaritást. [...] Csak a magyar antiszemiták brutális elfogultsága zárkózik el az elől, hogy a magyar jövőre irányzott magyar politikának milyen hatalmas erősségét alkotja épp a zsidóságnak ez a meghatóan önzetlen magatartása.”⁴⁴

Az *Egyenlőség* sok esetben mutatott be mártír szerepben erdélyi magyar zsidó prominenseket, akik a magyar ügy, a revízió élharcosai, és akiket a magyar érdekek miatti kiállításukért a román hatalom büntet.

„Dr. Kecskeméti Lipót, a tudós nagyváradi főrabbi, újabb bátor tanúbizonyságát adta törhetlen magyarságának. A nagy összeomlás első pillanatától, mikor a Kőröspart gyöngyét erőszakkal kitepték a magyar szent koronából, harcos védőjévé szegődött az erdélyrészi zsidóságnak s a más felekezeten lévő magyarok is úgy tekintettek fel rá, mint aki saját személyi szempontjait soha nem tekintve, egyik legerősebb oszlopa Nagymagyarország történelmi jogainak. [...] Detektívek hallgatták meg gyönyörű beszédét, amely hatalmas apológiája volt a magyar zsidóság olthatatlanul izzó hazaszeretetének és istentisztelet végeztével nyomban a siguranciára kísérték, ahol hazaárulás címén letartóztatták.”⁴⁵

42 Tanulmányainkban a forrásokból kibontakozó struktúrákat követve, Eisleről függetlenül, a fenti hármas tagolást használjuk.

43 FROJIMOVICS 2008. 212.

44 *Egyenlőség* 1923. márc. 17./ 2. Nem szabad a zsidó iskolákban magyarul tanítani. [Írta:] Szatmári Mór

45 *Egyenlőség* 1923. aug. 4./ 5. A nagyváradi főrabbi a magyarság mártírja.

Számos esetben jelentek meg az *Egyenlőség*ben tudósítások az erdélyi magyar politikában játszott rendszeres zsidó szerepvállalásról, amelyek tiszteletet és megbecsülést váltottak ki a helyi, nem zsidó magyar közvéleményből.

„Az erdélyi magyar laptudósítások kiemelik, hogy Nagyvárad zsidósága igen nagy számban vett részt a nagygyűlésen.”⁴⁶
– írták a Magyar Párt nagygyűléséről.

Frojimovics Kinga különbséget tesz a „nemzeti” és „cionista” zsidó csoportok között. Ha a cionizmust, a zsidó nemzeti gondolatot kizárólag a politikai aktivitás szintjén vizsgáljuk, akkor ez a megkülönböztetés tartható, ha azonban a cionizmust a zsidó nemzettudattal azonosítjuk, akkor minden zsidó nemzeti csoportosulás cionista tevékenységnek tekinthető. A Frojimovics által „nemzeti zsidóknak” nevezett csoportok és a cionisták közös szervezete 1918. november 20-án alakult meg Kolozsvárott, Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség néven. A szövetség fő célja a zsidó nemzeti kisebbségi autonómia kivívása volt. A szervezetnek egységes vezetősége volt, mégis jól elkülönült a régi mozgalomi cionista és a helyi politikai részleg két vezető csoportja, a helyi politikai szárny élén Fischer Tivadar, Fischer József, Marton Ernő, míg a mozgalmi cionista szárny élén Glasner Mózes Sámuel kolozsvári orthodox főrabbi, Weiszburg Hajim és Giszkalay János állt.⁴⁷

A cionista mozgalom erdélyi jelenlétében és megerősödésében a cionista *Zsidó Szemle* a zsidó nemzeti nyelvi-kulturális ébredést tartotta a legfontosabbnak. Úgy gondolták, hogy ez az új helyzet lehetőséget teremt arra, hogy a helyi modern erdélyi zsidó tömegeket el lehessen téríteni a háborút megelőző időszakból megmaradt neológ stratégiától. Ez a cionista törekvés ráadásul román kormányzati támogatást is kapott.

„Az erdélyi zsidók ma mindenekelőtt arra törekszenek, hogy a zsidó nyelvben, kultúrában, tradícióban és öntudatban fölnevelt társadalmat teremtsenek a jövő számára. A temesvári zsidó reál-gimnázium felállítása után, most egy Kolozsvárott felállítandó hébernyelvű gimnáziumról tárgyalnak és a nagyváradi zsidó polgári iskolában is erősen dolgoznak abba az irányba, hogy idővel a héber nyelvet tanítási nyelvvé tegyék. Tervbe van véve azonkívül egy zsidó tanítóképző felállítása. (...) Szóval Erdély zsidósága a szomorú körülmények folytán ráeszmélt arra, nemzeti zsidó voltára, és nem mondja a hajdani kényelemben ellustult magyar asszimilánsokkal, hogy 'Ubi bene ibi patria', hanem azt mondja: 'Otthon a legjobb' és teljes erővel részt kíván venni az új palesztinai otthon felépítésében.”⁴⁸

46 *Egyenlőség* 1933. nov. 18./ 2. Az erdélyi zsidóság a magyar párt mellett.

47 FROJIMOVICS 2008. 213.

48 *Zsidó Szemle* 1920. jan. 30./ 3-4. Zsidó nemzeti mozgalom Erdélyben. [Írta:] Ullmann Sándor

A Nagy Háborút követően sok modernizáló zsidó gondolhatta úgy, hogy egy-fajta közéleti vákuumba került, ezért közülük többen a cionista mozgalom felé fordultak, és a cionista szervezeti kereteken belül igyekeztek aktívak lenni. Ez az aktivitás lehetett kulturális, de lehetett konkrét cionista építő munka is. A modern erdélyi zsidóság cionizmus felé fordulásának bemutatásakor a kulturcionista *Múlt és Jövő* a magyarországi zsidó intelligenciának kívánt példát mutatni.

„A háborút követő nagy zsidó renaissance-mozgalom Erdély zsidóságánál termékeny talajra talált. A népi és nemzeti megújódás hatása alatt kulturális intézményeik egész sorát építették ki és vállalták annak az útnak a következményeit, amelyre léptek, a legintenzívebb módon kapcsolódtak bele az ós-újhaza felépítésének embert és pénzt kérő munkájába. Az erdélyi zsidó nemzeti mozgalom fáradhatatlan megszervezőjének, dr. Weissburg Chaimnak minden akadályt legyőző energiája létesítette 2 év előtt az erdélyi falut az 'Emek'-ben Palesztina legtermékenyebb földjén, ahol többszáz boldog ember teremtette meg a kapcsolatot Erecz-Israel és régi hazája között és a kezdet nehézségein diadalmaskodva ma már munkája megérdemelt gyümölcsit élvezi. Ennek a fáradhatatlan energia-embernek sikerült megteremtenie a lehetetlent és Erdély zsidósága eddigi munkáját megkoronázva várost épít Palesztinában. [...] Cur-Salom területének legnagyobb része már elhelyezést nyert Erdély zsidóságánál, amelynek olyan rétegei kapcsolódtak bele az akcióba, akik a zsidó nemzeti iránytól teljesen távol tartották magukat. Így a közgazdasági és kulturális téren vezető szerepet vivő, asszimilánsnak nevezett, aradi zsidóság vette ki legintenzívebb részét, felismerve az idealizmus és reális közgazdasági érzék szerencsés kiegyenlítődesét ebben a kérdésben.”⁴⁹

Az zsidó etnikai politizálásnak egy másik lehetőségét a romániai Zsidó Párt jelentette. A *Múlt és Jövő* szerint ez a párt alkalmas leginkább arra, hogy leginkább képviseljen speciális, minden más erdélyi etnikai csoporttól eltérő zsidó közösségi érdekeket. Ez a fajta etnikai politizálás megfelelt a cionista elvárásoknak.

„Az erdélyi zsidó élet fokozott lendülettel folyik az utóbbi időben. Sokat járult hozzá ehhez a Zsidó párt győzelme, amely emelte a zsidó önérzetet és megmutatta, hogy a zsidóság egyesült erővel sokat vívhat ki magának. A zsidó pártban cionisták és nem cionisták egymásra találtak és megvan minden remény arra, hogy az erdélyi zsidóság testvéri szövetsége továbbra is fennmarad és pozitív alkotásokba megy át. A bukaresti parlamentbe bekerült zsidópárti képviselők közt ott találjuk Meyer Ebner mellett dr. Fischer Józsefet

49 *Múlt és Jövő* 1925. szept.-okt./ 315. Erdélyi zsidók várost építettek Palesztinában. [Írta:] Pető Tibor

és dr. Fischer Tivadart, akik mindketten régi, kipróbált harcosai az erdélyi zsidóság jogainak és akikben méltán összpontosul a hívek bizalma világnézeti különbség nélkül. [...] Az erdélyi zsidóság sokszínű és sokrétegű, de a különböző utak találkoznak a zsidó ideál keresésében.”⁵⁰

A szervezeti megosztottság 1930 októberében szűnt meg, amikor a mozgalmi cionisták áttették a székhelyüket Temesvárra, a „nemzetieké” pedig Kolozsvárra maradt. A helyi „zsidó nemzeti” politikai vonal képviselőinek sikerült az országos politikában is eredményt elérniük vezető személyiségeik, a román nemzeti stratégiának megfelelően,⁵¹ 1928-ban létrehozták a Zsidó Politikai Pártot és annak színeiben bejutottak a román parlamentbe. A cionisták csak 1939-ben csatlakoztak az akkor alakult a bukaresti székhelyű országos Legfelső Cionista Tanácshoz.⁵²

Az új román impérium képét a budapesti orthodox zsidó sajtó a magyarországi helyzetből eredően viszonylag későn, a bethleni konszolidációt követő újraindulással kezdte megformálni. A lap saját erdélyi tudósítótól származó híradások egyfelől a magyar közbeszéd Kisantanttal fennálló konfliktusait,⁵³ másfelől az orthodoxia más irányzatokkal vívott csatáit, harmadrészt pedig a budapesti intézményi önkép orthodox vallásos vidékről, Unterlandról (Szlovénia, Ruszinszko és Erdély) folytatott diskurzusait tükrözte. A budapesti orthodox intézményrendszer sajtója folyamatosan figyelemmel kísérte az elcsatolt ország-részek orthodox izraelita hitközségeinek életét és új intézményi szerveződéseit. Főként azokra a problémákra volt fogékony, amelyek a magyarországi orthodox hitélet fontos kérdései voltak. Orthodox részről Erdélyben és Partiumban a hitközségi különválási kísérletek, a chászidok orthodoxián belüli elkülönülési törekvései⁵⁴ és a kolozsvári Orthodox Központi Iroda életével mutatkozó párhuzamosságok váltak fontossá. Az erdélyi Orthodox Iroda központi választmányának 1933. május 16-17-én Kolozsvárott tartott szokásos évi gyűléséről szóló részletes beszámoló jól tükrözte a kelet-európai orthodox zsidó hitbuzgalom főbb kérdéseit.⁵⁵ A tordai Ábrahám Jenő a magyarországihoz hasonlóan orthodox problémákat emelte ki: a zsidó univerzalizmus jegyében reflektált a németországi zsidóság katasztrófális helyzetére, az orthodox ifjúság nevelésére és a volt jesivabocherek megóvására a „szélsőséges irányzatoktól”, a „baloldali orientálódástól”, a cionizmustól és a vallásgyakorlás elhagyásától. A közgyűlésről szóló beszámoló foglalkozott az államhatalomhoz való viszonytal, a román kormányzat vallástörvényt

50 *Múlt és Jövő* 1931. szept./ 314. Erdélyi zsidó élet. [Írta:] Fodor Dezső

51 Akárcsak Csehszlovákiában, hogy a zsidókat leválasszák a veszélyesnek ítélt nemzeti kisebbségről, a román politikai elit a zsidókat etnikai közösségnek tekintette, és támogatta nemzeti törekvéseiket.

52 FROJIMOVICS 2008. 213.

53 ROMSICS I. 2005. 235-252.

54 *Zsidó Újság* 1928. szept. 28./ 10. Hírek – Áldatlan viszály az erdélyi orthodox sajtóban.; *Zsidó Újság* 1933. júl. 21./ 6. Mi újság Nagyváradon?

55 GLÄSSER 2014a.

sértő rendelkezéseivel, mint például az iskolákban a szombati íráskényszer és a kóser hús behozatalának tilalma. A kormányzatnál a Központi Iroda sikeres érdekérvényesítő lépései szintén hírértékűvé váltak. A német neo-orthodoxiához hasonlatosan a lap kijelölte a zsidó szolidaritás határait is, a reform irányzathoz tartozó zsidók iránt érzett felelősség kereteit és a tőlük való elhatárolódás alkalmait. Ennek jegyében hírértékűvé vált a román kultusztörvény által Occidental (nyugati) elnevezéssel illetett neológ hitközségek feletti tilalom (iszur) megerősítése. A „szefárd szecesszió” ügye a magyar orthodoxia helyi belső ellentétéinek, a belső szakadások elkerülésének kérdése volt. Ezek hitközségi viszályok részeként a romániai hírekben is megjelentek, például a központi választmány gyűlésén a szatmári hitközség „liberális” és chászid pártja közötti viszályként és az Iroda által levezetendő kettészakítás lehetőségeként.⁵⁶ Az Iroda fellépéseiről, a belső hitközségi viszálykodásokról és a hitközség irányításáért való versengésről így gyakran lesújtó, realisztikus képet festettek a közölt tudósítások. A szigeti viszály folyamánként ilyen volt a nagykárolyi hitközségi konfliktus.

„Még a mai, machlajkektől túlfűtött atmoszférában is példátlanul álló események színhelye volt az elmúlt két héten át a nagykárolyi (Króle) orth. hitközség. Teitelbaum Joél néhány hónappal ezelőtt elfoglalta a szatmári rabbiszéket. Ekkor természetesen akut lett a rabbiválasztás Nagykárolyban, ami miatt azóta állandó a hitközségben a széthúzás: a Teitelbaum főrabbi chászid hívei és más Rebbek hívei között. A hitközségi irodát rendőrség őrzi, mert attól tartanak, hogy az ellenpárt puccsszerűen elfoglalja azt és a Központi Irodától támogatva átveszi a vezetést. [...] A veszekedés, amelyet példátlan gyűlölet kísér, egész nap az utcákon folytatódik, míg végre este 9 órakor újból megnyitják a közgyűlést. [...] A következő napon a kolozsvári Központi Iroda, miután a hitközségi vezetőséget illegálisnak nyilvánította, utasította a vezetőséget, hogy nyomban adja át a helyét egy általa kijelölt ideiglenes bizottságnak. A szatmári főrabbi híveiből rekrutálódott ellenpárt pedig június 26-án sürgős rabbigyűlést hívott egybe Érmihályfalvára. [...] A rabbitanács úgy döntött, hogy a már beiktatott főrabbinak el kell hagynia helyét és a Nagykárolyban felügyelete alatt álló s'chitót aszerolták [kóser vágást tilalom alá helyezték – G.N.]. [...] Július 3-án kedden a kolozsvári Központi Iroda választmánya foglalkozott az üggyel. Az ülésre Horowitz Ábrahám főrabbit is meghívták.”⁵⁷

Az állami korrupció a hitközségi intézményrendszer alakulásának mellékszálaként az új román hatalom budapesti elmarasztalására adott lehetőséget. Az új impérium negatív képét árnyalták a román közigazgatásról és törvényalkotásról érkező elmarasztaló hírek, amelyek háttérben eltérő csoportstratégiák

56 *Zsidó Újság* 1933. máj. 30./6-7. Azerdélyi Orthodox Iroda országos ülése – [Írta:] Ábrahám Jenő (Torda)

57 *Zsidó Újság* 1934. júl. 10./5. Forrongás Nagykárolyban – [Írta:] Feldmann Lajos

rivalizálásai álltak. Az új impérium közigazgatási lehetőségeinek kihasználásáról a status quo ante és az orthodox rivális irányzat konfliktusáról adtak hírt 1926-ban Nagykarolyból.

„Nagy-Károlynak volt egy statuszkvo hitközsége, melynek rabbija Schönfeld Ferenc, a román impérium bekövetkezésekor orthodoxnak nyilvánította magát. A beszercei orthodox iroda azonban nem akarta elismerni a megtértet, amire ez kijárta a román kormánynál, hogy felvehesse az orthodox anyahitközség nevet.”⁵⁸
– számoltak be az állami hatóság felekezeti intézményi autonómiát felülíró lépéséről.

A híradásokban az új impérium megítélését a korrupciós esetek is meghatározták. A lap nagyváradai tudósítója 1927-ben az alábbi esetről adott hírt:

„Mivel Romániában mint ismeretes, oly *korrupció* uralkodik hogy hatóságoknál legális uton semmi sem vihető keresztül, ellenben baksisért minden, az orthodox autonómia is egészen másképp fest nálunk, mint Magyarországon. Az említett oknál fogva például a beszercei orthodox országos iroda – pénz nélkül – a kormánynál képtelen bármit is az erdélyi orthodoxia érdekében keresztül vinni. Ami viszont Magyarországon lehetetlen – mint pld. egy városban 2 orth. hitközség létesítése – itt az *említett módon* lehetséges. Ilyen alapon a kolozsvári orthodox hitközségben is kettészakadás állt be.”⁵⁹

Az irányzati rivalizálások mellett – a zsidó univerzalizmus budapesti orthodoxia számára elfogadott keretei között – megjelentek a Romániához csatolt zsidóság fontosabb hírei is, például a nagyváradai Cion-teplom jubileuma, amelyen „csendes ünnepet rendeznek az összes erdélyi neológ hitközségek részvételével.”⁶⁰

---

58 *Zsidó Újság* 1926. okt. 15./ 3. Nagyváradtól Szigetig – Uti jegyzetek. – [Írta:] Sch. L.

59 *Zsidó Újság* 1927. máj. 13./ 2-3. Nagyváradai levél – A wizensitzi rebbe bölcs előrelátása. – Román korrupció.

60 *Zsidó Újság* 1928. szept. 28./ 10. Hírek – A nagyváradai Cion-templom jubileuma.

Szlovenszkoí és ruszinszkoí zsidóság

Felvidék és Kárpátalja okán fordult a magyarországi lapok figyelme Csehszlovákiára. Az új állam létrejöttékor az államterület három nagyobb részből állt össze. A történelmi Bohémiából,⁶¹ Szlovenszkóból⁶² és Kárpátaljából.⁶³ Az új államnak mintegy kétharmadát tette ki az államalkotó két nemzet a cseh és a szlovák, amelyeket az államalapítók lényegében egyetlen nemzetnek tekintettek. A lakosság egyharmada azonban valamelyik nemzeti kisebbséghez tartozott. Közöttük volt 3 millió német, több mint hétszázezer magyar, közel félmillió ruszin⁶⁴ és több mint 300 ezer zsidó.⁶⁵ A Monarchia utódállamai közül egyedül Csehszlovákia rendelkezett a modern kapitalizmusra jellemző társadalmi szerkezettel. A társadalom elitjét a gazdag és befolyásos nagytőkések csoportja adta, míg a társadalom zömét a nagyszámú, tagolt proletariátus alkotta. Ezt a szerkezetet egészítették ki széles polgári középrétegek, modern értelmiség és a földreform következtében megerősödött birtokos parasztság.

Csehszlovákia megalakulásakor a korábbi Monarchia területének 33 százalékat tudta magáénak, viszont rendelkezett a korábbi birodalom ipari kapacitásának 70 százalékaival. Az, hogy a korábbi Osztrák-Magyar Monarchia iparának jelentős része a későbbi Csehszlovákia területén összpontosult, egyszerre volt előny és hátrány is. A későbbi fejlődés szempontjából létkérdés volt, hogy mennyire tudja a csehszlovák ipar értékesíteni termékeit a külpiacon, mert korábbi, 48 millió fogyasztóra felépített, bohémiai és morvaországi ipari kapacitás 13 millió belső fogyasztóra számíthatott. Kárpátalján és Szlovákiában ezzel ellentétben nem volt országosan jelentős ipari termelés. A lakosság döntő többsége mezőgazdaságból élt, az országos átlagnál sokkal szegényesebb körülmények között. Az iparnak azok az ágazati produkáltak komoly teljesítményt, melyek fával voltak kapcsolatosak. A fakitermelés volumene a szállítási nehézségek okán elmaradt az optimálistól, így a fakitermelés csak nyugaton jelentett valódi kereskedelmi értéket, viszont a helyben megtelepített fafeldolgozó-ipar jelentős volt. Kárpátalja és mellette Szlovákia voltak a központjai a fa-desztillációs, a robbanóanyag-gyártó és a gyufa-gyártó iparnak. A falepárlás vezető üzeme Kárpátalján az Ungvár melletti perecsenyi Bantlin Kémiai Művek volt. A gyár igazgatója Dr. Paul Mautner volt, aki a tevékenységét Csehszlovákia szétesése után Angliába helyezte át 1939-ben. A másik fontos falepárlással foglalkozó üzem a Clotilde

61 A történelmi Bohémia (vagy Csehország) további három részből állt, Bohémiából, Morvaországból és a korábbi Habsburg-Sziléziából.

62 A magyar történetírás Felvidéknek nevezi ezt a területet.

63 A magyar nyelvű történetírás „Kárpátalja” fogalom alatt az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt szerződés értelmében Podkarpatszka Rusz néven a Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá került területet érti. A régió a történeti Magyarország Ung, Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és Máramaros vármegyéik kisebb-nagyobb részeit foglalta magába, mintegy 12 631 km²-t.

64 DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 320-321.

65 A csehszlovák állam a zsidókat egy nemzeti közösség tagjainak tekintette és támogatta nemzeti szervezkedéseiket, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy csökkentse a német és a magyar elem súlyát az államban.

Kémia Művek volt Nagybecskóban. A gyufa-gyártás központja Szolyván volt, az említetteken kívül volt még három üveggyár is a tartományban.⁶⁶

Csehszlovákia a politikai intézményrendszer stabilitásában is eltért a Monarchia többi utódállamából. Az 1920-ban elfogadott alkotmány érvényben maradt egészen az állam 1939-es megszűnéséig. Az alkotmány életbelépését követően négyszer tartottak általános választást Csehszlovákiában. A kétkamarás parlamentbe mindig sok párt jutott (pl. Csehszlovák Néppárt, Szlovák Néppárt, Magyar Nemzeti Párt később Egyesült Magyar Párt, Szudétanémet Párt vagy a Csehszlovák Kommunista Párt), ezért kormányt csak koalíciós alapon lehetett alakítani.⁶⁷

Frojimovics Kinga szerint a két világháború között Csehszlovákiában három típusú zsidó közösség létezett. A bohémiai (csehországi) zsidó csoportokat közép-európai, a kárpátaljaiakat kelet-európai, szlovákiaiakat pedig a kettő közötti átmenetként jellemezte.⁶⁸ A hitközségi szervezet kétféle rendszerben működött Csehszlovákiában 1937-ig: a „cseh” területeken a korábban Habsburg-Ausztriában működő rendszer, a két volt magyarországi régióban a magyar rendszer maradt fenn. „Cseh” területeken például egy településen csak egy hitközség működhetett, a volt magyarországi régiókban viszont több. A két utóbbi területen 197 hitközség működött, 175 a szlovák részen, 22 Kárpátalján. A hitközségekből 141 volt orthodox (120 szlovák, 21 kárpátaljai), 31 neológ (30 szlovák és 1 kárpátaljai) 25 status quo ante Szlovákiában.⁶⁹

Az *Egyenlőség* Budapesten a szlovenszkói neológiát a korábbi régi magyarországi neológia folytatásaként mutatta be, mely a magyar ügy élharcosa, és amelyet az új csehszlovák hatalom a magyarságáért súlyt.

„Az egész felvidéki zsidóságot rendkívül izgalomban tartja a pozsonyi neológ hitközség erőszakos feloszlatása. A cseh kormány Persián Ádám, az azóta elhunyt antiszemita agitátor feljelentésére oszlatta fel a hitközséget, melyet Persián azzal vádolt meg, hogy vezetői a magyar irredenta szolgálatában állnak, a budapesti zsidósággal élénk kapcsolatuk van, és a szombati istentiszteleteken 'a magyar fegyverek győzelméért imádkoznak'. (...) A kormányhatóság ugyan igyekezett a feloszlatást azzal palástolni, hogy egy dr. Funk nevű nyugdíjazása tette szükségessé a hitközség feloszlatását. Ezt a dr. Funkot, aki elmebeteg aggastyán, a hitközség tényleg hónapokkal ezelőtt nyugdíjazta. De ez az üres kifogás mindenki előtt elvesztette komolyságát akkor, mikor kiderült, hogy a pozsonyi templomban és községházán állandóan irredenta iratokat kutatnak a hatósági emberek és Persián denunciaciói alapján

66 PICK 1968. 359, 391, 395.

67 DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 330.

68 Frojimovics Kinga a bohémiai zsidókat egész pontosan nyugatiként jellemezte. Azonban mi Németországot is Közép-Európa részének tekintjük. FROJIMOVICS 2008. 215.

69 FROJIMOVICS 2008. 217.

magyar zászlókat kerestek a neológ templom frigyszekrényében. A felvidéki zsidóság szenvedései, melyeket magyar volta miatt elszenved tetőpontra értek...”⁷⁰

Jelinekre hivatkozva írja Frojimovics,⁷¹ hogy a két világháború között a szlovákiai zsidó közösség átalakult. A fiatal nemzedék ebben az időben szlovákosodni kezdett, másrészt a hitközséghez kötődő hagyományos elit kezdte elveszíteni vezető pozícióját, és helyére fokozatosan különböző szekuláris, nemzetiségi alapon működő politikai alakulatok léptek. A szlovákosodással és a zsidó etnikai tudat előretörésével kapcsolatos megállapítást statisztikai adatokkal kívánta alátámasztani. Míg a 1921-es népszámlálás adatai szerint a szlovákiai zsidók 54,28%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, 22,27%-a csehszlováknak, 6,68%-a németnek, 16,49%-a magyarnak, addig az 1930-as népszámlálás szerint a szlovákiai zsidók 53,11%-a zsidó nemzetiségűnek, 32,19%-a csehszlováknak, 7,12%-a németnek vallotta magát és 7,58%-a az egyéb kategóriába tartozott. Ez utóbbi kategóriába tartozhattak az önmagukat magyarnak vallók.

Kárpátalján a tartomány össznépesezési adataira is érdemes egy pillantást vetni. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Matematikai és Természettudományi Tanszékének demográfiai adatai szerint⁷² az 1921. február 15-i csehszlovák népszámlálás adatfelvételében Kárpátalja területének népességszáma elérte a 612 442 főt, ami az 1910-eshez képest enyhe növekedést jelentett. A nemzetiségi összetétel a két népszámlálás között jelentősen módosult. A népességszám növekedése mellett a magyarok száma drasztikusan 111 052 főre csökkent, ami az összlakosságnak mindössze 18,1%-a volt. Ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy a részben magyar anyanyelvű és korábban magukat magyarnak valló, de izraelita vagy görögkatolikus vallásúak zsidóként, illetve ruszinként lettek besorolva. Jelentős volt Trianon után az anyaországba áttelepültek száma is. Ugyanakkor sok Kárpátalján maradt magyartól meg lett tagadva a csehszlovák állampolgárság, külföldinek lettek nyilvánítva, így nem szerepelhettek a nemzetiségi statisztikában. Az ukránok (ruténok) száma ekkor 372 278 fő (60,9%) volt, a zsidóké 80 117 fő (13,1%) volt. A csehszlovákok száma közel a háromszorosára, 19 632 főre (3,1%) nőtt, ami nem a természetes szaporulatnak, hanem elsősorban a cseh nemzetiségű hivatalnoki és vezető réteg betelepülésének volt az eredménye.

Az *Egyenlőség* a magyar megmaradás ügyét a zsidó jelenléttel kapcsolta egybe. Ahol a zsidók számaránya nagyobb, ott az *Egyenlőség* szerint a magyar kultúra és nyelvhasználat fennmaradására is nagyobb az esély.

„Az eddigi magyar kisebbségi élet legnagyobb eredményét a munkácsi zsidók vitték végbe. Ezek mentették meg Munkácsot. Hogy a magyar szó Munkácson nyíltan járhat, nekik köszönhető. A kuruc Kassa, Ungvár elesett, de Munkácsot a pajeszes, kaftános zsidók

⁷⁰ *Egyenlőség* 1934. márc. 28./ 10. Miért oszlatták fel a pozsonyi neológ hitközséget?

⁷¹ FROJIMOVICS 2008. 217.

⁷² MOLNÁR – MOLNÁR 2005. 17.

megtartották magyarnak. A magyar sose volt antiszemita, a jövőben még úgyse lehet, mert le kellene sütni a szemét a munkácsi zsidó előtt!”⁷³

Akárcsak a szlovákiai zsidók esetében, az *Egyenlőség* a ruszinszkói zsidóknál is azt hangsúlyozta, hogy kiállnak a magyar ügy mellett, magyarságukért önfeláldozóan a szenvedést is vállalják.

„Ott, hol magyarok, rutének, tótok, lengyelek, románok laknak egymás mellett és ahol mindig fontosabb és nehezebb dolog volt magyarnak lenni, mint bárhol e hazában: a munkácsi zsidók mindig odaadó, derék munkásai voltak a magyar művelődésnek. [...] a munkácsi zsidók magyarul beszélnek, csak magyarul. Ez most tudvalevőleg nem érdem; nem előny, kedvezés, előrehaladás jár érte, hanem meghurcoltatás, bebörtönzés és cseh szurony. És az elszakított munkácsi zsidók magyarul beszélnek.”⁷⁴

A Zsidó Újság orthodox hetilap szintén foglalkozott választási kérdésekkel. Cseh-szlovák választásokon a zsidó politikai pártok szereplésének sajtóvisszhangjában az orthodox és a cionista érdekképviselői konfliktusa és más politikai pártok hozzájuk való viszonyulása jelent meg.

„A cseh-szlovák állam területén élő zsidók voksainak értékét ezért a ruszinszkói választási kerület dönti el. Ott egyideig egységes frontról beszéltek, de az utolsó időben a zsidó párttal szemben kialakult az orthodox gazdasági párt, amely a hunfalvi főrabbit tette meg hitvezetőnek. Mivel az ungvári (ruszinszkói) kerületben az orthodox listára 12 ezer, a zsidópártra 20 ezer szavazat jutott és a mandátumhoz 27,173 szavazat szükséges – elveszett a mandátum de *elvesztett az egész állam területén leadott 70 ezer szavazat is*. De a cseh pártok megkapják a 4-5 zsidó mandátumot. S a kormánynak alig van nagyobb többsége! [...] Általános zsidó szempontból most már csak azt óhajtandó, hogy a szociális nyomort és politikai elnyomást, a melyek a ruszinszkói zsidó tömegek életét annyira megnehezítik, a kormány saját jószántából enyhítse, ha nem is lesznek olyan képviselők a parlamentben, a kik a zsidóság nevében, a kérdést állandóan napirenden tartanák.”⁷⁵

---

73 *Egyenlőség* 1938. febr. 17./ 11. Munkács, a zsidó város. – [Írta:] R. Vozáry Gyula képviselő, a ruszinszkói magyar párt alelnöke

74 *Egyenlőség* 1920. okt. 2./ 4-5. Milyen nyelven beszélnek a munkácsi zsidók? – [Írta:] Dr. Fábíán Ferenc

75 *Zsidó Újság* 1925. nov. 27./ 6. A cseh-szlovák választások Zsidó szavazatok, cseh mandátumok – Guruló szokolok és élő halottak – Mi légyen a zsidókkal?

Az orthodoxia politikai tevékenysége a széttagolt csehszlovákiai zsidóságot is megosztotta.

„Az orthodox párt 12.000 szavazatot kapott. Ezt orthodox részről igen szép eredménynek tüntetik fel, tekintettel arra, hogy alig pár nap állott az agitáció rendelkezésére. Ez a körülmény indította az orthodox párt jelöltjét, Horovitz hunfalvi főrabbit az aktiv politikai szereplés terére való lépésre. Körlevelet bocsátott ki, a melyben visszatekintve az elmúlt választások tanulságaira szükségesnek tartja az orthodox politikai párt megszervezését és kiépítését. A választási eredmény a nacionalista érzésű zsidókat azonban rendkívül módon elkeserítette. [...] Mivel a gazdasági párt megalakulásánál az orthodox országos iroda elnöke: Weber póstyéni főrabbi irányító szerepet vitt, a prágai zsidó körök haragja feléje központosul.”⁷⁶

Bán (Banovce Trenčsén) hitközségét nyerte meg a prágai zsidó nemzeti tanács az Orthodox Központi Iroda ellen. Hitközség körlevélben vádolta meg a zsidó egyesség megbontásával az iroda elnökét, Weber főrabbit.

„A banovcei hitközség, mely orthodox vallásossági szempontból nem elsőrangú klasszis – felhívását alig 1-2 hitközség (Humenné, Hlohovce-Galgóc) reagált, ellenben a hitközségek zöme bizalmát fejezte ki az iroda elnöke működése iránt.”⁷⁷

A budapesti Orthodox Központi Irodához közeli lap, a *Zsidó Újság* nem csupán a szimbolikus politika és a nagy társadalmi diskurzusok révén vált érintetté az utódállamok orthodox szervezeti ügyeinek interpretálásában: a ruszinszkói és szlovenszkói zsidóság elvesztése gyökeres változást idézett elő a lap arculatában. A lap országos orthodox zsidó kérdésekkel foglalkozott, elsősorban mégis a budapesti orthodox középosztály szemléletét tükrözte.⁷⁸ A határok hatása közvetlenül már a lap újraindulásában megjelent. A jiddis, héber betűs olvasótábor az utódállamokhoz került.⁷⁹ Az orthodoxia a revíziós szimbolikus politikához vallási értelmezéseken keresztül kapcsolódott. Azonban a neológ stratégiához hasonlatos apologetikus, magyar–zsidó mártíriumot felmutató híreket is közölt ruszinszkóból. A vallási értelmezések főként a revíziós diskurzus fordulópontjaihoz kötődtek.⁸⁰ A budapesti orthodox sajtót ugyanakkor intenzíven

76 *Zsidó Újság* 1925. dec. 18./ 7. A cseh-szlovák választások után. – Saját tudósítónktól – Választási petíció. – Galíciai választás. – Pergőtűz az orthodox iroda elnöke körül.

77 *Zsidó Újság* 1925. dec. 18./ 7. A cseh-szlovák választások után. – Saját tudósítónktól – Választási petíció. – Galíciai választás. – Pergőtűz az orthodox iroda elnöke körül.

78 A korábban megjelenő magyar nyelvű *Zsidó Híradóra* az Orthodox Központi Iroda a külvilágnak szóló, orthodox érdekeket védelmező lapként tekintettek. *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 8–9. „Miért kell orthodox zsidó hetilap”.

79 Slomo Groszberg visszaemlékezése. Közli: BACSKAI 2004. 15–16.

80 GLÄSSER – ZIMA 2013. 217.

foglalkoztatta az önálló ruszinszkói orthodox iroda ügye is. Ezekben a vitákban a sajtó hasábjain a munkácsi főrabbi többnyire a „tényleges helyzet” tolmácsolójaként és az „egyedüli hiteles” vélemény megfogalmazójaként került bemutatásra ruszinszkói és budapesti híveinek tudósításaiban.⁸¹ A sajtóban megjelenő tendencia a főrabbi magyarországi orthodox hitbuzgalomban játszott szerepe felől nyer értelmet.

A neológia és általában a magyar zsidóság pozíciójára leginkább veszélyesnek az *Egyenlőség* a cionistákat gondolta. Attól tartottak, hogy a cionista agitáció, Kárpátalján is a magyarságtól távolítja el a zsidókat, és ez a zsidók között differenciálni nem tudó magyar közvéleményt az anyaországi zsidók ellen hangolja. Ezért a neológ lap sok esetben, a cionistákat támadva, akár a chászid álláspontot is közvetítette.

„A munkácsi járásbiróság előtt vádlottként állt Spira munkácsi rabbi, kit a köztársaság védelméről szóló törvény alapján vádoltak izgatással. A rabbi azt mondta, hogy az orosz Kárpátokban tavaly kitört tifuszbajrány Isten büntetése a hebraisták és cionisták bűneért, azonkívül sértő kifejezést használt a munkácsi héber gimnázium ellen, valamint a szülők ellen, kik gyermekeiket oda járatják. A felmentés indoka szerint a rabbi csak az iskolán üzött bibliakritikát támadta, melyhez – mint közséje lelki vezetője – joga volt.”⁸²

A népszámlálási adatok akkor válnak különösen fontossá, ha figyelembe vesszük, hogy a csehszlovák kisebbségi nyelvtörvény szerint, ha egy körzetben a kisebbség számaránya elérte a 20%-ot akkor az adott kisebbség nyelve hivatalos nyelvvé vált. Természetesen ezekkel a kisebbségi jogokkal kulturális és oktatási jogosítványok is együtt jártak. A csehszlovák szabályok szerint egy adott nemzeti kisebbséghez való tartozás alapfeltétele volt a kisebbség nyelvének anyanyelvi ismerete. Ez alól, hogy a magyarok számarányát csökkenték, és sok esetben 20% alá vigyék, a zsidókkal kivételt tettek, és így egyes körzetekben veszélybe került a magyarok kisebbségi nyelvhasználatára.⁸³ Erre a csehszlovák politikára hívta fel a figyelmet több ízben az *Egyenlőség*, és természetesen a magyar zsidók magyar kiállítását méltatták.

„Mélységes megdöbbenést keltett a cseh kormánynak az a példátlan eljárása, mellyel Pozsony és Kassa színmagyar városokat megfosztotta magyar nyelvüktől. Mint ismeretes, a cseh kormány az 1930. évi népszámlálás adataira hivatkozik, melyek ebben a két városban

81 A teljesség igénye nélkül lásd: *Zsidó Újság* 1932. júl. 29./ 5. Egy este Munkácson – írta: Groszberg Jenő.; *Zsidó Újság* 1934. máj. 4./ 2. A munkácsi főrabbi Budapesten – írta: Groszberg Jenő.; *Zsidó Újság* 1935. jún. 21./ 4. Beszélgetés Kassán a munkácsi főrabbiával – írta: Blum Sámuel.; *Zsidó Újság* 1935. nov. 15./ 2. A munkácsi főrabbi Budapesten.; *Zsidó Újság* 1936. febr. 28./ 5. A ruszinszkói orth. Irodából.

82 *Egyenlőség* 1935. márc. 9./ 14. Hírek – Spira munkácsi rabbit felmentették.

83 *SOLE* 1968. 134.

nem állapítottak meg 20%-nyi magyar kisebbséget. Pozsonyban 4000 főnyi magyarság 'hiányzik'. Kassán körülbelül 2000 főnyi magyarral van 'kevesebb', mint amennyi a kisebbségi arányszámhoz a magyar nyelv használatához szükséges." [...] A Magyar Zsidó Unióhoz, mint a magyar zsidóság külpolitikai képviselőjéhez érkezett jelentések mutatják, hogy ez a 4000, illetve 2000 főnyi magyarság azért is 'hiányzik', mert a cseh népszámlálók Pozsonyban 5423, Kassán pedig 6740 magyarul beszélő, magyarul író és olvasó zsidót vontak le erőszakkal a magyarság arányszámából. A Magyar Zsidó Unió értesülése szerint ez a 'levonás' úgy történt, hogy amikor a népszámlálási lapokon valakiről megállapították a zsidó vallási hozzátartozandóságot, a cseh népszámlálási biztosok áthúzták a nemzetiségi rovatba írt 'magyar' szót, és helyébe írták: 'zsidó nemzetiségű. [...] Ebbe a hamisításba nemcsak a magyar nemzeti társadalom nem nyugszik bele, hanem külön sérelme ez a magyar zsidóságnak. [...] De a magyar zsidóságnak a budapesti vezetői sem maradtak tétlenül. Mikor a csehszlovákiai magyar kisebbség értesült a népszámlálási machinációkról, akkor hitfelekezetünk vezetői Budapesten a Magyar Zsidó Unió keretében ünnepélyes tiltakozást jelentettek be az ellen, hogy a magyar zsidókat levonják a magyar kisebbség lélekszámából. [...] A Magyar Zsidó Uniónak ezt a nagyjelentőségű határozatát az olasz kormány már 1931-ben olyannak ismerte el, mely teljesen igazságos és ezért a Népszövetség előtt e panasz támogatását kilátásba helyezte."⁸⁴

A következő és egyúttal utolsó csehszlovák kárpátaljai népszámlálás időpontja 1930. december 1. volt. Kárpátalja lakosságának száma ekkorra elérte a 734 315 főt, melynek a többségét (60,8%-át, 446 478 főt) változatlanul az ukránok (ruténok) alkották. A magyarok száma 116 975 (15,9%), a zsidóké 91 845 (12,5%), a csehszlovákoké 34 700 (4,7%), a németeké 12 778 (1,7%) lett, ezen kívül 16 558 idegen állampolgárt tartottak nyilván.⁸⁵

Ha népszámlálás csak zsidókkal kapcsolatos számait nézzük akkor 1921-ben a kárpátaljai zsidók 86,81%-a zsidó nemzetiségűnek, 0,78%-a csehszlováknak, 0,29%-a németnek, 7,49%-a magyarnak vallotta magát, 1930-ban már a ruszinszói zsidók 93%-a zsidó nemzetiségűnek vallotta magát, a többről pedig nincs adat.⁸⁶

A népszámlálási adatok ellenére is az *Egyenlőség* a kárpátaljai zsidók magyar nemzethűségét, a magyar állam iránti elkötelezettségét próbálta tudósításaiban bizonyítani.

⁸⁴ *Egyenlőség* 1933. okt. 7./ 1. Pozsony és Kassa.

⁸⁵ MOLNÁR – MOLNÁR 2005. 17.

⁸⁶ FROJIMOVICS 2008. 219.

„Husztrol huszonnégy óra alatt el kellett jönnünk, mert nem tettük le az esküt. De nagyon haragudtak ránk, mert egyszer apuka az utcán azt mondta valakinek, hogy ha még egyszer háború lenne, nem hagyná magát felmentetni, hanem elmenne a csehek ellen.”⁸⁷
– mondta egy zsidó vagonlakó gyerek Budapesten.

A zsidó nemzeti politizálásnak két szintje volt. Egyrészt egy közösségen belüli: például vallási irányzatok közötti rivalizálás, vagy a cionista mozgalmon belüli pártok és frakciók. A cionisták úgy vélték, hogy a korábbi magyar neológ stratégia folytatása a helyi modern zsidóság felolvadásához vezet.

„Mert ha Erdély a magyarországi zsidóság elveszett jövőjét, elszakadt reményét jelenti, úgy méltán fájlalhatják Északmagyarország elszakadásában zsidó multunktól való elszakításunkat. Hiszen Pozsony majd másfélszázadon át volt a magyar zsidóság szellemi életének gócpontja és mellette Tapolcsány, Nyitra, Kassa, Munkács mindmegannyi ősi fészke a régi zsidó tradícióknak. Számunkra nem lehet közömbös vajon [...] az asszimiláns irányzattal [...] egy-egy nagyszerű temetővé válnak-e, [...] avagy az ő jól konzervált zsidó tömegeikkel új vérkeringést adnak a lassan induló csehszlovák zsidó nemzeti mozgalomnak.”⁸⁸

Másrészt helyi és köztársasági szinten is megjelentek etnikai alapon szerveződött politikai pártok, melyek a zsidóság képviselőtét tűzték ki célul a külső társadalommal szemben: a prágai központú, az országos politikában szerepet vállaló Zsidó Párt és a kárpátaljai helyi és önkormányzati választásokon induló Egyesült Zsidó Párt.⁸⁹

1918. október 22-én cionista zsidók egy csoportja megalakította a Zsidó Nemzeti Tanácsot Prágában. A Nemzeti Tanács legfontosabb követelése volt, hogy a zsidókat nemzeti kisebbségként kell elismerni, és ezzel összefüggésben minden olyan településen, ahol nagyobb számban élnek a zsidók, részesüljenek a nemzetiségi jogokban. Ezen kívül a Nemzeti Tanács szükségesnek tartotta a sziléziai és morvaországi képviselők csatlakozását. Szlovákiában később hasonló forgatókönyv szerint zajlottak az események. A kárpátaljai cionista csoportok csak később csatlakoztak, mert a tartomány 1919-ig nem volt része Csehszlovákiának.⁹⁰

A csehszlovák hatalom által is támogatott cionista tevékenység terjedéséről számolt be a *Múlt és Jövő*. Különösen az ifjúság aktivitására hívta fel a figyelmet. A cionizmust egy olyan fiatal, életerős mozgalomnak mutatta be a lap, amely élesen szemben áll a korábbi generációk tespedtségével.

---

⁸⁷ *Egyenlőség* 1920. dec. 18./ 2. Zsidó vagonlakó.

⁸⁸ *Zsidó Szemle* 1920. febr. 13./ 4-5. A zsidóság helyzete Észak-Magyarországon – írta: Ullmann Sándor.

⁸⁹ RABINOWITZ 1968. 201-203.

⁹⁰ RABINOWITZ 1968. 179.

„A ruszinszkói zsidó ifjúság a cionizmus fejleményeit ma már a saját ideológiája szerint ítéli meg. A »Hasomer kadima« és a »Hasomer Hacair« már régebben megszüntették a kooperatív működést. A »Brith Trumpeldor« iránya mindinkább tért hódít, egyedül Munkácson 300 tagja van. Komoly jelenség, hogy a »Bétár« (Brith Trump.) a revizionizmus mellé áll, és számolni lehet azzal, hogy az az ifjúság komoly akarással és értékes tudásával egymaga is képes a szentföldi építőmunka iránti bizalmat növelni.”⁹¹

Szemben a vallásos kongregációkkal a Zsidó Nemzeti Tanács nem zsidó szigetekben, hanem egyetemes, illetve összecssehszlovákiai zsidóságban gondolkodott. Ebben a fogalmi keretben jött létre a nemzeti zsidók kongresszusán 1919 januárjában, Prágában a Csehszlovákiai Zsidó Párt. A Zsidó Párt és a Zsidó Nemzeti Tanács elismerte a zsidó vallásos kongregációk fontos szerepét a csehszlovákiai zsidók egyesítéséért tett erőfeszítésekben, melyeknek egyaránt vallási és nemzeti alapokon kell nyugodniuk.⁹²

Csehszlovák Köztársaság alkotmánya 1920. február 29-én lépett hatályba. Az alaptörvényben lefektetett kisebbségvédelmi klauza kötelezettséget rótt mind az államra, mind az adott kisebbségre. Hogy a békeszerződésben és most már az alkotmányban is garantált kisebbségi jogok (vallási kisebbségi jogok, ezzel összefüggésben lelkiismereti és vallásgyakorlati szabadság, etnikai kisebbségi jogok, nyelvi kisebbségi jogok) a zsidókra is vonatkozzanak, a Zsidó Nemzeti Tanácsnak egy egységes, zsidó etnikai csoport létezését kellett a hatóság felé felmutatnia. A csehszlovák kisebbségi törvény szerint, ahogy azt már korábban említettük, ha egy körzetben a kisebbség számaránya elérte a 20%-ot, akkor az adott kisebbség nyelve hivatalos nyelvvé vált. A zsidó nemzeti program és a csehszlovák magyarellenese kisebbségi politika, konfliktusokat generált, egyrészt a cionisták és az „asszimilánsok” (magyar-pártiak), másrészt a cionisták és a magyarok között.⁹³

A Zsidó Párt zsidó nemzeti programmal indult az 1920-as választásokon. A választójogi törvény kimondta, ha egy párt listát állított, annak legkevesebb 20 000 szavazatot kellett szereznie legalább egy választókerületben. Ilyen feltételek mellett lehetetlen volt mandátumot szereznie a pártnak, mert a zsidók szétszórtan éltek a köztársaság területén, és csak egyetlen körzet volt, ahol ez lehetséges lett volna: Kárpátalja. Ott azonban a zsidók vallási és politikai megosztottsága lehetetlenné tette az egy helyre szavazást. Ezért az a 80 000 szavazat, amit a Zsidó Párt kapott kitűnő eredménynek mondható. 1925-ben 98 845 szavazatot kaptak, és ha ehhez hozzáadjuk, hogy a Zsidó Pártból korábban kiszakadtak által létrehozott Zsidó Gazdasági Párt még el is vitt 16 936 szavazatot, akkor ez a szavazatszám különösen jó eredménynek számít.⁹⁴

91 *Múlt és Jövő* 1931. ápr./ 161. Ruszinszkói levél – írta: Fodor Fülöp.

92 RABINOWITZ 1968. 179.

93 RABINOWITZ 1968. 179.

94 RABINOWITZ 1968. 179.

1929-ben a lengyel kisebbségi párttal indított közös lista eredményeképpen ketten is mandátumot szereztek a „Zsidó Párt” listájáról: Dr. Ludvik Singer⁹⁵ és Dr. Julius Reiss. A hatékonyabb érdekképviselő céljából 1931-ben a Zsidó Párt három regionális szervezetét egy, az egész országra kiterjedő egységes szervezetbe vonták össze. 1935-ben elsősorban a németvesztély miatt felemelték a mandátumnyeréshez szükséges minimum szavazatszámot. Így már lehetetlenné vált, hogy a Zsidó Párt nemzetiségi alapon mandátumhoz jusson. Ezért a Zsidó Párt, hogy a két meglévő mandátumát megtartsa a Cseh Szociáldemokrata Párttal egyezett meg. Végül Dr. Angelo Goldstein és Dr. Chaim Kugel révén korszakunk végéig megmaradt a két mandátum.⁹⁶

A cionisták a kárpátaljai chászid tömegekben öntudatlan bázist láttak. Úgy vélték, hogy a chászidok integrációra képtelenségükkel a cionistáknak készítik elő a terepet. Az anticionista munkácsi rebberől például ezt írták:

„Sajnos, eddig éppen ő agitált legerősebben a zsidó párt ellen. Álzsidó pártokat létesítettek, hogy gyöngítsék sorainkat, majd a kormánypárti agrárpártokat támogatták. Pedig a ruszinszkói tömegek adják a legtöbb szavazatot. Pártunk működése mindenkor a zsidóság javára szolgált. [...] A hangulat a párttal szemben olyan kedvezően fordul, hogy nem lennék meglepve, ha a legközelebbi választásokon a pozsonyi főrabbi úr, sőt a munkácsi rabbi úr is ott szerepelne listánkon. Mindketten méltán reprezentálnák a zsidóságot.”⁹⁷

A cionisták közeledési szándéka a chászid elithez nem járt sikerrel, ezért a chászid tömegekkel kapcsolatos stratégiát változatlanul hagyva, a híveket a rebbékről leválasztva kívánták megnyerni a mozgalom számára.

„Most, amikor az egész világ a németországi zsidóüldözések hatása alatt áll és mind tisztábban látja, hogy a zsidóság számára nincs más kiút, mint Palesztina, vannak zsidó vezérek, akik feledve minden szomorúságot középkori elgondolásokkal és alaptalan támadásokkal akarják eltorlaszolni azt az utat amely az öntudatra ébredt zsidóság által a megszabadulás elé vezet.”⁹⁸

A chászidizmus és a ruszinszkói vidéki zsidóság a budapesti orthodox iroda számára elsősorban nem a cionizmussal kapcsolatos állásfoglalása vagy az orthodoxia fogalmi keretébe nehezen illeszkedő etnicitás gondolata felől vált fontossá, hanem a vallási élet elmélyítésének ügyében. A hitbuzgalom ügyét felkaroló lap főszerkesztője, Groszberg Jenő kitüntetett figyelemmel foglalkozott a

95 1931-es halálát követően Dr. Angelo Goldstein örökölte meg a helyét.

96 RABINOWITZ 1968. 201-203.

97 *Zsidó Szemle* 1933. júl. 29./ 5. Beszélgetés Dr. Reisz Gyulával a csehszlovák zsidó párt parlamenti képviselőjével.

98 *Zsidó Szemle* 1933. jún. 10./ 5-6. A munkácsi csodarabbi rajong Hitlerért és szidja a cionistákat.

munkácsi főrabbiával: a lap számos kérdésben korának egyik kiemelkedő és követendő vallási autoritását látta benne.⁹⁹ A többnyire neo-orthodox irányultságú szerkesztőség olvasói leveleivel, tudósításaival és útirajzaival maga is ápolta a főrabbit rebbeként övező tiszteletet, s minden lehetőséget megragadott, hogy ennek a tiszteletnek a megnyilvánulásairól hírt adhasson. A hitbuzgalom középpontba állításával a hivatalosan pozsonyi irányvonalhoz sorolt orthodox vezetés célja a romló társadalmi körülmények között a közösségi-vallási modellek és a normakövetés megerősítése volt. A munkácsi rebbe, a gyertyánligeti és más ruszinszkoói rebbék és rabbik kijelentései, útmutatásai a hitélet elmélyítését voltak hivatottak megjeleníteni. A hozzájuk intézett zarándoklatok, náluk tett szerkesztői tiszteletlátogatások beszámolóí pedig egy alternatív, misztikus, a fővárosi életformától távoli, ugyanakkor a vasúthálózattal Budapestről is elérhető világ képét festették meg, ahol a világ küzdelmeiben megfáradt orthodox zsidó átmeneti menedékre lelhet, és istenbizalommal telhet el.¹⁰⁰

Jugoszlávia zsidósága

Az 1929-ig Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak nevezett délszláv állam, részben két – már az első világháború előtt is független – államból (Szerbia és Montenegró), részben az Osztrák-Magyar Monarchia korábbi területeinek egyesüléséből alakult ki.¹⁰¹ Az új délszláv állam hivatalos doktrínája egységesnek tüntette fel az állam két legnépesebb délszláv népét, a szerbet és a horvátot. Azonban a szerbek és a horvátok együtt is csak a népesség 74 százalékát tették ki, ráadásul a „szerb-horvát” nemzetet éles ellentétek feszítették, így igazi egység sosem jött létre. Rajtuk kívül a délszláv királyságnak volt még 1 millió szlovén, fél-fél millió német, magyar, albán, valamint fél millió egyéb lakosa. A jugoszláv társadalom zömét a közép-európai társadalmakhoz képest kevésbé differenciált paraszti tömegek alkották. A Monarchiából örökölt nagybirtokosság szétverése után a déli szerb, a birtokos parasztságra támaszkodó társadalmi szerkezet lett a minta az új állam számára. A birtokos parasztság számbeli dominanciája következtében szélsőségek nem jellemezték a vagyoni szerkezetet.¹⁰²

Jugoszláviában a politikai viszonyok általában a térségre jellemző kétfázisos séma szerint alakultak. Jugoszláviában, akárcsak Romániában a tekintélyuralmi rendszer magának az uralkodónak a kezdeményezésére jött létre, ezáltal dinasztikus színezetet nyert. Az uralkodó Jugoszláviában sem támogatta – sőt fékezte – egy náci vagy fasiszta típusú állam megeremtését.¹⁰³

⁹⁹ Lásd például a kibontakozó tömegkultúra kérdéseit: GLESZER 2008. 217–242.

¹⁰⁰ GLÄSSER – ZIMA 2013. 219.

¹⁰¹ DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 320.

¹⁰² DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 325–326.

¹⁰³ DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 335.

A Nagy Háborút követően a legfőbb hatalmi pozíciókat a szerb hatalmi elit ragadta magához. Fő erejét az a Radikális Párt adta, melynek uralma alatt a kis szerb államból egy területileg megötszöröződött regionális középhatalom jött létre. A Radikális Párt a nemzeti unitarizmust vallotta, mely szerint csak egyetlen jugoszláv nemzet létezik, amelyen belül a három ág között csak lényegtelen különbségek vannak, melyek megszüntetésére kell törekedni.¹⁰⁴ A horvát nemzeti különállás megőrzését a Horvát Parasztpárt képviselte a leghatásosabban. A párt a nemzeti unitarizmus mellett a szerb dinasztiát (Karađorđe) és a centralizációra törekvő belgrádi kormányt is elutasította. Horvátországot egy demokratikus jugoszláv konföderáció részeként képzelte el.¹⁰⁵ A húszas évek közepén egy időre koalíciós kormányt alkottak a Szerb Radikális Párttal, de 1927-ben kiszorultak a hatalomból és a Radikális Párttal szembe forduló másik hagyományos szerb párttal, a Demokrata Párttal egységfrontba tömörülve ellenzéki blokkot hoztak létre. Úgy tűnt, az etnikai konfliktusokat földrajzi szembenállás váltja fel, azonban 1928 nyarán egy kormánypárti képviselő a belgrádi parlamentben pisztolylövészekkel halálosan megsebesített három horvát parasztpárti képviselőt. A véres drámát követően majd fél évvel később, 1929. január 6-án Sándor király felfüggesztette az 1921-es alkotmányt, betiltotta a politikai pártok működését, és a teljes végrehajtói hatalmat a saját kezébe vette. A nemzeti unitarizmus jegyében átszervezték a közigazgatást, az állam nevét a Szerb-Horvát-Szlovén királyságról Jugoszláviára változtatták. A királydiktatúra tekintélyelvű jellegén az 1931-es alkotmány sem változtatott.¹⁰⁶

Az 1934-es marseille-i usztasa merénylet Sándor király ellen alapjaiban rengette meg a királydiktatúrát. A merényletet követően a kisantant-országokban tapasztalható magyarellenes hangulat megnyilvánulásaként mutatta be az *Egyenlőség* a lap jugoszláviai terjesztésének tiltását. A betiltást a magyar ügy miatti kiállítás példájaként láttatta.

„Néhány héttel azután, hogy a román kormány lapunkat Erdélyből kitiltotta, Jugoszláviában is megvonták az Egyenlőség postaküldési jogát. Sokezer magyar zsidó hittestvért fosztottak így meg kedvenc lapjának olvasásától csakis azért, mert lapunk a zsidóságban a magyar szellemet ébren tartja. Az Egyenlőség betűi és szelleme ellen nem az első és utolsó ez a támadás. De bízunk benne, hogy a mi hitünket és a mi igazságunkat csak elnémítani lehet, de megölni nem. Azoknak, akiket most erőszakosan elszakítottak tőlünk, azt üzenjük a zsidó bizalom igaz mélységével: A viszontlátásra...”¹⁰⁷

104 DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 338.

105 DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 339.

106 DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 339.

107 *Egyenlőség* 1934. nov. 17./ 2. Az Egyenlőséget kitiltották Jugoszláviából.

Az *Egyenlőség* betiltásához a hasonlóan összmagyar ügyként tudósított a lap a Jugoszláviából kitiltott magyar nyelvű zsidókról. Közös sorsról és közös szenvedésről írtak, és összmagyar szolidaritásra szólítottak fel.

„Idestova három hónapja annak, hogy az első menekült magyar megérkezett a nyugati pályaudvarra. A kiüldözöttek szomorú sorsa megindította a közvélemény szívét. És az egész magyar társadalom felekezeti különbség nélkül osztatlan részvétellel fordult feléjük. Megindultak az akciók a menekültek megsegélyezésére. És rövid idő alatt aránylag igen nagy összeg gyűlt egybe a javukra. (..) Ezek a menekültek azonban – egy pár kivételével – bizony még ma is itt élnek és nem éppen irigylendő állapotban. Közöttük nagy számmal vannak még zsidó hittestvéreink is, akik minden egzisztencia nélkül, otthon nélkül, örök-idegenül és a hívatlan vendég szomorú szerepében tengődnek Budapesten.”¹⁰⁸

Az állam irányítását átvevő régenstanács képtelen volt bázisának szélesítésére. A politikai csatározásokba az egyházak is bekapcsolódtak: a szerb ortodox egyház a királydiktatúra támaszaként, míg a katolikus egyház a horvát szeparatizmus támogatójaként. A külső környezet változása miatt a kormány engedményekre kényszerült. 1939 augusztusában megállapodtak a horvát parasztpárttal egy széleskörű autonómiával rendelkező horvát bánság létrehozásáról. Szerb oldalról többen sokallták az engedményeket, míg a horvát usztasák egyenesen polgári engedetlenségre szólították fel a bánság horvát lakóit, a Parasztpártot pedig nemzetárulással vádolták.¹⁰⁹

A Szerb-Horvát-Szlovén királyság területei között az etnikai megosztottság mellett egyéb szempontokból is óriási különbségek mutatkoztak. Az északi, gazdaságilag fejlettebb területeket fényévek választották el például Dél-Szerbiától. Az egyenlenség felszámolására tettek kísérleteket, mindezek ellenére ezeknek a próbálkozásoknak kevés eredménye lett. Az óriási gazdasági különbségek nem csökkentek. A szerb-horvát ellentét mellett a gazdasági egyenlenségből adódó feszültségek feszítették szét a délszláv államot.

1921-ben a Szerb-Horvát-Szlovén királyságban élő zsidók száma 67 746 fő volt, amely 1941-re 73 000 főre emelkedett, kétharmaduk a korábbi Monarchia lakosa volt. Kulturális, nyelvi szempontból eltérő háttérrel rendelkeztek. Magyarul beszéltek a Bácskában, a Bánságban, a Szerémségben, Szlavóniában és Horvátország egyes vidékein, illetve a Muravidéken, a többiek pedig valamelyik délszláv nyelvet beszélték.¹¹⁰ Ha vallási, liturgikus szempontból vizsgáljuk Jugoszlávia zsidóságát, akkor szefárd zsidókat találunk Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában, Szerbia déli részén askenáz orthodoxokat, és kis számban

108 *Egyenlőség* 1935. márc. 2./ 15. 750000 pengőből – 75... Drámai beszélgetés egy zsidó jugoszláviai kiutasítottal.

109 DIÓSZEGI – HARSÁNYI – KRAUSZ – NÉMETH 1997. 340.

110 PEJIN 2012. 3.

chászidokat a Bácskában, a Tisza-vidéken (Zentán, Moholon, Péterrévén). Ezen a területeken az orthodoxia képviselte a többséget a korábbi magyar irányt követő neológokkal szemben.

Ákárcsak Romániában vagy Csehszlovákiában, Jugoszláviában is az volt a cél, hogy az egyes területeken a magyarok számarányát csökkentsék. Ezt a magyar nyelvű zsidók leválasztásával kívánták elérni. A magyar ügyhöz mindenkor hű *Egyenlőség* a magyarok számarányának csökkenéséért a szerb hatóságokat és a cionistákat tette felelőssé.

„A népszámlálások keresztülvitelében az alapelv az, hogy a legalacsonyabb fokra kell leszorítani a magyarok arányszámát és ezzel vitássá tenni a magyarok igényét a magyar impériumhoz tartozó, ezidőszert meg szállott vidékekre. A népszámlálások rendezésében legfőképpen a szerbek buzgólkodnak. Sajnálatos tényként kell megállapítanunk, hogy ez a buzgólkodás egészen terrorisztikus jellegű és legtöbbször a zsidóság ellen irányul. A szerbek mindenütt arra kényszerítik a zsidókat, hogy külön nemzetiségnek vallják magukat. [...] Az egymásnak ellentmondó jelentésekből is nyilvánvaló azonban, hogy a zsidókat a szerbek, és a nekik segédkező cionisták belekényszerítették a délvidéken abba, hogy magukat külön nemzetnek vallják. De megállapítható az is, hogy ott, ahol a zsidók kényszernek engedtek, ebből rájuk ott sem származott semmiféle előny vagy kedvező jogi helyzet. A zsidók kényszer hatása alatt állanak. E statisztika és e tendenciózus népszámlálás ellen a szabad magyar zsidóság a leghatározottabban s felháborodottan tiltakozik.”¹¹¹

A magyar irányt követő bácskai zsidók, kik még a Monarchiában szocializálódtak, magyar tudatúak maradtak, és egy ideig a Magyar Párt soraiban is megtaláljuk őket. Aktívan részt vettek a magyar kulturális életben, figyelemmel kísérték a magyarországi zsidóság életét. Folytatni kívánták a világháború előtti életüket, egészen addig tették ezt, míg a hatalom és a jugoszláviai zsidóság nyomására fel nem hagytak ezzel.¹¹²

Az ószerbiai zsidók integrációja a szerb társadalomba lényegében már 1918 előtt befejeződött (a zsidókat 1878-ban emancipálták). Szerbiában sem 1918 előtt, sem utána nem volt jelen a politikai antiszemitizmus. Kis arányszáma miatt a zsidóság itt nem jelentett komoly vetélytársat a gazdasági élet egyik szférájában sem. Mivel az újonnan alakult államban az ószerb politikai elit játszott meghatározó szerepet, ez alapvetően meghatározta a jugoszláviai zsidóság egészéhez való viszonyulást is. Jugoszláviában, akár csak Romániában vagy Csehszlovákiában a zsidóságot etnikai alapon kezelték, ezért a zsidókkal szembeni viszonyulás nem tért el a többi nemzeti kisebbséghez való viszonyulástól. Az államhatalomnak az volt a fontos, hogy az adott kisebbség lojális-e a királysághoz vagy

¹¹¹ *Egyenlőség* 1919. febr. 22./ 1. A magyar zsidóság és a népszámlálás

¹¹² PEJN 2012. 4.

sem. A szerbiai zsidóság tekintetében fel sem merülhetett a kétely. A szerbiaihoz hasonló volt a helyzet a bosznia-hercegovinai és macedóniai zsidókkal is.

A jugoszláviai zsidók pozícióját viszont szembe lehetett állítani a magyarországi antiszemita jelenségekkel. Alkalai rabbi királyi elismertségén keresztül a szerbiai zsidók ideális helyzetét mutatta be az *Egyenlőség*.

„Alkalai doktor úr mindennapos bridgepartnere a felségnek. És ha hitének ünnepnapjain, amikor magasztos hivatása máshová szólítja őt, amikor nem szentelheti délutánjának pár óráját a szórakozásnak, nem tud eljönni a konakba: nincsen bridgeparti Sándor királynál. Alkalai Izsák nélkül nem képzelhető el bridgeparti a belgrádi királyi palotában”¹¹³

Régi és új világok határán

A fővárosi zsidó réteglapok középosztálybeli problémákat és intézményi stratégiákat tükröztek. Ezek részeként a nagy társadalmi diskurzusok konkrét hatalmi, gazdasági és társadalmi berendezkedéshez kötődtek, s korszakonként módosultak. A Horthy-korszakban ilyen fővonalbeli diskurzusváltás volt például az etnikai gondolat előtérbe kerülése, ami az első világháború végén bekövetkezett elitváltás okán a zsidóság viszonylatában az 1920:XXV. törvénycikk értelmezésében tükröződött.¹¹⁴ A magyarországi zsidóságot már nem a magyar nemzet részeként tekintette a jogalkotó, hanem a zsidókra is alkalmazta a törvényt. A határon túli zsidókról szóló diskurzusok a neológ és orthodox lapokban egy korábbi realitást követtek, az elcsatolt határon túli magyarsággal való sorsközösségben és a magyar nemzet részeként mutatták be a határok által elválasztott zsidóságot. Számos hír szólt a mindennapi együttélés konfliktusairól, de az új hatalmi realitáshoz kötődő pozitív eseményekről is. Visszatérő probléma volt az alsó osztályok judeofób hiedelmei, vagy az ezekkel keveredő modern antiszemita jelenségek. Ezek értelmezése nem minden esetben kötődött etnicitáshoz.

A román paraszti antiszemitizmus például része volt az új impériumról alkotott negatív budapesti képnek. A vérvádak a tavaszi nagyünnepek közül az egyiptomi kivonulás emlékünnepéhez, Peszách-hoz vagy új zsinagógák építéséhez kötődtek a paraszti hiedelmek sorában.¹¹⁵ A lap kolozsvári tudósítója viszont 1928-ban az őszi nagyünnepek keretében Szukotkor körvonalazódott vérvád-esetről számolt be.

113 *Egyenlőség* 1931. aug. 25./ 12. A szerb király barátja és bridgepartnere dr. Alkalai Izsák, a belgrádi főrabbi. – [Írta:] Paál Jób

114 ROMSICS G. 2010.

115 KENDE 1995.

„Félünnepen, szerdán reggel, ide jött munkát keresni Ducla Mária, 18 éves parasztleány, a szomszédos Szamosfalváról (Someșeni). A leánynak pénzre volt szüksége, mert jövő vasárnap akarta eljegyzését megtartani. Utja Feingold Izsák ruszligyároshoz vezetett, aki vallásos ember, a szefard hitközség tagja. Feingold a templóban lévén, a leányt az asszony vezeti a műhelybe és ellátja munkával. Közben az asszony kimegy, férje hazajön és – a leányt hatalmas vértócsában fetrengve találja. [...] Csütörtök reggel a leány édesanyja és vőlegénye feljelentéssel rohantak a rendőrségre: »A zsidó tette el láb alól a leányt.« A vérvád elemei együtt vannak: a fiatal, szép falusi parasztleány, a pajeszos zsidó, az ünnepek... [...] Közben a parasztok már suttoják is a vérvád »hírét«.” Az ügyet a hatóság zárta le. „Végre a boncolás megállapította, hogy a leány nagy magasságból, a padlásról, a kemény beton-padlóra eshetett és ez okozta a szerencsétlenséget.”¹¹⁶

A paraszti antiszemitizmus hírként a judaizmus misztikus értelmezéseinek kontextusában is megjelent. Az elhunyt személy álom által nyújtott segítségéről 1929-ben a budapesti orthodox sajtó egy Máramarosban közbeszéd tárgyát képező eset kapcsán számolt be, ahol a halott nagyapa unokájának életét mentette meg a szállásadó paraszt fiától, aki álmában akarta meggyilkolni az apja által elszállásolt zsidót.

„Egy Glück nevű aknasugatagi ember éjjel egy kis faluba jutott, ahol kénytelen volt éjjeli szállást kérni egy parasztnál. Amikor a paraszt fia haza jött, nagyon dühös lett, minek adtak egy zsidónak hálólhelyet. Látván a helyzetet, a zsidó beleegyezett abba, hogy az éjszakát a ház mellett álló romhalmazban fogja tölteni. [...] a másodszori álomlátás rendkívül hatott rá s elhatározta, hogy menekül. Amikor a romok alól kijött, ott látta már a házigazdája fiát s egy cimboráját késsel felfegyverkezve, hogy rávessék magukat a zsidóra. [...] amikor a házból kijött a paraszt a feleségével és ki akarták csavarni a fiu kezéből a kést s a tusakodás hevében a fiu megsebezte anyját. A zsidó a félelemtől félőrülsen menekült s bejelentette az esetet a csendőrségnek, amely megindította a nyomozást ebben az ügyben, amikor a tulvilágban lévő nagyapa megmentette unokájának földi életét.”¹¹⁷

Osztálykülönbségekként tűntek viszont fel a jugoszláviai judeofób hiedelmek hatására történt atrocitások. A fővonalbeli jugoszláv politika is közrejátszott az etnikai színezetet nélkülöző híradásokban, mivel a szerb nemzeti önmeghatározásnak nem képezte részét a zsidóellenesség.

116 *Zsidó Újság* 1928. okt. 12./9. Vérvádat koholtak Kolozsvárt – Kolozsvári tudósítónktól.

117 *Zsidó Újság* 1929. dec. 13./11-12. Hírek – A halott nagyapa megmenti unokája életét.

„A zsidó gólusz megnyilvánulási formái kifogyhatatlanok. Mintha Izrael őrzője figyelmeztetni akarna bennünket, hogy ne bizzuk el magunkat [...] Lám minden józan ember tisztában van azzal, milyen gyalázatos rágalom a vérvád. [...] Mégsem némul el a középkori babonának e torzszülöttje! Sőt a legutóbbi két eset, amely Jugoszláviában történt, mutatja, hogy minden halandó, csak a korlátoltság nem akar meghalni s hogy a középkor babonája és az újkor technikája egész jól megfér egymással, mert mindkét esetben a vérvád az autóval kapcsolatban szerepel.”¹¹⁸

Ez első eset Belgrád, a főváros körül történt, ahol parasztok támadták meg Božidar Maksimović (1886-1969) belügyminiszter feleségének kiránduló autóját, mert zsidónak nézték, aki keresztény gyerekeket gyűjt. „De mivel a belügyminiszter nejevel történt az eset, néhány órával később nagyszámu rendőrség és csendőrség vonult ki és több embert letartóztattak.”¹¹⁹ Az elkövetők feltehetően szerb nemzetiségűek lehettek, amire a cikk nem tér ki. A másik eset a Közép-Tiszavidéken történt Bácskában, a zentai szefárd orthodox (chászid) imaház avatása utáni héten, amikor egy zentai zsidó apa a 3 éves kisfiát vitte magával autón. A kocsit defektet kapott, mire a faluban elterjedt a híre, hogy egy zsidó férfi keresztény gyereket rabolt el. A templomavatáskor az előző héten már keresztény gyerek véráldozatáról beszéltek a Tisza mentén és Zenta külvárosában zsidókra támadtak. Az autóját javító apát a helyi – feltehetően magyar – parasztok támadták meg.

„200 paraszt ásóval, kapával fegyverkezve elindult a keresztény gyermek felszabadítására. A kis fiu apja dorongot fogott a parasztokra és csak így bírta a tömeget feltartóztatni, amíg a csendőrség megérkezett, megfékezte a tömeget és meggyőzte őket arról, hogy egy zsidó gyermeket féltettek zsidó apától.”¹²⁰

Az esetet Pollák Sarolta etnikai színezet nélkül, az elmaradottság és a művelt modern világ kettősségében fogalmazta meg. „Az ostobaság ily uralma dacára minekünk zsidóknak, az optimizmus népének mégis remélnünk kell, hogy majd csak megvirrad valaha a koponyákban is.”¹²¹ A romániai vérvádesetekkel ellentétben, a jugoszláv hatóság a rend védelmezőjeként, a közösségek segítőjeként tűnt fel, annak ellenére, hogy az impériumváltást követően a magukat

118 *Zsidó Újság* 1925. okt. 30./ 6-7. Jugoszláviai levél (Saját tudósítónktól). A miniszter felesége, kit zsidónak néznek. Zsidó apa harca a kisfiáért.

119 *Zsidó Újság* 1925. okt. 30./ 6-7. Jugoszláviai levél (Saját tudósítónktól). A miniszter felesége, kit zsidónak néznek. Zsidó apa harca a kisfiáért.

120 *Zsidó Újság* 1925. okt. 30./ 6-7. Jugoszláviai levél (Saját tudósítónktól). A miniszter felesége, kit zsidónak néznek. Zsidó apa harca a kisfiáért.

121 *Zsidó Újság* 1925. okt. 30./ 6-7. Jugoszláviai levél (Saját tudósítónktól). A miniszter felesége, kit zsidónak néznek. Zsidó apa harca a kisfiáért.

magyarként meghatározó neológ zsidóság körében voltak konfliktusok az új hatalommal.¹²²

A modern politikai antiszemitizmussal a társadalom kiemelkedő autoritásainak ellenpéldáit gyakran állította szembe a zsidó sajtó. Ilyen ellenpéldának tekinthető a fővárosi orthodox zsidó sajtó híradása a Csehszlovákiából hazafelé tartó Károly román király szatmári főrabbiával való találkozásáról a szatmári pályaudvaron.

„A király észrevette a Rebbet, aki előlépett a sorból és hangosan elrecitálta a koronás fő látásakor vallásilag előírt benedikciót: »Bórüch atto Hasém Elajkénü melech hoajlom, senószan michvajdaj l'bószor v'dom.«¹²³ A héber áldásmondás, látszólag elérzékenyítette az uralkodót, aki szívélyes mozdulattal melegen kezét szorított R. Jajlissal.”¹²⁴

A pillanatot megörökítő fotó a cionista sajtó révén¹²⁵ Budapesten is széles körben ismertté vált. A chászid rebbe áldásmondása a vallási hagyományok által előírt lojalitás körébe sorolható.¹²⁶ A szabadkai neológ hitközség jubileumán pedig egyúttal elnöke, dr. Klein Adolf szerb királyi kitüntetését is megünnepelelhetette, amiről az orthodox hetilap is hírt adott.¹²⁷

Főként a chászid hívekre és rebbékre antiszemita közhelyként gyakran vetült az illojalitás vádja. A sorkatonaság – különösen az orthodox és chászid irányzat számára – egyébként is számos problémát jelentett a vallási parancsolatok megtartása terén.¹²⁸ Az új román impérium kételyei és az állam iránti lojalitás kérdése tükröződött a vizsnici chászid rebberől terjedő történetben.

„Tudvalevő, hogy a híres vizsnitzi Rebbe a háboru kitörése óta Nagyváradon lakik. Utóbbi időben feljelentés érkezett a Rebbe ellen a »szigurancá«-ra, miszerint ő a hozzá forduló zsidó katonákat a katonaság kötelékéből való szökésre beszéli rá. Erre a sziguranca (román detektívtestület) két katonaruhába öltözött zsidó detektívet küldött a Rebbehez, akik sírva kértek a Rebbetől tanácsot, hogy »mitevők legyenek, mivel a katonaságnál nagyon kegyetlen bánásmódban részesülnek.« A Rebbe erre megnyugtatta őket s azt tanácsolta, hogy vakon engedelmeskedjenek fellebvalóiknak s tőrjenek mindent szeretettel, így majdan sorsuk a Mindenható kegyelméből meg fog javulni... A detektívek ezután elárulták magukat és a

122 Vö. DÉVAVÁRI 2013.; DÉVAVÁRI 2014.

123 Áldott vagy Te Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki dicsőségéből juttat a hús-vér embernek!

124 *Zsidó Újság* 1936. nov. 20./ 10. Hírek – A szatmári főrabbi és a román király.

125 *Múlt és Jövő* 1938. XXVIII. évf. 150.

126 Vö. GLÄSSER 2014b. 95-97.

127 *Zsidó Újság* 1925. dec. 18./ 8. A vojvodinai zsidóság életéből.

128 Vö. BÍRÓ 2013. 26-39.

Rebbet szívélyesen gratulálták. Az eset városszerte érthető feltűnést s meglepedést váltott ki.”¹²⁹

Az impériumváltás helyi egyedi megvalósulásai – útirajzok részeként – szintén megjelenhettek a lapokban. „Sziget egyébiránt teljesen zsidó város. Még a rendőrök is jiddisül beszélnek. De, amikor engem Szigeten egy csendőr igazolt, nem akart más nyelven beszélni, mint románul, próbálkoztam magyarul, nem ment, kezdtem jiddisül, nem akarta megérteni, míg odajött egy hitsorsos s tolmácsként működött közöttünk. Amikor eltávozott a csendőr, a zsidó barátom ajkbigygyesztve mondta: ez a rose [gonosz –G.N.] jól ért jiddisül, de nem akar másként beszélni, mint románul, mert – született magyar.”¹³⁰

Jugoszlávia esetében az orthodox sajtó viszont az újonnan kiépülő orthodox hitközségi rendszer sikereiről számolt be a neológ hitközség 150 éves jubileumának apropóját felhasználva.

„Mint ismeretes, Szabadkán 1903-ban orthodox imaegyesület alakult, mely örvendetesen folyton fejlődött és hosszabb harc után 1921-ben megkapta *hitközsége autonomiáját*. Az orth. hitközség derék főrabijja *Deutsch Mózes* egyszersmind a jugoszláviai országos orth. szervezetnek az elnöke.”¹³¹

Az új államalakulat keretei között végbement orthodox szervezeti függetlenedés sikere és a szabadkai orthodox hitközség kiválása összefonódott az állam iránti lojalitással.

„A Jugoszláviához csatolt magyar területeken, a Vojvodinának zsidó székhelyévé Szabadka (Subotica) kezd fejlődni. [...] A nagy hitközség mellett fejlődőben van az orthodox hitközség is, a melynek 1923. óta külön rabbija is van az előbb Komáromban működött *Deutsch Mózes* személyében. A fiatal orthodox hitközség fejlődése erős lendülettel indult. Van jesivája, *חברת ישיבה*-ja, jesivát támogató egyesülete, ifjúsági egyesülete, a melynek célja a vallástudományi önképzésen kívül egy jugoszláviai kolónia Erecz Jiszroelben való létesítése.”¹³²

A szimbolikus értékkel felruházott elcsatolt területek és más-más hatalmi-politikai konstellációk között létező határon túli zsidóság jó példája Felvidék. Az új impériumban zajló neológ zsidó élet irodalmi témává magasztosítása, mártírológiává tétele történt meg Szabolcsi Lajos (1889-1943) iskoladramájában. Az *Egyenlőség* főszerkesztője *A nyolcadik láng: Magyar-zsidó legenda 1925-ből* címen a Központi

129 *Zsidó Újság*. 1927. máj. 13./ 2-3. Nagyvárad levél – A wizensitzi rebbe bölcs előrelátása. – Román korrupció.

130 *Zsidó Újság* 1926. okt. 15./ 3. Nagyváradtól Szigetig – Uti jegyzetek. – [Írta:] Sch. L.

131 *Zsidó Újság* 1925. dec. 11./ 12. Hírek – A szabadkai neológ hitközség.

132 *Zsidó Újság* 1925. dec. 18./ 8. A vojvodinai zsidóság életéből.

Zsidó Diáksegítő Bizottság gondozásában iskolai színdarabot adott ki a határ túloldalán magyarságukért üldöztetést elszenvedő zsidókról. A Kassán játszódnó színdarab a Leánynevelő Intézet 1920-as Chanuka-estjét vette kerettörténetéül. Eszerint a szloveszkói tanfelügyelő feljelentések nyomán chanuka 8. estjén ellenőrzést tart a leányintézetben, mert kihívóan magyar szellemben oktattak, és hamis papírokkal láttak el egyéneket. A Monarchia idején koronás arany érdemkereszttel kitüntetett idős intézetvezető asszony, Kohn néni a darabban elpanaszolja, hogy az új hatalom minden szinten zaklatja, üldözi, el akarja venni a tulajdonát, ki akarja forgatni. Az iskolai istentiszteletre érkező cseh tanfelügyelő az intézmény bezárására keres okot. Az istentiszteletet sem tudják megtartani. A középosztálybeli rabbi éhezik, apját pedig két évre azért börtönözték be a csehek, mert a zsinagógában magyar hazafias beszédet tartott. A leánynevelő intézettel szemben lévő börtönben magyar újságírók raboskodnak „irredentizmus” ürügyén. Az iskolai ünnepéllyel párhuzamosan fut Kőszegi Kálmán szökött magyar zsidó rab bűjtatásának története, akit az intézet szlovák cselédei elől is rejtegetni kell. Kálmánt egy hazafias magyar vers miatt ítélték el 3 évre. Az istentisztelet végül Kálmán tartja meg, aki orthodox zsidó családból való, de a neológia útjára lépett. Kassán híre kelt, hogy egy vasutas segíti a Magyarországra átszökni készülő üldözötteket. A nyolc felvonásból álló iskolai darab végére kiderül, hogy az izraelita leánynevelő intézet és az intézetvezető asszony bátyja szervezi az illegális határátlépéseket. A menekülőket pénzzel látják el, viszonzást viszont nem várnak. „Én 1870 óta állok itt fenn. De nem hiszem, hogy bevárhaszam azt az időt, amikor visszafizeti ezt nekem. Csak a jelszó... fiam, csak a jelszót ne felejtse el! Soha!” – mondja a darab végén Kohn néni, mire a neológ rabbinak öltözött szökött rab, „Kálmán (összehuzza testén a reverendát): Trianon! Trianon! Trianon!” – és kifut az ajtón.¹³³ A határon túli neológ zsidóságot Szabolcsi így a trianoni békediktátum feletti nemzeti fájdalom mártírológiájába illesztette.

A szimbolikus politika margójára

A dualista rendszer modus vivendijét a gazdasági és nemzeti feszültségeket vezető Nagy Háború ingatta meg. A háború végére pedig a polgári szolidaritás helyébe az etnikai csoportszolidaritás lépett az összeomlott dinasztikus birodalmak területén. Az elitváltásokkal fővonalból tematizálások tűnhettek el, és korábban perifériális értelmezések emelkedhettek a helyükbe. Mindeközben a folytonosság csupán az egyes diskurzuselemek szintjén feltételezhető. A diskurzusfolyamok ugyanis egyaránt tartalmaztak új megfogalmazásokat és továbbsoдрódó elemeket, átörökített toposzokat.¹³⁴ A budapesti zsidó sajtóértelmezések jól tükrözik, hogy a hírlapírók a zsidóság társadalmi helyzetét szorosan

¹³³ SZABOLCSI 1925. 16.

¹³⁴ Vö. BRUNNER 2000. 181–197.; GYÁNI 2002.

összekapcsolták a trianoni határok által keletkezett társadalmi feszültségekkel. A trianoni határok felszámolásától a zsidóság békebeli, azaz monarchiabeli jogi és társadalmi állapotainak visszaállítását remélték.

A sajtó vizsgálatakor nem téveszthetjük szem elől, hogy csupán diskurzusok bemutatására vállalkozhatunk. Az „objektív valóság” rekonstruálása lehetetlenné válik. Az elemzés sokkal inkább kulturális fordítás egy gyökeresen megváltozott környezetben. Jelenünktől távol eső, sok esetben a családi és közösségi emlékezzettel össze nem kötött életvilágok tagjainak stratégiáit értelmezhetjük és kísérelhetjük meg érthetővé tenni a mai magyar társadalom és a zsidó nemzedékek számára.

IRODALOM

BACSKAI Sándor

2004 *Az első nap*. Emlékképek az ortodox zsidóságról. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

BÍRÓ Ákos

2013 *Kétfejű sas Dávid pajzsán. Tábori Rabbinate az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918*. Gabbiano Print Kft. Kiadó, Budapest.

BRUNNER, Edward M.

2000 Az etnográfia mint narratíva. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poetikája*. Kijárat Kiadó, Budapest. 181-197.

DÉVAVÁRI Zoltán

2013 Kettős kisebbségben, kettős szorításban: Megfélemlítés, szegregáció és retorzió. Zsidók Szabadkán az impériumváltás után (1919-1922). *Híd* 77 (3). 88-99.

2014 Egy családi tragédia margójára. A Bács megyei Napló, a Minerva Nyomda és a Fenyves család sorsa (1941-1947). *Híd* 78 (12). 86-93.

DIÓSZEGI István

1997 *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789-1939*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

DIÓSZEGI István – HARSÁNYI István – KRAUSZ Tamás – NÉMETH István (szerk.):

1997 20. századi egyetemes történet. I. kötet. Korona Kiadó, Budapest.

FEISCHMIDT Margit

2005 A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus terfoglalása Erdélyben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs. 7-32.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert

2014a A „Machziké Hadosz” intő szava. Hitbuzgalmi sajtóviták mint túlélési stratégiák a fővárosi orthodox zsidóság körében (1925-1944). In: Barna Gábor – Povedák Kinga (szerk.): *Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Közép-Európában*. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged. 413-422.

2014b Az integráció politikai liturgiái. Szimbolikus politika és hazafiság Löw Immánuel beszédeiben. In: Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában*. Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged. 92-111.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

2013 Kárpátalja a budapesti zsidó sajtóban. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség*. Aposztróf Kiadó, Budapest. 214-220.

GLESZER Norbert

2008 Orthodox Kosher Mass Culture? Food Industry, Hospitality Industry, Children's Holidays and Open-Air Baths in the Weekly Paper of Orthodox Jewry in Hungary, 1925-1944. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 217-242.

GYÁNI Gábor

2002 *Történészdiskurzusok. A múlt ösvényén* sorozat. L'Harmattan, Budapest.

HOFER Tamás

2009 Magyarország a Kronprinzenwerkben. *Néprajzi Értesítő* 91. 109-132.

JELINEK, Yeshayahu A.

2007 *The Carpathian Diaspora The Jews of Subcarpathian Rus' and Munkachevo, 1848-1948*. East European Monographs. Columbia University Press, New York.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2007 *Túlélési stratégiák*. Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, Szekszárd.

KENDE Tamás

1995 *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Osiris Kiadó, Budapest.

LENDVAI L. Ferenc

1997 *Közép-Európa koncepciók*. Áron Kiadó, Budapest.

MOLNÁR József – MOLNÁR D. István

2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Matematikai és Természettudományi Tanszék, Beregszász.

OIȘTEANU, Andrei

2005 *A képzeletbeli zsidó a román (és kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár.

PEJIN Attila

2012 Kettős diaszpórában, hármassal. A bácskai zsidóság Trianon után (1918–1941). *International Relations Quarterly*. 3. (4).

PICK, Joseph C.

- 1968 The Economy. In: Rabinowicz, Oskar K. – Wehle, Kurt – Kauders, Walter (eds.): *The Jews of Czechoslovakia, Historical Studies and Surveys*. The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews. Philadelphia – New York.

POZSONY Ferenc

- 2012 Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében. In: Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó, Budapest, 667-679.

PREPUK Anikó

- 1997 *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

RABINOWITZ, Aharon Moshe

- 1968 A zsidó kisebbség. In: Rabinowicz, Oskar K. – Wehle, Kurt – Kauders, Walter (eds.): *The Jews of Czechoslovakia Historical Studies and Surveys*. The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews. Philadelphia – New York. 157-179.

ROMSICS Gergely

- 2010 *Nép, nemzet, birodalom*. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és a magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918-1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

ROMSICS Ignác

- 2005 *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.

ROZENBLIT Marsha L.

- 2001 *Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford University Press, Oxford.

SCOTUSVIATOR (SETON-WATSON), Robert William

- 1908 *Racial Problems in Hungary*. Constable & Co., London.

SETON-WATSON, Robert William

- 1916 *German, Slav and Magyar*. A Study in the Origins of the Great War. Williams and Norgate, London.

SOLE, Ariyeh

- 1968 Subcarpathian Ruthenia. In: Rabinowicz, Oskar K. – Wehle, Kurt – Kauders, Walter (eds.): *The Jews of Czechoslovakia. Historical Studies and Surveys*. The Jewish Publication Society of America – Society for the History of Czechoslovak Jews. Philadelphia – New York. 125-155.

SZABOLCSI Lajos

- 1925 *A nyolcadik láng: Magyar-zsidó legenda 1925-ből*. A Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság Kiadása, Budapest.

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

THE IMAGE OF "OCCUPIED TERRITORIES" IN THE JEWIS PRESS OF BUDAPEST

The new borders drawn after the First World War fundamentally changed the social and cultural environment in which the earlier Jewish strategies had emerged and functioned; they shaped their attitude towards Hungarian symbolic politics. The group strategies of the denominations and movements represented in the Hungarian-language Jewish press in Hungary interpreted Hungarian symbolic politics after the Trianon peace dictate in different ways and incorporated these interpretations in their discourses. Neolog Jewry identified with the national pain caused by the Trianon peace treaty. The paper published many articles about Jews beyond the border who had been punished by the new authorities for their support for Hungarian identity. An important point at issue between the Zionist and the Neolog strategy was the question of the Jewish communities beyond the borders. In these territories the Zionists set up Jewish national organisations. Later, after the change of rule, this aspiration found support in the governments of the successor states. The aim of the leadership of the successor states was to reduce the numerical proportion of Hungarians in the annexed territories by separating the Jewish masses classified among the Hungarians. With the loss of the historical Hungarian territories Orthodoxy also lost important religious communities. They linked the settlement of the two losses, and linked both to the moral improvement of Hungary and the deepening of its religiosity. The modification of the borders created an entirely new situation for all three Jewish strategies.

GLÄSSER NORBERT

A KÁLLÓI SZENT PAP

Egy neológ izraelita integrációs narratívum
a Horthy-korszakban¹

Tanulmányomban az *Egyenlőség* neológ felekezeti hetilap mögött álló szerkesztői kör diskurzusait vizsgálom a két világháború között megváltozott fővonalbeli nemzetkonceptió tükrében. Azt a szimbolizációs folyamatot elemzem, amely során a chászidizmus magyarországi előfutárának tekintett Eizik Taub kállói főrabbi a galíciai zsidósághoz kötődő korábbi kultúrmissziós diskurzusból a vidéki magyar paraszt képét magára öltő chásziddá, a dualizmusbeli befogadás akadályozójából a magyar zsidóság integrációjának jelképévé vált az 1930-as évek elejére. A kállói igaz ember² alakjának folklorisztikus átértelmezése mesze túlmutat a folklór kérdésén, annak a társadalomnak a lenyomatát hordozza, amelyben maga az átértelmezés létrejött, annak a közösségnek a stratégiái követhetők nyomon rajta, amely jelképként használta. A tanulmány kérdésfelvetései is elsősorban erre a társadalmi olvasatra vonatkoznak. Az asszimilatív és az etnikai nemzetkonceptió miként tükröződik ezekben a narratívumokban? Milyen szimbolikus tartalmakkal ruházódik fel a „magyar chászid” alakja? Milyen folyamatok hatása tükröződik az északkelet-magyarországi chászid zsidóság neológ megítélésének gyökeres megváltozásában? Kik formálták szimbolikus politikai alakká az egykori főrabbit?

A „démonizálódott” chászid bevándorló

A modern európai önkép hierarchizált ellentétpárokból épült fel.³ Ez érvényes volt az új városi modernizáló zsidó közösségek elitjére is, amely az általa elhagyott vidéki közösségekhez komplex és ambivalens módon viszonyult. Ez

1 A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa.

2 A cádik fogalma az antikvitásig nyúlik vissza. A judaizmusban mindvégig jelenlévő koncepció, a chászidizmusban csupán a középpontba került, és konkrét individuummal kezdték azonosítani. A fogalom differenciált szemléletéhez tartozik, hogy akadnak chászidok, akik nem kötődnek rebbéhez, és nem minden cádik tartozik a chászidizmushoz. GREEN 1997. 444.

3 ANTONEN 2005.

egyszerre jelentette a vidéki életvitel kritikáját és vallási, romantikus idealizálását.⁴ A sajtó a fenti tendenciák egyik fóruma volt. Abrevaya Stein a sajtót egyszerre tekinti a változás manifesztálódásának és mechanizmusának a modernkori zsidóság köreiben. A sajtó az urbanizálódó népességhez kötődött. A zsidó élet megváltozott, és a modern sajtó segíteni próbált még inkább megváltoztatni azt.⁵ A chászidokról nyújtott olvasatokat az egyes csoportok életvilága és önképe határozta meg. A budapesti izraelita sajtóban megjelenő értelmezések a német nyelvterület zsidóságának általános tendenciáiba illeszkedtek, azok fővárosi adaptációit nyújtva. A diskurzusok alakításában részt vevő rabbik, tudósok és művészek, illetve írók, és publicisták nehezen köthetők egyetlen nemzetállamhoz. Tanulmányaik, vállalt új hivatalaik, utazásaik vagy más kapcsolataik révén a zsidó kultúra alakításában jelentős szerepet játszó központok között közvetítő szerepet tölthettek be.

A chászidokról nyújtott orthodox, neológ és cionista intézmény-közei, illetve mozgalmi olvasat gyökeresen eltért. Ez egyúttal más stratégiákkal polemizálva a párhuzamos olvasatokra adott válaszokat is magába foglalta.⁶ A neológ olvasatoknál a chászidokról folytatott diskurzusok egyrészt az elvárások és az igazodás igénye mentén alakultak, másrészt a kultúrmissziós küldetéstudat és a hátrahagyott világ iránt táplált nosztalgia határozta meg azokat. A dualizmus idején a neológ sajtóban hangsúlyosan jelent meg a nemzethez tartozás gondolata.⁷ A neológ zsidóság missziós küldetése ennek keretében kettős volt: egyfelől a dualizmus idején az elsajátítható magyar kultúra által a magyarság érdekeinek védelme, nemzetiségi területeken a magyar kultúra megjelenítése és terjesztése, másfelől egy belső, zsidóságon belüli missziós tudat: a felvilágosult európai kultúra terjesztése. A belső kultúrmisszió kritikája elsősorban az oktatásra, a következő nemzedékre irányult. Ez túlmutatott a Galícián keresztül érkező kelet-európai zsidó bevándorlók kérdésén, és inkább tekinthető a tradicionalitásra törekvő stratégiák általános bírálatának. A kelet-európai zsidó képe az *Egyenlőség* kultúrmissziós írásaiban a beilleszkedésre való képtelenség jegyeinek hordozójává vált.⁸ A kultúrmissziós diskurzus összefonódott a megreformált judaizmus univerzalista erkölcsi missziójával is, ami a judaizmus eszkatológikus vonásait értelmezte át. A zsidóság új történelmi küldetésében az ideális zsidó a modernitás élharcosa lett, aki példát mutat az emberiség egészének. A galíciai zsidóságot megcélzó kultúrmissziós törekvések legintenzívebbé az első világháború idején váltak, a galíciai menekültek tapasztalatából és a győztes háború biztos reményéből táplálkozva.⁹

Az *Egyenlőség* főszerkesztőjének, Szabolcsi Miksának apologetikus írásaiban a házkálá fontosabb reformjait ütköztette egyedül üdvös útként a démonizált chászid-képpel. Sorra jelent meg ennek során témaként a bürgerliche

4 HYMAN 1993. 191.

5 ABREVAYA STEIN 2004. 5, 7-9, 16, 213.

6 Ezekről lásd: GLÄSSER 2013.

7 *Egyenlőség* 1882. dec. 30./ 4. A zsidóság missziója, vö. ZIMA 2008. 247.

8 Pl. *Egyenlőség* 1912. jún. 16./ 1-4. Külföldi és Magyarországi orthodox vezérek [Írta:] Szabolcsi Miksa

9 Lásd ZIMA 2013.

Verbesserung, a nyelvi asszimiláció, a liturgia nyugati polgári esztétikumhoz való igazítása és valláserkölcsi racionális átértelmezése.¹⁰ Szabolcsi negatív képe a populáris zsidó szokásokkal szembeni averzióból, a tradicionalitásra törekvő zsidó vallási élet félreértelmezéséből, és a nyugati polgári éthossz számonkéréséből eredt. Így válhatott Szabolcsi értelmezésében a chászidizmusra adott egyetlen ésszerű válasszá a kultúrmisszió. Ennek kivitelezhetetlensége okán viszont Szabolcsi Miksa evidens megoldássá a galíciai zsidóknak a magyar zsidó felekezeti léttől való távoltartását és egyúttal az ország határain kívül tartását tette.¹¹ A kultúrmisszió a chászidok társadalmi értelmezésének fontos keretét szolgáltatta, azonban nem az egyedülit. Az *Egyenlőség* fővonalbeli diskurzusa mellett a neológiában jelen volt a chászid világnak egy olyan átértelmezési kísérlete is, amelyben ha nem is minden esetben saját idealizált, vágyott világaikat lelték fel, de követhető példákat láttak, vagy megértőbb attitűdöt tanúsítottak a chászidizmus iránt. Természetesen ez is átértelmezés volt, amelyhez a jelentéstársítás egy fővárosi – önmagát a nyugati művelt közép rétegek részének tekintő – neológ interszubjektív mezőben zajlott.

A neológián belüli megértőbb attitűd nem kötődik szorosan az *Egyenlőség*-hez, annak ellenére, hogy ott is fellelhetjük a merev kultúrmissziós diskurzustól eltérő attitűdöket, valamint annak ellenére, hogy Szabolcsi Miksa tollából is sajtó alá kerültek olyan írások, amelyekben Szabolcsi korábbi saját felvilágosító feddéseinek visszhangjai miatt dorgálta meg az olvasói levelek íróit. Ha Szabolcsi Miksa különböző évfolyamokból származó kijelentéseit összevetjük, a főszerkesztő önmagával kerül ellentmondásba,¹² ami nem egyeztethető össze egy jól kirajzolódó szemléletváltás feltételezésével.¹³ Az elutasításon túl megjelenő kultúrmisszió önmagában is a „magyar Izrael” legitimitását erősítette egy olyan fővonalbeli magyar nemzetkoncepcióban, amely a nemzethez tartozás kritériumául az elsajátítandó nyelvet, kultúrát és a magyarság sorskérdéseivel való azonosulást tette meg.

Szabolcsi Miksa halálát követően fia, Szabolcsi Lajos vette át a lap szerkesztését. Részben a változó társadalmi körülmények hatásaként, részben pedig a felekezeti egység megteremtésére tett kísérletekkel szorosan összefonódó önreprezentáció keretében a neológ hetilapban az orthodox hírek és az orthodox rabbiktól vagy orthodox személyektől származó írások is helyet kaptak. Ez vezet el a „magyar chászid” a „kállói szent pap” toposzának későbbi kialakításához,

10 *Egyenlőség* 1897. okt. 24./ 5. Csodarabbik Magyarországon. – Magyarázat egy közre nem adott hírre.

11 *Egyenlőség* 1897. okt. 24./ 5. Csodarabbik Magyarországon. – Magyarázat egy közre nem adott hírre.

12 A teljesség igénye nélkül lásd: Kuthi Zsigmond cikkéhez írott szerkesztői megjegyzést, majd egy későbbi Meturgeman rovatot, amelyben Szabolcsi szerkesztői üzenetei olvashatók. *Egyenlőség* 1897. márc. 21. (Melléklet)/ 1-3. A csodarabbik és a chassidismus történetéből [Írta:] Kuthi Zsigmond; *Egyenlőség* 1903. dec. 6./ 7-8. Meturgeman Valamit a csodatevő kabbaláról. [válasz] Dr. B. J.[-nek.] A főszerkesztő ingadozó, szituációfüggő véleményalkotásáról később, a Wissenschaft körébe utalando tudománynépszerűsítő írásokat, illetve a chászidokkal való személyes találkozásokat taglaló fejezetekben esik szó.

13 Konrád Miklós egy századfordulós neológ „percepcióváltást” feltételez. KONRÁD 2005. 1358.

amely egy olyan közegben történt, ahol a neológia a területi veszteségek folytán az orthodoxyával szemben többségbe került, a fővonalbeli nemzetképció pedig gyökeresen megváltozott.¹⁴

Szimbolikus politika és régi-új önmeghatározás

A „kálló szent pap”, Jicchák Eizik Taub alakja és dala az 1920-as és ’30-as évek neológ zsidó önmeghatározásának fontos szimbólumává vált. Üzenetük túlmutatott a chászid vallásosságon, és függetlenedett is attól, amennyiben a kontextust illetően elfogadjuk, hogy szimbólumként a chászidizmuson vagy a Szabolcs megyei rurális eredetű zsidóságon túl a „magyar Izrael” önértelmezését alakító interszubjektív mezőben tűnt fel újra. A „magyar cádik” *Egyenlőség* által tolmácsolt dala a kor neológ szimbolikus politikájának részét képezte, teret nyitva a felekezeti-vallási meghatározottság és a nemzetvallás részeként megjelenő szimbolizáció összefonódásának. A jelenséget jól szemléltetik dr. Dési Géza neológ országgyűlési képviselőnek a „kálló szent pap” daláról mondott szavai: „S bármilyen rossz idők is jártak felettünk, a virradat kakasa mindig megszólalt, a nap mindig kisütött újra, a vadvizek elfutottak és a vad erkölcsök megenyhültek. Az emberek végül megint testvérek lehettek.”¹⁵ A dualizmuskori neológ fővonalbeli kultúrmissziós diskurzusok hangvételéhez viszonyítva az adaptált gettónosztalgiaiban nyugvó szimbolizáció jelentős változásnak tekinthető. Ezt a folyamatot sajátos kettősség jellemzi: a változatlanság érzetét biztosító válaszok felszíne alatt jelentős társadalmi változások zajlottak le, miközben a narratív stratégiák szintjén úgy módosultak a meghatározó közösségi diskurzusok, hogy a változatlanság érzetét erősítsék meg.

Az 1920-as évek végén a cionista Zsidó Szemlében is gyakran publikáló Ujvári Péter által szerkesztett Magyar Zsidó Lexikon a csodarabbit akként definiálta, hogy abban a mérsékelt kultúrmissziós közhelyek és a chászidizmus irodalmi/filozófiai átértelmezései egyaránt helyet kaptak.

„Csodatételeikkel csak az álcsodarabbik dicsekednek, az igazi caddik semmi más, mint egy nagyon szentéletű ember, aki szerény, alázatos és önzetlen. Egész életét a szent könyvekben való búvárkodásnak szenteli, főleg pedig a kabbalisztikában való elmélyedésnek. (...) tisztaságánál fogva leghivatottabb arra, hogy Isten előtt a szenvedő emberiség szószólója legyen. Tanácsot és vigasztalást nyújt azoknak, akik hozzáfordulnak (...) és imádkozik értük, vagy nekik maguknak mondja meg, hogy milyen imával forduljanak az Istenhez segítségért. Némelyik kámeákat is osztogat, apró

¹⁴ FROJIMOVICS 2008.; ROMSICS 2010.

¹⁵ *Egyenlőség* 1931. jan. 24./2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza.

pergamentekercseket, amelyek a laikusok számára módfelett misztikusok, mert nem értik a szöveget.”¹⁶

– köszöntek vissza a sajtóvitákból jól ismert, feltehetően az 1920-as és ’30-as évek tudatosan modernizáló zsidóságát átható közhelyek.

A kazárelmélet és a kultúrmisszió a dualizmus idején együtt biztosította a magyar zsidó önmeghatározás alapjait. A Horthy-korszak megváltozott nemzetkoncepciójában és társadalmi közegében a kazárelmélet már csupán az antiszemita diskurzusokban kazárokként is emlegetett galiciánereket ért támadások apologetikájában kapott fontos szerepet. A módosult formában megmaradt Kohn Sámuel-féle narratívummal szemben a kultúrmisszió az első világháborús tetőpontját követően lassan perifériára szorult és átalakult. Az orthodox sajtóban feltűnő szimbolikus politikai értelmezésekre – amelyek a dualizmus idejéről hagyományozódtak át, vagy egy általánosabb magyarországi zsidó apologetikába illeszkedtek – a neológ hírlapírói elit is támaszkodott. A függetlenségi szimbolikus politikából kinövő nemzeti hősök kultuszához így illeszkedhetett például a sátoraljaújhelyi csodarabbi, Teitelbaum Mózes. Kossuth és Teitelbaum mondai találkozása a dualizmus idején és az 1930-as években is a chászid rebbéhez kötődő történeti toposszá vált. A függetlenségi értelmezések, az 1848-as forradalomban való részvétel okán elszenvedett közös jogfosztottság, a magyar nemzethez való tartozás szimbolikus kifejeződésévé lett Groszmann Zsigmond neológ történeti értelmezésében. Történetét, Kossuth találkozását az újhelyi csodarabbival a függetlenségi szellemiség jegyében és az emancipáció viszonylatában közölte újra a neológ hetilapban 1936-ban Groszmann. A történet szerint Kossuth apja perben állt a csodarabbival. A per alatt két idősebb fia és ő is elhunyt, a nép a rabbi hatalmának tulajdonította a haláleseteket, Kossuth anyja pedig legkisebb fia halálát elkerülendő elment a csodarabbihoz bocsánatot kérni. A rabbi megáldotta, és meghagyta a gyermek Kossuthnak, hogy ha felnő, ne bántsa a szegény jogfosztott zsidókat. A cikkíró Kossuth nagyváradi zsinagógában mondott beszédét és az emancipáció szegedi kimondását ezzel a történettel hozza összefüggésbe. Írása tárgyi tévedéseket is tartalmazott a cádik és a chászid jelentését illetően.¹⁷

A chászidok a neológ lapban nem csak az elcsatolt területek magyarjaival és magyarságukért szenvedő egyénként tűntek fel, a határokhöz kötődő neológ szimbolikus politika keretében,¹⁸ hanem a magyar jelenlét és kisebbségi politikai érdekérvényesítés segítőivé is váltak a „kazárokat” ért vádakhöz kötődő apologetikában. R. Vozáry Gyula, a ruszinszkói párt alelnöke 1935-ben például arról számolt be az *Egyenlőség* hasábjain, hogy „eddig magyar kisebbségi élet legnagyobb eredményét a munkácsi zsidók vitték végbe. Ezek mentették meg

¹⁶ UJVÁRI 2000. 188.

¹⁷ *Egyenlőség* 1936. jún. 18./ 10. Kossuth Lajos és a rabbi áldás írta: Groszmann Zsigmond dr.

¹⁸ GLESZER – ZIMA 2010. 41.

Munkácsot. Hogy a magyar szó Munkácson nyíltan járhat, nekik köszönhető.”¹⁹ A munkácsi chászid zsidóság érdemeit – a zsidóság magyarsághoz tartozását elvitató magyarországi diskurzusokra adott válaszként – a dualizmus kori függetlenségi politikában a magyar hazafiság szinonimájává tett kuruc jelző viszonylatában domborította ki. „A kuruc Kassa, meg Ungvár elesett, de Munkácsot a pájeszes, kaftános zsidók megtartották magyarnak. A magyar sose volt antiszemita, a jövőben mégugyse lehet, mert le kellene sütni a szemét a munkácsi zsidó előtt!”²⁰ A korábbi asszimilatív nemzetkonceptió és annak kulturmissziós lecsapódásával szemben az 1920-as és ’30-as évek megváltozott viszonyai között a neológia a chászid zsidóságot az apologetikus írásokban már a magyarság részeként mutatta be. A valós társadalmi térben megjelenő „chaszideus” is az univerzális erkölcsi értékek megjelenítőjévé válhatott. 1933-ban például arról számolt be az Egyenlőség, hogy Sátoraljaújhelyen két chászid zsidó, apa és fia mentette meg Stunz római katolikus papot, aki a helyközi vonat fűtőjétől megriadt lovak alá került Újhely főutcáján. „A megmentett lelkész hálásan köszönte meg a hős chaszideus zsidók önfeláldozását.”²¹ – írta az Egyenlőség.

Perényi Zsigmond koronaőrrel, Tisza István egykori belügyminiszterével, a volt máramarosszigeti főispánnal készített interjú 1936-ban szintén az aktuálpolitikai térben megjelenő chászidok apologetikája volt.

„Amidőn nap-nap után a rágalom, vád és becsmélés mérgezett nyilaival támadják a szélsőjobboldali rotációsok a magyar zsidóságot, fokozott jelentőséget kell tulajdonítani Perényi Zsigmond báró nyilatkozatának. Annak a Perényi Zsigmondnak, aki a sokat támadott és guny tárgyává lett »galiciánerek« között a felvidéki chászid zsidóságnak legfőbb centrumában, Máramarosszigeten volt főispán.”²²

A nagy múltú és az ország történelmében aktív szerepet vállalt nemesi család sarjától származó apologetika a galiciánerekre megfogalmazott közhelyes vádak cáfolatát vonultatta fel. A koronaőr a galíciai bevándorlók dualizmus kori diskurzusához kapcsolódva és a háborút követő idegenrazziákra reagálva tisztázta a magyarországi és az elcsatolt területeken élő chászidok állampolgárságának kérdését.

„Meg kell állapítanom, hogy a »galiciánerek« megjelölés körül nagy fogalomzavar van. A galiciánerek alatt rendszeren a pajeszos, kaftános zsidóságot értik, holott azoknak dédapjuk is Magyarországon születtek,

19 Egyenlőség 1935. jan. 5./ 6. Munkács, a zsidó város Helyszini riport Munkácsról, melyet a zsidók mentettek meg a magyarságnak Írta: R. Vozáry Gyula, a ruszinszkói párt alelnöke.

20 Egyenlőség 1935. jan. 5./ 6. Munkács, a zsidó város Helyszini riport Munkácsról, melyet a zsidók mentettek meg a magyarságnak Írta: R. Vozáry Gyula, a ruszinszkói párt alelnöke.

21 Egyenlőség 1933. jún. 3./ 25. Hírek – Chaszideus, aki megmentette egy katolikus pap életét.

22 Egyenlőség 1936. szept. 16./ 5. A „galíciai” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán megírt nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

magyar szellemben nevelkedett és magyar szellemben nevelik gyermekeiket is."²³

– mondta Perényi Zsigmond.

Az egykori miniszter a numerus clausus-szal megváltozott, etnikai alapú nemzetképző koncepció bírálatát is kimondta. Ezzel Szabolcsi lapjának egyik központi kérdését érintette.

„Mondhatom, hogy megbízhatóság és államhűség szempontjából soha kifogás alá nem estek. A Felvidéken s főleg Rusinszóban mindig kényes és sok gondot okozó probléma volt a nemzetiségek kérdése. A zsidósággal azonban – kiket én sohasem tartottam külön nemzetiségnek –, dacára erős vallási szelektálódásuknak, soha sem volt semmi gondom.”²⁴

Az elcsatolt területek zsidóságát ért gyakori vádak között szerepelt a zsidóság magyarságtól való elfordulása, illetve a Trianon előtti magyar állam iránti illojalitása, amit a koronaőr révén az *Egyenlőség* is cáfolni igyekezett a chászidokat illetően.

„Politikailag is a zsidóság volt mindig az az elem, akiben mindig megbízhattunk. (...) Tizenhét év telt el a megszállás óta, de a felvidéki zsidóság még ma is a legerősebb oszlopa és biztosítéka a magyarságnak. A felvidéki zsidó intelligencia meghatározó módon tart ki a magyar államiság gondolata mellett.”²⁵

– mondta az egykori főispán.

Perényi az orthodoxyáról és a máramarosi csodarabbikról is elismerően szólt, amit a megváltozott társadalmi és politikai kontextusban az *Egyenlőség* már a neológ stratégiájába épített be.

„Szivarra gyújt a kegyelmes úr. Hosszan elnéz a kéken karikázó füstben. Mintha így akarná szeméi elé idézni a fehérszakállu, keleties külsejű cadikot. (...) Jól ismerem és sokszor személyesen érintkeztem a „Wizsnici”-vel. (Igy mondja: a Wizsnici – minden más jelző nélkül.) – Hatalmas tömegek keresték fel, zsidók, keresztények

23 *Egyenlőség* 1936. szept. 16./ 5. A „galíciai” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán meghatározó nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

24 *Egyenlőség* 1936. szept. 16./ 5. A „galíciai” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán meghatározó nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

25 *Egyenlőség* 1936. szept. 16./ 5. A „galíciai” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán meghatározó nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

egyaránt. A keresztények is biztak csodatevő hatalmában. Ezt a hiedelmet módfelett alátámasztotta egy valóban misztikus történet²⁶ (...) Meghatódva érzem, hogy az ország zászlós ura és koronaőre, Perényi Zsigmond báró ezt az elbeszélést nem a guny, hanem a meggyőződés hangján mondja el. Mintha emléket kívánna állítani ezzel is azoknak, akik üldözés és megpróbáltatás dacára is hűek maradtak önmagukhoz és hazájukhoz.”²⁷

A történet értelmezésében megjelenő neológ hírlapírói attitűdváltás okai között egyrészt az antiszemita támadások említhetők, amelyek a megingott helyzetű neológiát is érintették, másrészt az ezzel szorosan összefüggő, megváltozott nemzetkoncepció, amelynek ellenében a régi fővonalbeli nemzetkoncepcióhoz igazodó neológ hírlapírói stratégiát nem lehetett minden tekintetben továbbvinni. A kultúrmissziós közhelyek azonban az első világháborút követően nem tűntek el teljesen, csupán a neológ diskurzusok fővonalából szorultak ki. Jól szemlélteti ezt dr. Dési Géza országgyűlési képviselő példája. A képviselő a „kállói szent pap” történeti és mitikus alakjának méltatása mellett, egy másik írásában minden további nélkül korábbi toposzokat idézve a kisvárdai „csodarabbi” ellen is fellépett, amikor a budapesti lapok a helyi orthodox főrabbit a „galíciáner” jegyeit mutató csodarabbival mosták össze.²⁸ A korábbi kultúrmissziós diskurzus toposzai időnként más apologetikus hangvételű írásokban is helyet kaptak, még akkor is, ha azok a budapesti zsidó negyed ismeretlen chászid világát kuriózumként mutatták be.

„A pesti chaszideusok valamennyien magyarok, az orosz és lengyel honosakat a sokszoros razziák és kiutasítások már régen eltávolították az ország területéről. A magyar chaszidizmus kezdetől fogva önálló ág volt a keleti zsidóság terebélyes életfáján. Egyike azoknak az egyetemes zsidó mozgalmaknak, amelyek a magyar földön is megfogantak és a magyar zsidóságot az összzsidóság szellemi áramlatába bekapcsolták. (...) A magyar chaszidizmus tehát nem külföldről hozott üvegházi növény, hanem a magyar földből nőtt magyar palánta, amelynek itt multja és tradíciója van. A pesti chaszideusok eredete is a felvidéki megyékből nyulik vissza, ahol a

26 A történet szűzsége: egy szegény zsidó a vizsnici rebbe közbenjárását kérte, de a rebbe elutasította, és közölte, hogy vesztélyben az élete, de imádkozni fog érte. Az erdőben egy paraszt baltával megtámadta, amikor egy másik elvitte a sebesültet az orvoshoz, kiderült, hogy 3 bordáját vágta át a mellkasán, de a szívburokot csodás módon sértetlenül hagyta. Ezt a vizsnici rebbe közbenjárásának tulajdonították. A szimbolikus politikai diskurzusokba illeszkedve az orthodox lapban is gyakran jelentek meg zsidók életére törő antiszemita román parasztokról, amivel a közös sorsot és együtt-szenvedést kívánták kifejezni.

27 *Egyenlőség* 1936. szept. 16./ 5-6. A „galíciái” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramaroszigeti főispán meghatározó nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

28 *Egyenlőség* 1933. jan. 21./ 1-2. A „kisvárdai csodarabbi” Írta: Dr. Dési Géza, országgyűlési képviselő

misztikus életfelfogás és világszemlélet már a magyar föld illatával és zamatával fejlődött.”²⁹

– írta az *Egyenlőség* tudósítója.

A magyar chászidizmus megalkotásában Secundus és Grünwald Lipót írásain túl jelentős szerepet játszott az *Egyenlőség*, valamint a lap szerkesztőjeként Szabolcsi Lajos. Szabolcsi 1921. decemberében tartott a józsefvárosi zsinagógában irodalmi előadást a magyar chászidizmus történetéről.³⁰ A chászid történetekből felépített narratívum abból a szempontból válik fontossá, hogy hogyan alakítja a Horthy-korszak belső neológ chászid-képét a közös zsidó sors és a magyar nemzethez tartozás gondolata mentén.

„A zsidóüldözés korszakaiban mindig támadnak legendák. A megkinzott zsidó lélek színes virágokat fakaszt és ki tudja, hogy a mai időből hány ilyen csodálatos legenda fog az utókorra maradni. De annyi bizonyos, hogy a kállói csodarabbi emléke ma is élő erekléje, élő szentsége a magyar zsidóságnak, különösen a konzervatív zsidóknak.”³¹

– mondta Szabolcsi.

Szabolcsi chászidizmus-értelmezését a magyarországi tradicionalitásra törekvő zsidósághoz kötötte, a zsidó reneszánsz és a zsidó néprajz önálló nemzeti indítatású értelmezései helyett. Grünwald bécsi rabbi zsidó néprajzi írásainak, valamint a zsidó néplélek kérdésének fentebb tárgyalt feltűnése ugyanis a fővonalbeli magyar asszimilatív nemzetkonceptió válságához és a zsidó önmeghatározás tudatosan modernizáló zsidóságon belüli vitáihoz kötődött. Zima András a *Zsidó Szemle* publicisztikáin keresztül rámutatott arra, hogy cionisták egyrészt a Monarchia szétesésével a megszállt területeken még a béketárgyalások előtt felvetették a nemzetiségi önmeghatározás kérdését, másrészt az antiszemita támadásokban és a fővonalbeli magyar nemzetkonceptió megváltozásában a neológ stratégia általános csődjét látták beigazolódni.³² Szabolcsi már 1919 februárjában, az *Egyenlőség* szerkesztőségét ért incidens során, az orthodoxia keretében megjelenő chászidizmuson keresztül mutatta be a lappal konfrontálódott szekuláris nemzeti mozgalmat. Miután a szociáldemokraták és a kommunisták Chajesz bécsi főrabbinak – a pesti cionista ifjak által – a Vigadóban szervezett előadását meghíúsították, a feldühödött ifjak az *Egyenlőség* szerkesztőségébe vonultak és fel-

29 *Egyenlőség* 1936. máj. 20./ 11. Kabbalisták Budapesten A Teleki-téri Klauszban a pesti chaszideusok lakomával, dallal és tánccal bucsuztatják el Szombat-Királynőjét – Egy különös világ, amelyről alig tud valaki (Az *Egyenlőség* tudósítójától.)

30 *Egyenlőség* 1921. dec. 10./ 7-8. A chászidizmus – [Írta:] Szabolcsi Lajos.; *Egyenlőség* 1922. jan. 14./ 8-9. A chászidizmus. II. előadás. A kállói pap. Elmondotta a józsefvárosi zsidó templomban Dr. Szabolcsi Lajos. Gyorsírói feljegyzés után az előadás rövid tartalma.

31 *Egyenlőség* 1922. jan. 14./ 8-9. A chászidizmus. II. előadás. A kállói pap. Elmondotta a józsefvárosi zsidó templomban Dr. Szabolcsi Lajos. Gyorsírói feljegyzés után az előadás rövid tartalma.

32 GLESZER – ZIMA 2010. 44.

dúlták azt, Szabolcsit és a magyarországi rabbikat pedig lincseléssel fenyegettek meg.³³ Szabolcsi a rá következő lapszámot a zsidó nemzeti önmeghatározás magyarországi viszonyok közötti veszélyeinek gondolata mentén állította össze. Grünwald Lajos itt közreadott írásában a szerzőnek a sátoraljaújhelyi chászid rabbihoz kötődő fiatalkori élményein keresztül erősítette meg Szabolcsi Lajos a cionizmus „téves útként” történő értelmezését. Grünwaldnál, aki önéletrajzi elemekkel aktualizálta a Wissenschaft körébe utalt írását, a korábbi kulturmissziós érvrendszerrel szemben a cádik és a chászid pozitív, magyarosodó alak lett, aki vallási keretek között utasítja el az új mozgalmat, és óvja tőle a gondjaira bízott ifjúságot is.³⁴ A magyarosodás, az orthodoxia felé fordulás ez esetben azonban nem jelentette a nyugati modern – zsidó nemzeti önmeghatározáshoz is kötődő – irodalmi és filozófiai chászidizmus-értelmezés teljes mellőzését. Szabolcsi ezeket a tendenciákat a művelt világ általános, felekezetek feletti érdeklődéseként értelmezte át, és oldotta fel köztük és a lap céljai között feszülő ellentétet.

„És ha azt látjuk, hogy Zürichben, Berlinben, Bécsben nagy keresztény és zsidó tudósok egymásután kötetekben foglalkoznak a Bál Sém-mel és a chaszidizmussal, akkor mi is szentelhetünk egy áhitatos órát ennek a mi magyar szentünknek, aki zsidó volt, mert kiitta a szenvedések poharát és magyar volt, magyar maradt, magyarságra tanította az ő szenvedő hiveit a börtönben is, az üldözések közepette is, a keserűség és az inség napjaiban. A kállói csodarabbi azt a Mestert jelenti számunkra, akinek példáját mi is mindenkor követni akarjuk.”³⁵

– mondta Szabolcsi Lajos.

Szabolcsi a chászidizmust is átértelmezte, a magyar „szent pap” nyomán Báál Sém Tov és követői a magyar chászidizmus történelmi előzményeivé váltak. A partikuláris történelmi-társadalmi és mártírológiai chászidizmus-értelmezés helyett a zsidó hagyomány folytonosságába helyezte a chászid tanokat, annak szerves részeként mutatva fel őket. A „szent pap” kifejezés használatával pedig a helyi keresztény lakosság körében elterjedt magyar megnevezést emelte be a formálódó felekezeti értelmezésbe.

„Olyan mélység és olyan csodálatos filozófia nyilatkozik meg itt, mint a Bal Sém tanításaiban, melyekkel valósággal megifjította, újjászületésére hozta az egész keleti zsidóságot. Nem új hit az, amelyet a chaszidizmus magyarországi szentje hirdetett, csak a régi-nek megifjítása. Nem új irányelv, mert hiszen a zsidók évezredes történetében mindezek az elvek megvannak. Hillel alakját látjuk feltűnni a multból és látjuk az esszenusok szent, fehér ruhás alakjait. Látjuk, hogy a chaszidizmus bölcsészete örök szent folyamat a

33 *Egyenlőség* 1919. febr. 1./5. Cionisták garázdálkodása az Egyenlőségnél

34 *Egyenlőség* 1919. febr. 1./13-14. Chasidizmus, cionizmus, atheizmus – [Írta:] Grünwald Lajos

35 *Egyenlőség* 1922. jan. 14./9. A chaszidizmus. II. előadás.

zsidóság életében, mely hosszú évszázados szünetelés után éppen a Bal Sémnek és az ő tanítványainak munkájában folytatódott.”³⁶

Szabolcsi történeti narratívuma ugyanakkor a „művelt világ” magaskultúrájában értelmezte át a chászidot. Erre az irodalmi és művészeti átalakulásra, a hús-vér chászidoktól eltávolodó szimbolizációra azonban az *Egyenlőség* cikkei is egyértelműen felhívták a figyelmet, amikor ismeretlen, misztikus és egzotikus világ kuriózumaként mutatták fel a „modern világ” tőszomszédságában élő chászidot.

„A modern nyugati zsidóság a chaszidizmust csak hibről és leírásból ismeri. Egyes könyvekben olvas valamit e sajátságos szellemi mozgalomról, itt-ott alkalma van tán egyik-másik szivárványos szépségű meséjüket is hallani, sőt az utóbbi időben felfigyelt néhány merészen ívelő és ismeretlen világokat sejtető szindarabra is, amelyek a képzelet tüzetől izzó chaszidikus talajból sarjadtak. A felpeszdült irodalom és művészet kimerithetetlen gazdagságu bányára bukkant a keleti zsidóság e misztikus világában. A Habima héber szintársulat diadalmasan vitte körül a Dybukot a világon. Német fordítások közvetítésével az orosz-lengyel zsidó írók művei a nyugati zsidóság széles rétegeihez is eljutottak és ráterelték a figyelmet a keleti testvéreink lelkében szunnyadó nagy erkölcsi és szellemi kincsekre. **Kevesen tudják azonban, hogy a chaszidizmusnak Pesten is számos hive van** és akik ennek a különös világnak szokásaiba és tradícióiba kíván bepillantani, annak nem kell távoli országok gettóiba utazni.”³⁷

A kuriózumok keresése azonban nem állt meg a pesti chászid imaházak világának leírásainál, hanem a munkácsi, belzi és más chászid udvarokba is betekintést kínáltak a lap tudósítói és levelezői.³⁸ A chászidok misztikus világát az *Egyenlőség* nemcsak chászid legendák, mesék és útleírások formájában jelenítette meg, hanem kultúrest keretében annak összművészeti átértelmezését is adta. Az 1931-es kultúrest a kállói cádik toposzát használta fel arra, hogy megjelenítse a zsidóság magyarsághoz tartozását, a magyarsággal, az országgal és annak népével, népköltészetével összeforrott belső fejlődését. Ennek során a „kállói szent pap” és a chászidok a Felső-Tiszavidék, Nyírség és Hortobágy magyar chászidizmusának képviselőivé váltak, a zsidóság Szentírásból ismert alakjai és témái pedig a magyar vidék kulisszái között jelentek meg, annak részévé válva.

36 *Egyenlőség* 1922. jan. 14./ 9. A chaszidizmus. II. előadás.

37 *Egyenlőség* 1936. máj. 20./ 11. Kabbalisták Budapesten A Teleki-téri Klauszban a pesti chaszideusok lakomával, dallal és tánccal bucsuztatják el Szombat-Királynőjét – Egy különös világ, amelyről alig tud valaki (Az *Egyenlőség* tudósítójától.)

38 A teljesség igénye nélkül lásd: *Egyenlőség* 1929. márc. 23./ 9. A mikulincei „caddik”; *Egyenlőség* 1935. máj. 4./ 16. Máramarosi rabbicsaládok fényes esküvője, melyre megnyitották a csehszlovák határt is...; *Egyenlőség* 1936. okt. 22./ 7-8. Trónörökös a belzi rabbinál (Az *Egyenlőség* lemergi levelezőjétől.)

Szól a kakas már...

A zeneakadémiai kultúrest keretében Wehner Géza orgonaművész tiszamenti zsidó dallamokat mutatott be, a Magyar Zsidó Női Kórus és az OMIKE férfikórusa a magyar chászidizmus vidám és szomorú zenéjeként zsidó népdalokká nyilvánított vallásos énekek átdolgozásait adták elő Krausz Jakab kántor-karnagy vezényletével.³⁹ A műsor folytatása a Szabolcs megyei chászidizmus galíciai gyökereit mutatta fel zenés és prózai betétekkel, Fóthy Erzs, a Vígszínház művésznője, Radnai Erzs, a Magyar Királyi Operaház művésznője, Kelemen Erzs operaénekesnő és Laurisin Lajos, a Magyar Királyi Operaház művésze közreműködésével. A kultúrest egyes részeinek elnevezése Szabolcsi Lajos magyar chászidizmus-értelmezését tükrözte.⁴⁰ A zenei részt Frisch Ármint kultúr tanácsos és Láczer Dénes rabbi állították „össze régi magyar zsidó zenei és chaszideus dokumentumok alapján”.⁴¹ A rendezvényt beharangozó újsághírek értelmezték is a műsorra tűzött előadásokat. „Hit, történelem és költészet, mennyország és földi élet, a zsidó népélet ezen hangulata virulnak ki a zsidóság legendáiban. A történelem sok ostorcsapása elől menekült a zsidóság a vallás régióiba és Isten közelségébe.”⁴² – olvasható a kultúrest hirdetésében. A kállói pap énekéről szóló korábbi értelmezések köszöntek vissza abban a hirdetésben, ahol már Szabolcsi Miksa kultúrmissziójától függetlenül a kabbala és a misztika a magyar közeg folklórába adaptált jelenséggé vált. A kultúrmisszió keretében korábban felszámolandónak ítélt zsidó világ az 1930-as évekre a magyar zsidó kultúra és öntudat megjelenítőjévé lett. Ezt az *Egyenlőség* általános neológ igényként mutatta be.

„Az Egyenlőség szerkesztősége az általános óhajnak engedve és arra a sokszáz előfizetőre való tekintettel, akik a chanuka-estről jegy nélkül voltak kénytelenek távozni, január 18-n, vasárnap este ½ 9-kor, a zsidó költészet, a zsidó zene, a zsidó legendák misztikus világából NAGY KULTURESTÉT rendez a Zeneakadémián, mely úgy a műsor rendkívüli érdekességénél fogva, valamint a legkiválóbb szónokok, énekesek és előadóművészek fellepte folytán az évszázad egyik legszebb estélyének ígérkezik.”⁴³

A „szent pap”, azaz a magyar földön élő, külső jegyeiben akkulturálódott chászid egy új magyar-zsidó önmeghatározás alapját képezhette a közös honfoglalás toposza mellé emelkedve. Ebben a narratívumban a később érkező „idegen”

39 *Egyenlőség* 1931. jan. 3./ 11. Szól a kakas már..., A csengeri káddis, Élijáhu hánovi, Illés próféta a debreceni vásáron. Keretes oldal: Az Egyenlőség nagy kultúrestje január 18-án, vasárnap este felé 9 órakor a Zeneakadémia nagytermében

40 Első rész: A kállói szent pap, második rész: A Báál Sém, harmadik rész: A gettó muzsikája

41 *Egyenlőség* 1931. jan. 3./ 11. Keretes oldal...

42 *Egyenlőség* 1931. jan. 10./ 9. Keretes hirdetés: A zsidó legendák, a zsidó népköltészet, a zsidó zene misztikus álmvilága az Egyenlőség nagy kultúrestjén...

43 *Egyenlőség* 1931. jan. 10./ 9. Keretes hirdetés: A zsidó legendák, a zsidó népköltészet, a zsidó zene misztikus álmvilága az Egyenlőség nagy kultúrestjén...

honosodására, a közös évszázadok alatt együtt élő különböző csoportok egymáshoz idomulására, összeforrására helyezték a hangsúlyt. A „szent pap” alakjával a zsidóság irányába pozitív attitűdöt mutató keresztény, „népinek” tekintett értelmezésekkel is közös hangot találhattak. Ezáltal is hangsúlyozták az együttélés mindent átható, szerves voltát. A numerus clausus-szal népfajjá minősített magyar zsidóság ebben a neológ önértelmezésben újra fellelhetette a nemzethez vezető utat abban a társadalmi közegben, amelynek számos jelenségét patológusnak, a vesztes háborúból és a trianoni békediktátumból fakadó torzulásnak, de egyúttal a magyar társadalmat átható revíziós gondolat keretében efemernek is tekintett.

„Bizzuk a mi kakasainkra, mikor kell megszólalniok. Tudják ők, mikor kell beszélőniök és mikor kell hallgatniok. Mert a hallgatás néha nagyobb bölcsesség, mint a beszéd és nagyobb bátorság is kell hozzá... Az igazi kakas se el nem siet, se el nem kési a virradatot, hanem akkor szólal meg, amikor hajnalodik, amikor biztos már, hogy a nap ki fog sütni...”⁴⁴

– mondta az *Egyenlőség* kultúrestjén Dési Géza országgyűlési képviselő.

A „kállói szent pappal” a századfordulós gettónosztalgia teljesedett ki egy újszerű magyar-zsidó kultúraértelmezésben, a vágyott idilli múltat jelenítve meg. Ez azonban önmagában is egy megszűnt, a jelenben mégis fellelhető világ jelenségeinek szelekciója és művelt, nyugati mintákat követő, középosztálybeli igényekhez és kulturális kifejezésformákhoz igazítása volt. A kultúrest vendégeként, Dési Géza országgyűlési képviselő beszédének célja az volt, hogy felújítsa „azt a nagyszerű korszakot, melyben a magyar zsidóságnak e szent életű lelki vezére élt és működött.”⁴⁵ Szabolcsi Lajos felvezetője a magyar zsidó múltba integrálta a galíciai eredetű chászidizmust, és egy olyan közösség múltja részének tekintette, amely főként a cseh-morva területekről vándorolt be, s alkotta meg családi mozgatókéje révén a pesti zsidó polgárságot, a galíciai szegény zsidó bevándorlóléktől jól elkülöníthető életvilágként. A magyar zsidóvá tett chászid világ rabbinikus kulturális adaptációjának közege a Wissenschaft des Judentumból eredő zsidó folklore fogalma lett. Hevesi Simon rabbi – az egykori kultúrmissziós stratégia által kijelölt magyar-zsidó neológ elite és rurális orthodox-chászid közösségekre tagoló koncepcióját követve – az irodalmivá finomított chászid legendákat a „zsidó legendaköltészet” esztétikumot hordozó jelenségeiként vezette fel. A chászidizmus alapítójáról és „csodás misztériumi legendaköréről” az *Egyenlőség* főszerkesztője, több irodalmi feldolgozás írója, tartott előadást, amelyet elismert művészek tolmácsolásában Raveltől „a zsidóság sok ősrégi, megkapó zsolozsmája és dallama”⁴⁶ követte. Az est szervezői a zsidó vallási hagyományok és

44 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1-2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

45 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1-2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

46 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1-2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

a keleti zsidó dalok nyugat-európai zenei feldolgozásaira is támaszkodtak. Maga az esemény ezáltal is kapcsolódott az európai zsidó középírátegekben megjelenő nosztalgia művészi feldolgozásaihoz.⁴⁷ Az operaház énekeseinek és énekesnőinek előadásában elhangzott héber áriákat követően a „kállói szent pap és Bál Sém legszebb” legendáit magyar előadóművészek tolmácsolták. A neológ kántor-művészek pedig „Izrael muzsikáját”, a „zsidó népelet és család bensőséges” dalait szólaltatták meg orgona- és zongorakísérettel, valamint a magyar zsidó női kórus és az OMIKE férfi kórusának kíséretében.⁴⁸

A „kállói szent pap” alakjának kulturális adaptációja a neológ zsidóság társadalmi helyzetével, a nemzetkoncepció mentén kialakuló új megítélésével állt összefüggésben. A kultúrestet követő vezércikkben Dési országgyűlési képviselő olvasatában a kállói chászidizmus a jogegyenlőség és a nemzethez tartozás apologetikájává vált.

„A multak ködébe messze elvesző szent és nagy papról s az ahhoz fűződő csodákról és legendákról szeretnék ma beszélni. (...) Sokkal szentebb a mi ügyünk, semhogy a napról-napra változó politikával együtt említhetnők. Ugy mondják, hogy Salamon templomában két oszlop állott (...) A mi templomaink magyar földön épültek és az ég felé tekintenek. A magyar zsidó templomokban egyesül a magyar föld szeretete és ősi vallásunk imádata. Olyan ez a csodálatos egység, mint a jó házasság, amely egy meg egy nem kettőt, hanem egyet jelent.”⁴⁹

– mondta a képviselő.

A szónok az aktuálpolitika változó eseményeivel szembe a megreformált judaizmus univerzális erkölcsi értékeit és szellemiségét állította. Az emberi erkölcsi emelkedés és haladás az egyistenhit felismerésében vette kezdetét a képviselő értelmezésében, ahol a kezdeményező cselekvés az emberhez került át. A hangsúly már nem az isteni kinyilatkoztatáson volt. A közölt beszéd a zsidóság hitének felvállalására való buzdításként, a pozitív izraelita önkép megerősítéseként értelmezhető, de a Tíz Igéből fakadó erkölcsi törvényekkel a jogcsorbítás módzataira és az előítéletek közhelyeire is utalt. „A mi hitünk egyszerű és világos. Babona nincs benne, se kendőzni és rejtegetni való. Mindenki megértheti. Nem privilegizált kasztoknak fenntartott titok, hanem egyformán nyitva áll királyoknak és póroknak. Sokat adtunk a világnak.”⁵⁰ – mondta Dési. A képviselő értelmezésében a chászid költészet szárnyalása, termékenység, a sanyarú körülmények között megnyilvánuló zsidó szellemi zsenialitás kifejeződéseként jelent meg, a gazdasági viszonyokra és a numerus clausus-ra vonatkozó áthallásokkal.

47 Vö. Hess 2007.

48 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1-2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

49 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

50 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

„A zsidó lélek tele van költészettel, dallal, regével, mesével, legendával. A zsidó génusz kitör és eget kér. *Ha nem engedik járni, szárnyakat ölt és végtelen messzeségekbe, beláthatatlan magasságokba repül.* Minél jobban nyomják, annál nagyobb az élni akarása. Minél jobban megszorítják és *zárt számok béklyójába verik,* annál nagyobb az erőki-fejtése, annál erősebb az akarata, annál biztosabb a struggle for life, az életre való küzdelmének ellenállhatatlan lendülete.”⁵¹

A tudományos keretek között értelmezett miszticizmust Dési társadalmi magyarázatai felől ragadta meg, és egy zsidó mártírológiába illesztette. Értelmezésében az üldöztetés egyet jelentett a zsidóság fennmaradását biztosító tényezővel. Dési ezzel egyúttal a „chászidizmus” kortárs neológ használatának egyik aspektusára is rávilágított. A magyar chászidizmust ugyanakkor elkülönítette eredete helyétől, és a magyar föld sajátosságává tette.

„Csodálatos, hogy minél sötétebb volt a környezet, minél kevesebb volt a jog és szabadság annál tündöklőbb szárnyakat öltött a miszticizmus költészete. Néprajzilag és földrajzilag kimutathatjuk, hogy a zsidó miszticizmusnak Oroszország volt a hazája és az orosz hatás volt a lendítője. Minél inkább közeledünk dél felé, a hegyek jeges világából a rónák szabadságos meleg végtelenje felé, annál inkább változott a miszticizmus költészete. (...) Ezen a napsütéses, szivárványos rónán, a magyar földön, a nyírségi pusztán élt a legendák hőse: a kállói szent pap...”⁵²

A beszéd a Szabolcs megyei zsidó közeg megrajzolásához a dualizmus jól bevált neológ diskurzusaihoz nyúlt vissza. A szabolcsi zsidóságot az ókori jelenlétig és a közös honfoglalás kazárelméletéig vezette vissza, miközben a hazához kötődő két világháború közötti szimbolikus politikai diskurzusokhoz is igazodott.

„Szép, kemény, nyakas, büszke nép lakja Szabolcsot. Hűségesen ragaszkodik az anyaföldhöz, a szent magyar röghöz, békében és háboruban, jóban és rosszban. De hűségesen ragaszkodnak az ősi valláshoz is. A hazaszeretet mélységes vallásos érzéssel párosul bennük. A szabolcsi sikon a legendák hosszú sora képződött.”⁵³

A „kállói szent pap” a neológ értelmezésben olyan magyar zsidó pappá vált, aki a magyar nép között járt, velük élt, velük énekelt. Dési értelmezése – amely az *Egyenlőség* korábbi írásaira támaszkodott – nemzeti keretek között zajló átértelmezés volt, de már egy olyan időszakban, amikor a nemzethez tartozást nem

51 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

52 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

53 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

a közös érzéshez, nyelvhez, kultúrához kötötték, hanem a beleszületéshez, az etnicitáshoz.

„Ott járt-kelt a csillagos szabolcsi mezőkön, pásztorok és csikósok közt, hallgatta dalaikat és együtt énekelt velük. Feltekintett a nyári éjszakába és a magyar égen kereste a régi isten nyomát. A hitnek szentségét a magyarság szentségével egyesítette. Nem a jesivák rideg falai közt tanított, hanem künt, a természet szabad végtelenjében.”⁵⁴
– használta fel Dési a korábbi kulturmisszió közhelyeit is.

A „szent” a kultúresten elhangzott beszéd esetében – ahogyan a lapban közölt mesék többségénél is – nem a hagyomány láncolatából fakadó követendő mintára, vagy az azt megjelenítő vallási autoritásra vonatkozott. A „szent” az erkölcsi tartalmakkal és aktuális üzenetekkel felruházott misztikus és mesés világ sejtelmes szava lett, jelentése pedig a vallási felől az irodalmiban feloldódó kulturális felé tolódott el. Ezt támasztja alá Désinek a vallási autoritásokhoz és hagyományokhoz való szelektív viszonyulása is. Ezeknek a meséknek, daloknak, legendáknak a zárt számok, a gazdasági válság és az antiszemita jelenségek között szocializációs és szemléletformáló szerepet is szántak. Vidor Pál neológ izraelita cserkészetről szóló, egy évvel későbbi írása a nyári táborozás gyakorlata felől támasztja alá a képviselői beszédben megjelent törekvéseket. A neológ ifjak a tábortűznél a kállói szent pap dalát énekelték.⁵⁵ Dési szerint erre „a dalra minden gyermeket meg kellene tanítani, hogy ha sötét idők járnak, ne féljenek, de várják a hajnal pirkadását, ha pedig boldog idők delelője van, ne bizzák el magukat és jusson eszükbe, hogy minden verőfényre eljön az alkonyat.”⁵⁶ Vidor Pál az átértelmezett chászid dalra a neológia, a „magyar Izrael” himnuszaként tekintett.

„A zsidó érzést élesztik, a zsidó érzést táplálják hetenként háromszor a tábortüzek is. A sötét éjszakában fellobban a láng (...) Imádságként sóhajt a zsidó hajnalvárás csodás melódiája: „Szól a kakas már...” Nézem a lángot, hallgatom a dalt. Megelevenedik előttem a mult, látom a sötét, csillagtalán jelent, de érzem magam mellett a magyar zsidóság jövő építőit és hallom a jövő himnuszát, a jövő dalát: »Szól a kakas már, majd megvirrad már«”⁵⁷
– írta Vidor Pál rabbi a cserkész tábor szellemiségéről.

A következő nemzedék vallási szocializációjában megjelenő chászid példa viszont alapjaiban tért el a neológ és az orthodox fővárosi hírlapírói elit esetében. Amíg az orthodox hitbuzgalom ifjúsághoz kötődő stratégiájában a vallási

54 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

55 *Egyenlőség* 1932. aug. 3./ 6. „Szól a kakas már...” a tábortűz mellett (A budai zsidó cserkészek táborozása) Írta: Vidor Pál

56 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

57 *Egyenlőség* 1932. aug. 3./ 6. „Szól a kakas már...” a tábortűz mellett (A budai zsidó cserkészek táborozása) Írta: Vidor Pál

hagyomány láncolatát és a hitközségi kereteket, a Tóra továbbvitelét és parancsolatainak megtartását állította követendő útként az olvasók elé, addig a neológ lap a felekezeti kultúra irodalmi formába öntött erkölcsi tartalmait, nosztalgikus emlékeit és vallási kötődéseket erősítő attitűdjeit helyezte az ifjúsági szocializációs stratégia középpontjába. Amíg az orthodoxia az állam iránti lojalitás mellett a vallási/ hitközségi életbe való visszavonulást hirdette, addig a neológ stratégia a vallási életet próbálta meg ötvözni az állami és nemzeti célokkal, felekezeti diskurzusaiban és szimbolikus politikájában viszont arról már nem vett tudomást, hogy mind az állam, mind pedig annak nemzetkonceptiója gyökeresen megváltozott. Ezt Dési neológ országgyűlési képviselő beszéde is tükrözte:

„Valljuk és hirdessük, szóval és tettel, életünk minden megnyilatkozásával, Istenünkhöz és hazánkhoz való hűségünket. Bizzunk a múltban és bizzunk a jövőben. El fog jönni újra a csodamadár és elhozza a szabadságot, a jószágot, az igazságot. Isten meghallgatja imánkat, akik megbűnhődtük a múltat és a jövőndőt”⁵⁸
– vált a magyar zsidóság nemzeti imájává a „kállói szent pap” dala.

A kultúrest keretében a magyar nemzetvallással összefonódó chászid miszticizmust viszont zeneileg is a neológ életvilág igényeihez és kifejezésformáihoz igazították. A Szól a kakas már... című dal a tudósítás szerint „méltóképpen” orgonakísérettel „vezette be a zsidó miszticizmus java virágaiból összeállított” műsort,⁵⁹ holott az orgona liturgikus alkalmazása a neológiától való chászid és orthodox elkülönülés egyik megnevezet oka volt a szakadást megelőzően a nagymihályi peszák bét din tilalmi között.⁶⁰ Ezt a neológ átértelmezést a konferanszié is jól tükrözte. Szabolcsi felfezetőjében az elhangzó feldolgozások a „zsidó népköltészet és legendakör legszebb gyöngyeivé” váltak. A műsor az *Egyenlőség* értelmezésében „a chaszidizmus költészetét és muzsikáját történelmi fejlődésének sorrendjében mutatta be a közönségnek. Dal, vers és zene egyesültek, hogy a zsidó népköltészetnek e bűbájos virágait minél frissebben és minél illatosabban vigyék közönségünk elé.”⁶¹ – írta a tudósítás. A rendezvény koncepciója egyúttal a neológia számára a korábbi kulturmissziós törekvésben kijelölt szerepet is megerősítette, ahogyan a történetiség rendjéről, a haladás irányáról és a műveltségről vallott nézeteket is megjelenítette. A kultúrest abba az általános törekvésbe illeszkedett, amely a 19. századi polgári ízlés mentén a szájhagyományban élő népi kultúrát az írásos kultúra részévé kívánta tenni. Ahogyan Paksa Katalin rámutatott, ennek az átértelmezésnek a célja a népdal magasműveltségbe emelése volt a polgári ízlés szempontjai szerint történő szelekció révén.⁶² Az *Egyenlőség*

58 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

59 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 7. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezeröttszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kulturesztje [Írta:] Raab Andor

60 Lásd: FÉNYES 2011.

61 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 7. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezeröttszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kulturesztje [Írta:] Raab Andor

62 PAKSA 1991. 24., 33.

a magyar-zsidó történeti jelentőség alapján szelektált chászid szociokulturális jelenségeket, vallási énekeket és történeteket, amelyeket folklórként emelt be a neológ középosztály magaskultúrájába.

A szavalók és prózamondók Szabolcsi Lajos verseit és novelláit vitték színre. Az ifjú Hevesi Ferenc főrabbi pedig a kultúrest keretében megjelentetett chászid költészetet az antiszemita vádak apologetikájaként mutatta be. „A zsidóságot azzal is vádolják, hogy önző és anyagiás, csak a földi lét javaiért törtet és tülekedik. *Vajjon lehet-e erre a vádra a zsidó költészetnél és legendáknál szebb cáfolatot találni?*”⁶³ – tolmácsolta szavait a lap. A chászid legendák összefonódtak – Hevesi értelmezésében – a hitre és a túlvilágra irányuló figyelemmel, a vallás felvállalásával és a mártíriummal, egyúttal pedig a korábbi kultúrmissziós diskurzus szóhasználatától eltérve a nemzedékek láncolatának és hagyományainak megjelenítőjévé is váltak. „Fenséges legendaköltészetünk, amely annyi vértanuról szól, megtanít bennünket arra, hogy *e sorsot szeressük, vállaljuk annak büszke öntudatát és haladjunk tovább azon az uton, amelyen őseink jártak és ne tagadjuk meg soha a földi lét hiu örömeiért!*”⁶⁴ – mondta Hevesi. A kultúrest célját Raab Andor pedig belső kulturális vallási misszióként jellemezte.

„A nagyszabású kultúrest (...) messze tuhnőtt egy művészi előadás keretein (...) A közönség felejthetetlen művészi és erkölcsi élményekkel gazdagabban távozott. S ha sikerült e kultúresttel közönségünk szívéhez közelebb vinnünk a zsidó miszticizmus sejtelmes világát, a Bál Sém legendáit s a kállói szent költő látomásait, úgy ebben találjuk meg munkánknak és fáradozásunknak legszebb jutalmát...”⁶⁵
– írta Raab.

A kultúrest – ahogyan arra Raab Andor írása is rámutatott – a neológia magyarsághoz és zsidósághoz tartozásának demonstrációjává lett a művelt középosztály ösztönművészeti keretei között. Ennek súlyát azzal is alátámasztani igyekeztek, hogy a rendezvény iránt a gazdasági válság ellenére a Zeneakadémia befogadóképességét meghaladó érdeklődés mutatkozott. A kultúrest több volt egy fővárosi eseménynél. **„Erről a programról már napok óta szélteben-hosszában beszéltek a fővárosban,** sőt a vidékről is nagyon sokan jöttek fel, hogy e ritka szellemi és művészeti élményben részükhöz lehessen.”⁶⁶ – írta a visszatekintő cikk. A kultúrest értékelése egyúttal az *Egyenlőség* hírlapírói körének neológ elit szerepét is tudatosítani törekedett.

63 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 8. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultúrestje [Írta:] Raab Andor.

64 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 8. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultúrestje [Írta:] Raab Andor.

65 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 8. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultúrestje [Írta:] Raab Andor.

66 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 7. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultúrestje [Írta:] Raab Andor.

„Az első sorokban ott láttuk a magyar zsidó közélet kimagasló egyéniségeit, országos intézményeink és hitközségünk vezetőségét. Az egyik páholyban dr. Hevesi Simon vezető-főrabbi és családja, a másikban pedig a magyar zsidó irodalmi és művészi világ kitűnősségei foglaltak helyet. S mögöttük a földszintet, az erkélyt és a karzatokat végességig tömött sorokban az Egyenlőség olvasóinak hatalmas tábora töltötte meg. Büszkéek vagyunk erre az estélyre, mert ismét megmutattuk, hogy mögöttünk sorakozik a magyar zsidóság óriási többsége és hiven követ bennünket azon az uton, amelyen évtizedek óta rendíthetetlenül haladunk előre.”⁶⁷

– írta Raab a kultúrestről.

Egy plakát margójára

Az *Egyenlőség* különböző diskurzusokat vonultatott fel a kelet-európai zsidó jámborság képviselőiről szóló írásaiban. A gettónosztalgia, az első világháborús menekültáradat és a társadalmi közeg változásával ezek hangsúlya módosult. A szétszórátás zsidó szenvedéstörténetének egyetemes keretén túl azonban több cikkíró különbséget tett a lengyel-orosz chászidok és a „magyar chaszideus” között. Ez az értékítéllettel kísért különbségtétel egyúttal új szimbolikus azonosulási stratégiák előtt is utat nyitott. Szabolcsi Lajos és az *Egyenlőség* köré gyűlt hírlapírói elit a „kállói szent pap” történeteit és dalait a megváltozott társadalmi és politikai körülmények között olyan kulturális tőkévé formálta, amely a neológiát a „magyar Izrael”-ként való önértelmezésében, mind társadalmi, mind pedig felekezeti vonalon megerősíteni volt hivatott. A „kállói szent pap” dala a társadalmi körülmények változását, az átmenetinek tekintett állapotok végének közeledtét jelképezte. A magyar földdel összeforrott cádik, az *Egyenlőség* olvasóit magyar önazonosságukban, csorbát szenvedett nemzethez tartozásukban erősítette meg, amíg a chászidizmus előzményei és a kelet-európai zsidóság chászid legendákban megjelenő szenvedései a hitbéli elköteleződés erkölcsnemesítő példáivá váltak. Ha elfogadjuk Gerő András értelmezését, akkor jelen esetben – a 19. századi neológ stratégia továbbviteleként – a gazdasági antiszemitizmusra adott válasz a „működő társadalmi asszimilációs logika” folytatása volt. A „kállói szent pap” annak az elképzelésnek vált új megfogalmazásává, „hogyan az asszimiláció társadalmilag, a nemzeti – magyar – identitás vállalása pedig politikailag és lelkileg teszi egybeforrottabbá a hon polgárait.”⁶⁸ Az asszimiláció fogalmát viszont jelen esetben célszerűbb integráció értelemben használni. A magyar nemzeten belül,

67 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./7. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezeröttszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultürestje [Írta:] Raab Andor

68 GERŐ 2004. 270. Az identitás fogalma helyett célszerűbb volna a csoport elitjének aktív alakító szerepét jobban kifejező identifikáció használata.

a középosztály részeként ugyanis számos rutin, szokás, norma és eszme átvétele mellett a neológ hírlapírói elit, a felekezeti és nemzeti kötődések erősítésére egyaránt törekedett. A „magyar Izrael” pedig a kállói cádik megváltást váró – magyar-héber nyelvű – dalával helyzetébe való beletörődését és sorsának várt jobbra fordulását egyszerre fejezhette ki szimbolikus formában.

A jelkép multivokálisát, sűrítettségét és egyesítő erejét közel száz év távlatából jól szemlélteti a kállói cádik dalának késő-modern használata. A kállói rebbe szellemi leszármazottai mellett, akik ünnepeiken és a magyarországi halálozási évfordulókon – a jiddis-magyarról jiddis-angolra történő nyelvváltás dacára – is magyarul éneklük a misztikus tartalommal felruházott, atyák hagyományaként szentté vált éneket, számos közösségen kívüli értelmezést is találunk. A kállói rebbe kakasa a budapesti Chabad Lubavics outreach jelképétől a zsidó hírlevelek flashmobján keresztül a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület chanukai ünnepségéig a magyar zsidóságot kifejező szimbólummá vált. A tágabb társadalom részéről pedig ezt az értelmezést erősíti meg a Muzsikás Együttes és Sebestyén Márta előadásában a népzenei piacon is megjelenő, különböző koncerteken előadott dalfeldolgozás, a Szól a kakas már.

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern*. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.

ANTTONEN, Pertti J.

2005 *Tradition through Modernity*. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. Finnish Literature Society, Helsinki.

FÉNYES Balázs

2011 Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2011 (1-2). 193-202.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó, Budapest.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó, PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert

2013 Vadak vagy boldog hívők? A mászkil kritika útjai a csodarabbi alakja körül az Egyenlőségben 1918-ig. In: Kiss Endre, Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Magyar Zsidó Szemle Könyvek 3., Budapest. 45-63.

GLESZER Norbert – ZIMA András

2010 Változatlanág a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2010 (1-2). 35-62.

GREEN, Arthur

1997 Early Hasidism: Some Old/ New Questions. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. The Littman Library of Jewish Civilisation, London, Portland, Oregon. 441-446.

Hess, Jonathan M.

2007 Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction. *The Jewish Quarterly Review* 97. (4), (Fall 2007). 576-615.

HYMAN, Paula E.

1993 Traditionism and Village Jews in 19th-Century Western and Central Europe: Local Persistence and Urban Nostalgia. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition*. Jewish Continuity in the Modern Era. The Jewish Theological Seminary of America, New York, Jerusalem. 191-201.

KONRÁD Miklós

2005 A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* 2005 (6). 1335-1369.

PAKSA Katalin

1991 A népdal a 19. századi polgári életben és tudományban. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat tanulmánygyűjtemény*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 24-35.

ROMSICS Gergely

2010 *Nép, nemzet, birodalom*. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918-1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

UJVÁRI Péter (szerk.)

2000 *Magyar zsidó lexikon*. Hasonmás kiadás. [1929.] Makkabi, Budapest.

ZIMA András

2008 Cult or spirit? Integration strategies and history of memory in Jewish groups in Hungary at the turn of the 19th-20th century. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 243-262.

2013 Az „örök zsidó kérdés”. Első világháborús neológ és cionista csoportstratégiák a budapesti felekezeti sajtóban. In: Kiss Endre, Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Magyar Zsidó Szemle Könyvek 3., Budapest. 117-131.

GLÄSSER, NORBERT

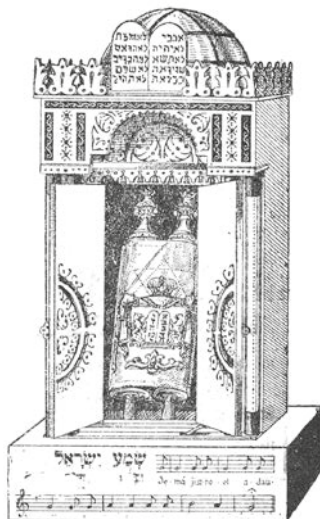
THE 'HOLY PRIEST' FROM KALIV

The narrative of integration in the interwar years
by the Hungarian Neology

In the press discourses of the groups of Hungarian Jewry pursuing different strategies the T'nach (biblical) concept of the tsadik and his figure as it appears in Eastern European Hasidism was determined and reformulated by the split between the communities striving for traditionality and those consciously embracing modernism. The Hasidic stories can be regarded as a seeming point of encounter between urban Orthodoxy and Neology.

In the interwar years Orthodoxy was gradually excluded from Hungarian society. The Orthodox press offered visits to Hasidic rebbes and requests for their intervention as a model for the treatment of economic crises and the laws discriminating against Jews. The aim was to consolidate community values in a situation of crisis. Hasidic religiosity was linked to one or more Hasidic courts and tsadik dynasties. Their participation in family celebrations or the rites around milestones in human life was regarded as an important religious/community event. At the same time the correspondents of the urbane Orthodox elite presented this as a mystical other world to which one could withdraw from the bustle of everyday life. This interpretation was also used to produce the kosher mass literature for youth meeting the religious requirements. In the deteriorating situation of the Jewish communities in the interwar years the world of the tsadikim offered an alternative frame for the interpretation of reality and was intended to strengthen community values. As a consequence of the shift to an urban way of life the Budapest Jews striving for traditionality also noticed this nostalgic picture of the rural way of life, while consciously modernising Neology was characterised by special emphasis placed on this image. It was in this way that, beside the negative image of the miracle-working rabbi serving to justify the need for the maschil cultural mission, in the interpretation of Neology the tsadik became a 'holy priest', a relict in the present from the idealised, folkloristic past. Following the adoption of the popular 19th century conception, this image of the miracle-working rabbi became part of the ethnological discourses in Hungary. In my research I examined Neology Jewish community values and the responses given to Hungarian civil religion in the Hungarian-language Budapest Neology weekly papers between 1918 and 1938. These are the responses of a journalism elite of an urbanising religious community to the trends towards the change in the Hungarian nation conception.

Mózes a bölcs államférfi

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

MOJSE RABBÉNÜTŐL MÓZES A BÖLCS ÁLLAMFÉRFIIG

Nemzedékek, értékek és a történetiség rendje a századforduló
magyar nyelvű budapesti hetilapjaiban

Tanulmányunk célja a nemzedékekről¹ és a közösségi értékekről szóló narratívumokon keresztül áttekinteni a fővárosi magyar nyelvű zsidó sajtó elitstratégiáiban kibontakozó *történetiség rendjét*² a 19. század végén és a 20. század elején. A vizsgált csoportok esetében nem csupán a korábbi korokhoz való viszonyról van szó, hanem az értékek, a közösség számára felkínált stratégiák eltérő – más-más keretek között kibontakozó – koncepcióiról is. Mindennek alapját pedig a korábbi nemzedékekhez való viszonyulás (eltérései) képezi(k).

Ez természetesen a közösségi élet számos olyan területét és kérdését érinti, ami önmagában is egy-egy elemző tanulmányt kívánna. Az egyes példák – korábbi elemzések tanulságaként vagy lehetséges vizsgálatok problémafelvetéseként – ezért csupán az általános tendenciák illusztrálására szolgálnak. Tágabb összefüggéseiben pedig az értékek és közösség szoros – és megkerülhetetlen – kapcsolatának feltárásához kíván hozzájárulni a tanulmány szerény keretei között.

A kulturális emlékezeten belül a kollektív emlékezet két szegmensét vesszük szemügyre: a genealógiai emlékezetet és a történeti emlékezetet.

A hagyomány láncolata mint genealógiai emlékezet

„A vének koronája gyermekeik gyermekei és a gyermek dísze a szülei.” (*Példabeszédek* 17:6.) A hagyomány láncolata (salselet hakabbala) és a (le)származás

1 A nemzedékek – szerteágazó és gazdag irodalommal rendelkező – kérdését a genealógiai emlékezet, a társadalmi struktúra, a közösségi értékek és a különböző generációkhoz társított presztízs-viszonyok felől ragadjuk meg. Vö. KESZEG 2002.

2 Az 1990-es évek francia tudományosságában kialakult fogalom alatt a saját múlttal szemben fenntartott viszony értendő, azaz a saját történelem kezelése és a vele való élés módja. Ez alatt nem periodizáció értendő, hanem a viszonyulás módja és annak változása. Esetünkben ennek a viszonyulási módnak a narratív vetülete válik fontossá: a gondolkodási keretek, a jelenben történő megjelenítések, a kultuszok, az elfedések, a helyreállítások, a létrehozások és a mobilizálások. Vö. SZEKERES 2000. 136.

(jirchesz) kérdése szorosan összefügg a judaizmusban. Mindkettőt pedig a történeti és genealógiai emlékezet foglalja keretbe. A hagyomány láncolata a rítusokhoz és rutinkhoz, azaz a vallás megcselekvéséhez és megéléséhez szolgáltat – az adott közösség egész életvilágára kiterjedő – keretet. A salselet hakabbala lényege, hogy minden újonnan felmerülő vallási kérdés és bevezetett gyakorlat az egymásra épülő generációk kanonizált vallási irodalmán keresztül visszavezethetővé váljék a színáji kinyilatkoztatásig és Mózes öt könyvének szövegéig.³ Az új jelenségeket a közösség vallási autoritásai ezen szempontrendszer függvényében ítélik meg: emelik be, vagy vetik el.

A (le)származás az egyén kereteit jelöli ki a közösségi lét függvényében és a múltból táplálkozva a jövőre irányul. Ez az elv jelenik meg, amikor Izsák és Rebeka gyermekért folyamodó imájának meghallgatását (1 Moz 25:21.) Rasi [Rabbi Slomo Jicchaki (1040-1105)] tóramagyarázatában a genealógia felől értelmezi. Eszerint az Örökkévaló Izsák fohászának engedett és nem Rebeka fohászának, habár mindketten ugyanazt kérték. Rasi szerint azért, mert nem ugyanolyan egy olyan cádik imája, aki igaz embernek a gyermeke (Izsák, Ábrahám fia), mint egy olyan cádik imája, aki gonosz embernek a gyermeke (Rebeka, Betuél leánya).⁴ Az elődök érdemei ekképp a genealógiai láncolatban az utódokra szállnak, pajzsként védelmezve azokat. A közösség felől pedig a genealógiai láncolat a hagyomány láncolatának függvényében nyeri el értelmét. A közösségen belül ugyanis a személy értékét atyáinak érdemei határozzák meg. Ezzel összhangban fogalmazódik meg a gyermek közösségi életben való majdan minél teljesebb részvétele és a közösség értékes tagjává válása iránti elvárás.⁵ Az orthodoxiával foglalkozó tudományos és szociográfiai feldolgozásoknak szintén jelentős szegmensét képezi a genealógia.⁶

Ebben a szemléletben cezúrát a felvilágosodás zsidó adaptációja, illetve a szekularizáldó és a zsidó közösségek életébe individuális keretek között beavatkozó állam megjelenése jelentett. A zsidó felvilágosodás képviselői, a *maskilok*, – Lois C. Dubin szerint – miközben a magukévá tett új értékek jegyében újraértelmezték a judaizmust, sosem szabadultak a zsidóság és a judaizmus meghatározásának kényszerétől, az új és régi elutasítás/ előítéletek tükrében történő magyarázkodástól. A *haszkala* – a felvilágosodás kritikai racionalizmusának egyik változataként és a judaizmus első modern ideológiájaként – élesen bírálta a múltból átörökölt zsidó kulturális és társadalmi mintákat, miközben a modernizált nyugati világba való beilleszkedés stratégiáját kívánta nyújtani.⁷ Hasonlóképpen viszonyult a korábbi generációk rabbinikus autoritásaihoz is, érvényességüket részlegesen felfüggesztve, szerepüket pedig racionalizáló történeti keretek közt ítélve meg. Eközben az ókori világ idilli megtestesítőjeként felfogott Szentírás

3 Kifejti: Rabbi Gedalja ben Joszef IBN JACHJA (1515–1587), azonos című könyve, a misna Avot 1:1 alapján (Megjelent 1587 Velence).

4 Az 1Moz. 25:20.-hoz fűzött Rasi-kommentár ugyanakkor Rebeka származását érényei kidomborítására használja, kiemelve, hogy nem fogott rajta apjának és bátyjának gonosz példája.

5 Kiryas Joel szatmári chászid példáján lásd: BOYARIN – BOYARIN 2002. 115., 121., 124., 125.

6 Vö. BACSKAI 2004., SPITZER 1999.

7 DUBIN 2005. 29., 33.

egyben történeti szöveggé is vált, – a korábbi generációk történeti távlatokba merevedett szokásai mellett – a modern zsidó nosztalgia tárgyának egyik hordozóját képezve.⁸

A modernkori zsidó diskurzusok nyelvezetében ekképp a kultúra fogalma gyakran a hagyomány ellentétpárját képezte. Míg az önmagát hagyományosnak tekintő orthodox zsidóság az utóbbira, addig az újítások mellett lándzsát törő felvilágosult zsidóság az előbbire helyezte a hangsúlyt. A jelenséget leegyszerűsítve úgy lehet megfogalmazni, hogy amíg a kultúra a modern európai mintákat és önképet jelenítette meg, addig a hagyomány alatt vallási (szent) hagyományt értettek.⁹

A történeti emlékezet kérdését Yerushalmi hasonlóan tematizálja: a történetírást és a történeti érzéket a zsidóság esetében a modernitás hatásának tekinti, amely nem jellemezte a rabbinikus szövegek érdeklődését és múlthoz való viszonyát. A judaizmus vallási szövegei közvetlen párhuzamot teremtenek ugyanis a kanonizált vallási szöveg és a jelen eseményei között a közbeeső idő kiiktatásával. Az új események, történések a meglévő fogalmi keretbe tagolódnak be, az új történelmi eseményeket a szent szövegek fényében interpretálják.¹⁰ Idel szerint Yerushalmi által a rabbinikus irodalmon számon kért történeti érdeklődés viszont sokkal inkább tekinthető a vallási keretek között gondolkodó kor múltához való általános viszonyulásmódjának, mintsem zsidó kulturális/ vallási sajátosságnak.¹¹ Raz-Krakotzkin szerint viszont Yerushalmi által a középkori zsidóságon számon kért történeti érdeklődés meglelte a keresztény, európai fogalmi keretek adaptálását jelentette volna, és egy száműzetésben lévő, nem keresztény népcsoporton ez nem kérhető számon.¹²

Sajtó mint modern forrás

Sarah Abrevaya Stein szerint a sajtó egyszerre volt a változás manifestálódása és mechanizmusa a modernkori zsidóság köreiben.¹³ A sajtó – mint vizsgálat tárgya – a szemléletformáló elitek diskurzusai felől és az urbanizáció viszonylatában válik jelentőssé. A szokásleírások, a hírül adott heszpedek (gyászbeszéd) és c'váák (végrendeletek) szövegei, valamint a jirchesz (származás) vallási életben elfoglalt helye, illetve a vezércikkek és történeti tárgyú írások az átalakuló közösségek genealógiai emlékezetének megjelenítői. Konkrét vizsgált közösséggé a sajtó tükrében a 19. század végének és a 20. század elejének fővárosi középrétegei

⁸ EISEN 1997. 156-158.

⁹ Lásd: GLESZER – ZIMA 2009a., GLESZER – ZIMA 2009b.

¹⁰ YERUSHALMI 2000. 50., vö. RÉKAI 2000. 71.

¹¹ IDEL 2007. 493.

¹² RAZ-KRAKOTZKIN 2007. 530.

¹³ STEIN 2004. 16.

válnak, pontosabban vizsgálat tárgyává azok a modellek válnak, amelyeket a hírlapírói elitek felkínálnak.

Az *orthodoxia*, a *neológia* és a *cionista* mozgalom fővárosi lapja e tekintetben nagyon eltérő képet nyújt. Ez a modernitáshoz és nemzeteszmeéhez való viszonyulásából ered.¹⁴ A neológ *Egyenlőség*¹⁵ című lap és a cionista *Zsidó Szemle*¹⁶ egyaránt *tudatosan modernizálónak* tekinthető. A vallási hagyományokat a modern kategóriák függvényében értelmezi újra. A nemzeteszme viszont választóvonal közöttük: a *neológia* pusztán felekezetként az uralkodó nemzeteszmehez igazodik, míg a *cionista* mozgalom a lojalitás megtartásával saját zsidó nemzeteszmet ápol. Az *orthodoxia* különböző formái és a *chászidizmus tradicionalitásra törekvő stratégiát* képez. Értelmezési keretül a vallási hagyomány, autoritás és legitimitás szolgál. Megjelenítőjük a vizsgált korszakban a *Zsidó Újság* és az *Orthodox Zsidó Újság*.¹⁷ Ezek mind fővárosi réteglapok, amelyek egyrészt középosztálybeli problémákat, másrészt többnyire intézményi stratégiákat képviselnek.

Ateresz z'kénim – vének koronája

A tradicionalitásra törekvő fővárosi stratégia csupán a vidéki gyökerek függvényében értelmezhető. A korábbi generációk életformája volt az a minta, mely meghatározta a jelen rítusait és rutinjait, valamint a genealógiai és történeti emlékezetet egyaránt. Az ortodoxia Budapestre nagy tömegekben 1890 után áramlott be vidékről. A betelepülők zömét a kelet-magyarországi szegény zsidóság tette ki.¹⁸

¹⁴ Lásd: GLESZER – ZIMA 2009a.

¹⁵ Az *Egyenlőség* – Társadalmi hetilap (1882-1938) Bogdányi Mór (1854-1923), majd Szabolcsi Miksa (1857-1915), valamint fia, Szabolcsi Lajos (1890-1943) szerkesztésében jelent meg. Az általa megjelenített vélemény számos kérdésben nem köthető szorosan a Pesti Izraelita Hitközséghez, sokkal inkább a lap körül kirajzolódó fővárosi neológ kör stratégiáit tükrözi.

¹⁶ A cionista sajtó indulásának a Dömény Lajos (1880-1914) által szerkesztett budapesti *Zsidó Néplap* – Társadalmi és szépirodalmi hetilap (1904-1905) tekinthető. A Magyarországi Cionista Szervezet lapját 1910-től eredezteti, amelyet Bató Lajos, Beregi Benjámin, Hammerschlag Oszkár, Lukács Leo, Richtmann Mózes és Schönfeld József szerkesztett 1911-től *Zsidó Szemle* címmel. 1919-ben *Jövőnk* – Zsidó társadalmi hetilap néven, 1920 és 1938 között pedig ismét *Zsidó Szemle* – Zsidó hetilapként jelent meg. Az *Egyenlőség*ből kiszakadt fiatal neológok Patai József által képviselt köréhez tartozó – itt nem vizsgált – *Múlt és Jövő* – Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat (1911-1944) kulturcionista, majd cionista irányvonalat képviselt.

¹⁷ Az Orthodox (Központi) Iroda fővárosi modernizálódó elitjének nézeteit 1891 és 1906 között magyar nyelven Weisz Dániel (Viador, ?-1907), az Orthodox Iroda titkára által szerkesztett *Zsidó Híradó* – Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap, 1914-ben Reiner Ignác szerkesztésében a rövid életű *Hitör* – Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap, az orthodox zsidó érdekek védelmére c. periodika, majd a belényesi gáon, Reb Áser fia, Groszberg Lipót (1869-1926), illetve halála után fia, Groszberg Jenő (1894-1982) szerkesztésében 1925. október 16-ától megjelent *Zsidó Újság* „A magyar orthodox zsidóság hetilapja”, ezt követően pedig 1939. jan. 20-tól az Orthodox Zsidó Újság egyházi és hitbuzgalmi lap fogalmazta meg 1944. március 19-ig.

¹⁸ Lásd: KARÁDY – PALÁSTI 1995.

A korábbi generációkhoz és a múlthoz való viszony szemléletesen az elődök vallási modelljeihez való viszonyuláson keresztül mutatható be. Ez mind intézményi, mind pedig lokális közösségi/családi szinten megjelent. Az 1871-ben intézményi szinten államilag is legitimitást nyert orthodoxia példaképként megjelenített rabbijainak halálhíre az átmenetet és az egyéni életfordulót, a genealógiai és a közösségi változást öntötte szavakba, publicitást és kiterjesztett reprezentatív jelleget kölcsönözve neki. A híradásokban megjelenő rokonsági és tanítványi viszonyok, a gyászbeszéd és az elhunyt végakarata egyrészt közösségi értékeket fogalmaztak meg, másrészt a történetiség rendjét képviselték.

A közösségi értékek felől szemlélve a szövegeket, figyelembe kell venni, hogy a rabbi halálával, a rabbiszek utódlásának kérdésével ugyanis a hitközség követendő irányzata, az orthodox intézményrendszerben maradása vált kérdésessé. E tekintetben a távozást közösségi veszteségként értelmezték.

„A kvód-hatóra¹⁹ megkívánja, hogy ha nagyjaink közül az Ég valakit kiszólit közülünk, egész Izrael értesüljön az őt ért veszteségről. Mert veszteség, súlyos s nehezen pótolható veszteség érte ismét Izráel házáat.”²⁰

A veszteség égi büntetés. Ez a megalapozó emlékezet Izrael eltévelyedéséért kirótt büntetésével, a Szentély pusztulásával, a churbánnal vált hasonlatossá.

„A jámborok halála csapás az akkor élő nemzedékre. Egy-egy czadik elköltözése felér a szent templom leromboltatásának szerencsétlenségével. (...) Valahányszor a chorbon egy-egy kodausch²¹ elhalálózásával ismétlődik, mindannyiszor kell gondolnunk a mentőszerre, a szent thora ápolására ifjainknál.”²²

Az így keletkezett veszteség ugyanis csupán akképp küszöbölhető ki, ahogyan a szétszórátás vége és a Messiáh jövele is elérhető, azaz bűnbánat és jámbor életvitel által.

„És azért szerettem még ideje korán: Bész Jákób lechu venélchó beór Hasém!²³ Szeretett tanulótársaim – elődeink és utódaink – térjünk vissza az Úr világosságához, a tórához. Foglalkozzunk Isten szent tanával, a mint láttuk a nagy elköltözött czadik vekodosnál! Elevenítsük fel mindazon szépet, jót és nemest, melyre nagy mesterünk tanított, buzdított és serkentett és cselekedjünk a szerint: lismór veláaszosz!²⁴ Szent életének nem állíthatunk maradandóbb emléket

19 A Tóra iránti tisztelet

20 *Zsidó Híradó* 1895. márc. 7./ 9. Hírek – Hajdu-Szoboszlóról írják... (Katz Mózes rabbi halála)

21 Kados = szent

22 *Zsidó Híradó* 1893. febr. 23./ 2. Rabbi Hillel Pollák z'cz'v'k'l' – [Írta:] Gábel Jakab.

23 Jákob Háza, térjünk vissza az Örökkévaló világosságába!

24 Lismor v'laasztot = Meghallgatjuk és megcselekedjük

és nem róhatjuk le őszintébben a kegyelet adóját, csak ha mindig Isten utain járunk és testestül-lelkestül ragaszkodunk tóránkhoz, tradícióinkhoz sőt minden minhaghoz,²⁵ mert tudjuk, hogy mily kérlelhetetlen ellensége volt minden vallásújításnak, sőt minden e nemű kísérletnek is.”²⁶

– hangzott el Jákob Tannenbaum putnoki főrabbi érdemeit méltató, az orthodox sajtó által közölt heszpedben.

Mind a rabbiszék utódlásának, mind pedig a közösség által követendő irányvonalnak meghatározója a cádik végrendelete/ c’vaaja volt.²⁷ A nagysurányi orthodox főrabbi, Feivel Plaust (1818-1895) a kiátkozás (chérem) terhe alatt, végrendeletben hagyta meg, hogy a nyitrai orthodox hitközség temetőjében helyezték örök nyugalomra, mivel a helyi orthodox közösség temetőjének jogállása rendezetlen volt. A cádik elhunytakor a nagysurányi orthodox hitközségben

„midőn arról volt szó, hogy odaadó gyermeki ragaszkodással szeretett mesterük drága tetemeit tőlük elvigyék s Nyitrán eltemessék, semmilyen áldozattól sem riadtak vissza, csak hogy ezen imádott szent tanítójuk övék maradhasson”²⁸

– foglalja össze pár sorban és teszi országos példaképpé a tradicionalitásra törekvő intézményi struktúrát megszilárdító és hitközségi feltételek rendezésével záruló esetet az orthodox sajtó.

A közösségi értékek megerősítése és megtestesítése szorosan összefüggött a modernitás közösséget érintő új tendenciáinak kérdésével. A történetiség rendjének ezen vetületét a híradásokban a Horthy-korszak megújuló hitbuzgalma domborította ki.

A múlthoz való orthodox viszonyulást jól tükrözi a generációk közötti kapcsolatokról szóló példázat a *jesivá*ban tanult dolgokhoz eltérően viszonyuló, külföldre került testvérpárról. Eszerint amíg a *Talmud-iskola* által kijelölt úton haladó testvér hazalátogató fiai örömmel és megbecsüléssel keresték fel nagyszüleiket, addig az *orthodoxiától* távol került testvér fiai a hagyomány- és a generációk láncolatának szétszakadását jelenítették meg. Az unokák maguk számára a találkozás tanulságaként

25 - helyi szokáshoz. Minhag ávoténu Torá = az atyáink szokásai Tóra[i-e értékű parancsolatok] ebben a szöveggörnyezetben a közösségi szokások modernizálása, reformálása elleni állásfoglalás értelmét nyeri. Chátám Szóférnél más megfogalmazásban: „hadás ászur min há-Torá” – az új tóráilag tilos – elve a „hithúség” védelmében a kiépülő orthodoxia programjává vált. BROWN 2001. 232-233.

26 Zsidó Híradó 1896. dec. 9./1-2. Rabbenu Jákob Tannenbaum z. cz. v. l. – [Írta:] Habermann József.

27 Ez már Chátám Szorfernél megjelent. KATZ 2007. 183-185. Ugyanakkor jól megragadható a nagysurányi orthodox főrabbi, Feivel Plaust halálhíreről szóló tudósításban: Zsidó Híradó 1895. jan. 4./ 2-4. A nagy-surányi főrabbi. – [Írta:] Strasser Jónás; és a tabi rabbi Wolf Breuer rabbiszékének utódlásáról szóló hírből is: Zsidó Híradó 1892. dec. 22./ 2-3. Rabbi Wolf Breuer z’ cz’ l’... – [Írta:] Strasser Jónás

28 Zsidó Híradó 1895. jan. 10./ 8-9. Hírek – Nagy-Surányból írják... (Feivel Plaust főrabbról)

„megállapították, hogy ime, az ő apjuk sem a mai világba való ember, de a nagyapa az egyenesen balga, az ő bigott fanatizmusa elárulja az ő visszamaradottságát és műveletlenségét, elképzelhető ezek után – így mondták – hogy dédapánk még csekélyebb intelligenciával rendelkezett, nem is beszélve ükapánkról, aki még korlátozottabb lehetett.”²⁹

A hagyomány láncolatát őrző unokák

„a legnagyobb elégedettséggel konstatálták azon tényt, hogy ime az ő apjuk is talmudtudós és hithű ember, de a nagyapjuk egy valóságos bölcs és szentéletű férfiú, elképzelhető eszerint, – úgy mondták – hogy mily nagy tudású ember lehetett a mi dédnagyapánk, hát még az ükapánk, az még buzgóbb és tanultabb ember lehetett.”³⁰

A történet lényegét a múlthoz illetve a jövőhöz való modern–premodern viszonyulás eltérése bontja ki. A modernitás eltérő csoportstratégiáinak kulcsa a jelen múlthoz való viszonya, valamint az egyén közösséghez való viszonya saját önmeghatározásának tekintetében.³¹ A modernitás új jelenségeként míg a tradicionális közösségek a múlt függvényében meghatározott folytonosságukat hangsúlyozták, csoportjuk stabilitását és szerkezetét védték a társadalmi környezet változásaival, az újítások azon részével szemben, amely a közösség egységét veszélyeztette; addig a tudatosan modernizáló közösségek a múlt és a jelen közötti kontinuitás részleges felfüggesztését hirdették, ami az átalakulás, a változás egyén felől érkező törekvéseit legitímálta. Amíg a tradicionális közösségek a transzcendens, örök érvényű törvény és a megalapozó emlékezet biztos pontjának függvényében szemlélték saját korukat (ez elsősorban a hagyományos vallási intézményi válaszokra értendő); addig a tudatosan modernizáló csoportok a jelen függvényében tekintettek a világra, a változó közösségi struktúrával összhangban pedig megalapozó emlékezetüket és hagyományaikat felvilágosult racionalista történeti vagy természettudományos kritikának vetették alá, ami egy újabb, de immáron szekularizáló világértelmezési modellként és közösségi emlékezetként szolgált.³² A névtelen történet a történetiség két eltérő rendjét jól példázza. Tanulságát Stern Lipót a vallási hagyományra alapozva ekképp foglalta össze:

„»zikné talmidé chachómim – azoknak akiknek megadatott az, hogy talmidchóchom unokák nagyapái³³ legyenek«, számíthatnak reá, hogy »kol zemán semázkinim – minél magasabb kort érnek el«, »dáátom miszjávesz – az ő tudásuk maradandó elismerésben és

29 Zsidó Újság 1931. máj. 21./ 2-3. Szülők és gyermekek sovüajsz ünnepén... – [Írta:] Stern Lipót (Párizs)

30 Zsidó Újság 1931. máj. 21./ 2-3. Szülők és gyermekek sovüajsz ünnepén... – [Írta:] Stern Lipót (Párizs)

31 Vö. LöwITH 1996. 103-104.

32 Vö. DUBIN 2005. 29-31.; HOBBSBAWM 1975. 209-230.

33 זקני egyszerre jelent nagyapát és az idős bölcs értelmében vén(ek)e)t

megbecsülésben részesül.« De »zikné ám hoórecz – ha valaki fenti értelemben vett ámhórecz³⁴ unokáknak a nagyapja«, úgy »kol zemán semázkinim – minél öregebb korban vannak«, »dáátom misztápesz – az ő tudásuk mindinkább balgának és műveletlenségnek tűnik fel az újabb generáció előtt, a megbecsülést és megtisztelést egyre jobban elveszti, és csak lenézésben részesül.«³⁵

– köszön vissza a *Példabeszédek* 17: 6 versének gondolata a sajtó fejtegetésében.³⁶

Ahogy azt a fenti példa is megfogalmazta a múlthoz való viszonyulás a megélt vallásosságban artikulálódott.³⁷ A hagyományok nem a lezárt, közösség mögött tudott múlt jelenben kutatott vagy megőrzött részét képezték, hanem a mindennapok számára nyújtottak olyan vallási modellt, amely összekötötte az eltérő generációkat, ezáltal pedig a mindenkori jelen generációját a megalapozó emlékezet generációjával és történéseivel.

Erkölcsei misszió – modernizáló zsidó történelemértelmezés

A neológ lapban, az *Egyenlőség*ben a zsidó múltat a jelen stratégiájának igazolására használták fel. Az *Egyenlőség* a középkori rabbinikus múltat és a hagyomány láncolatát racionális kritikával illető, a jelen igényeinek megfelelni tudó modern zsidó ellentétpárjaként mutatta be az orthodox zsidót, mint aki képtelen kitörni a salselet hakabala „rabságból”.

„Szövetkezhet a német zsidó a lengyel zsidóval, de a kaftán, a pajesz és a zsargon kérdését sem szabad bolygatni. A lengyel zsidó azt föl nem áldozza és hazája számára, mint már mondtuk, nem fogadja el tradicionális zsidónak azt a zsidót, ki európai ruhában jár, európai modort sajátított el és nyelvül nem a zagyya 'jiddisch'-t vallja.»³⁸

A hagyomány-racionalizálásnak egyik legszemléletesebb példája a lap szerkesztőjének, Szabolcsi Miksának azon kísérlete, amelyben a Tórából eredő időszámításokat próbálta beilleszteni a természettudományos földtörténeti modellbe, és a színáji kinyilatkoztatást, mint a múlt történeti és vallási eseményét javasolta új időszámítási pontnak.

34 Am haarec = a föld népe, jelentése: vallásilag tanulatlan

35 *Zsidó Újság* 1931. máj. 21./ 2-3. Szülők és gyermekek sovüajsz ünnepén... – [Írta:] Stern Lipót (Párizs)

36 A parafrázált talmudi mondás eredeti helye *bKinim* 25a.

37 Vö. *Zsidó Újság* 1929. máj. 17./ 1. Ha a hatóság moralizál

38 *Egyenlőség* 1912. jún. 16. 1-4. Külföldi és magyarországi orthodox vezérek – [Írta:] Szabolcsi Miksa.

„Amit még demonstrálni akartam, az az, hogy az időszámítás Ábrahám-tól felfele, a kezdet felé, nem pontos. Az a kétezer év, akár két-millió év is lehetne, aminél fogva nagyon jól összeférhet a mi hitünkkel a föld fejlődésének története.”³⁹

Szintén az *Egyenlőség*ben jelent meg az az apologetikus írás, amely a zsidó vallás kollektív alapjául szolgáló Tórát racionális, természettudományos eszközökkel védte az ugyancsak racionális, természettudományos támadásokkal szemben.

„Nevezetesen azok az eredmények is, melyeket Flinders Petrie angol régiségtudósnak már tizenkét év előtt megkezdett ásatásai hoztak napvilágra Egyiptom azon városaira vonatkozólag, melyeket az izraeliták a rabszolgaság földjéről való kivonulásuk közben érintettek.”⁴⁰

Az *Egyenlőség* szerkesztője Szabolcsi Miksa a Tórát nemcsak a racionális támadásokkal, de a modren nyelvi bibliakritikával szemben is védelmezni kívánta. A Szentírást mint elsődleges tekintélyt tisztelte, univerzális szintre emelte, és fel-emelte szavát annak relativizálása ellen is.

„A biblia-kritika lerontója elsősorban a biblia autenticitásának. A hit elfogadta például, hogy a thorát, mely Mózes öt könyvéből áll, s mely forrása lett az Egyistenben való hitnek, megteremtője a világ civilizációjának, az emberiség szelídebb erkölceinek, az Örökkévaló sugallatára Mózes írta meg.”⁴¹

A zsidó kulturális emlékezet fontos mnemotechnikai, a közös emlékezést segítő, eseményei a zsidó vallási ünnepek, amelyeket az *Egyenlőség* a Tórán kívül szintén univerzális szintre emelte. Az ünnepekről írt cikkek a zsidó múlt egyetemes jelentőségét hangsúlyozták, és a válaszfalak lebontására történő kísérletnek számítottak a jelenben. A húsvét a

„...természet megifjodásának, az emberiség felszabadulásának nagy ünnepe. Zsidók és keresztények egyaránt ülik meg, mert csak egy jelentősége van az ünnepnek: a világszabadság első diadalának történeti jelentősége. Vallási jelleget csak később tulajdonítottak, és e változás sok vérebe került az emberiségnek. A zsidóság mely ez újítást nem akarta elfogadni, innen számítja üldözésének első korszakát. Az az elem, mely a kereszténységet eredeti szellemétől megfosztotta, a zsidó húsvétot szemelte ki az ostrom céltáblájául, el

39 *Egyenlőség* 1912. márc. 31./ 1. A cseppkő és a zsidó időszámítás” – [Írta:] Szabolcsi Miksa.

40 *Egyenlőség* 1912. máj. 5./ (Melléklet) 2-3. Oknyomozó kutatások az ókori zsidóság történetében

41 *Egyenlőség* 1898. márc. 10./ 2-5. Szabolcsi Miksa: A szeminárium és a bibliakritika. – [Írta:] Szabolcsi Miksa.

akarván törölni a szabadság nagy emléknapiját, hogy ennek romjaira a hierarchia önkényuralmát felépíthesse.”⁴²

Az *Egyenlőség* és köre átvette a németországi maskil történelemértelmezést, amely szerint a jelen Európa zsidói az ókori zsidók leszármazottai, de népi sajátosságaikat elvesztették és abba a nemzetbe kell beleolvadniuk, amellyel együtt élnek. Történeti munkák bemutatásával kívánták igazolni, hogy a különböző történeti korokban, Európa különböző területein élő zsidók mindenkor a befogadó ország hasznára voltak, és annak érdekeivel azonosultak.

„A történelem tanítja, hogy az olaszországi zsidók kultúrtörökvései az olaszokétól el nem választhatók, sőt ellenkezőleg, nagyon sokáig egyedül a zsidók voltak egyedüli zászlóvivői az olasz kultúrának, most pedig vitetnek általa.”⁴³

A magyar zsidók unikalitását és magyar nemzeti elkötelezettségét hangsúlyozandó, e mellé a történelemszemlélet mellé alkottak egy másikat is, amely szerint a modernkor magyarországi zsidóságának semmi, vagy csak részben van köze az ókori zsidókhoz. Ennek az elképzelésnek az alátámasztására felhasználtak történeti, etnográfiai és antropológiai érveket is. Ennek az utóbbi történelemszemléletnek egy jellemző megnyilvánulási formája a „kazárelmélet” volt, amelyhez az alapot Kohn Sámuel történeti narratívuma adta egy magyar-zsidó mítoszt hozva létre.⁴⁴ Az elmélet a nemzethez tartozáshoz szolgáltatott historiai érvet, amelyben megjelenik a közös honalapítás, az együttérkezés és akár a közös származás lehetősége is.⁴⁵ Ez a millennium táján kiváló lehetőséget teremtett az együtt ünneplésre⁴⁶ és a magyar-zsidó sorsközösség bemutatására.⁴⁷

„...elég itt konstatálni ama historiai tényt, hogy a magyarokkal zsidók is jöttek be az országba. De tudva van az is, hogy a magyarok sokszoros rokonságban és sógorságban állottak a zsidó kazárokkal.”⁴⁸

A zsidóság küldetésének és a megmaradás fontosságának megfogalmazásában legfontosabb szerep a valláserkölcnek, mint a közösség legfőbb értékének jutott. Ha már a zsidóságnak önálló nemzeti, politikai céljai nem lehetnek, missziója, a világ erkölcsösebbé tétele. Ennek az univerzális célnak kell magát alárendelnie a magyar zsidóságnak is.

42 *Egyenlőség* 1884. ápr. 13./ 1. Húsvét – [Írta:] Bogdáni Mór.

43 *Egyenlőség* 1884. aug. 31./ 2-5. Tárcza az olaszországi zsidókról – [Írta:] Alquis.

44 KOHN 1884.

45 A kazár-elmélet az ortodox sajtóban is előfordult, bár a stílus inkább szemlélődő, mint azonosulós volt.

46 A recepció törvény elfogadása alkalmat adott a zsidóság számára az ünneplésre, amit az országgyűlés mindkét háza elfogadott 1895-ben.

47 PREPUK 2002. 121-130. A jelenség politikatörténeti hátterét lásd: KATZBURG 1999.

48 *Egyenlőség* 1883. márc. 25./ 2. Antiszemita támadás ellen védekezés – [Írta:] Ifjabb Dr. Neumann Sándor.

„Nem maradt számára más, mint az a nagy föladat, az a tiszteletre méltó csodás hivatás, amely végre az Isten teremtette: a vallás, az erkölcs világának kiformálása és szolgálata. Hajdani nemzet előtt érthetetlen volt, hogy nem a politikai siker a lényeg, hanem a próféta által hirdetett eszme. Mégis, azt a kohéziót mikor a nemzeti léttel végképp összeomlott, mikor már nem kereshettek többé politikai szövetségeseiket, mikor mindenütt üldözésre és elnyomásra találtak, azt a csodálatos kohéziót, mely magas világhivatásuk számára meg és fenntartotta őket: az Eszme szolgáltatta Izrael exilumba vitt gyermekeinek. Hatalom nélkül, föld nélkül, ország nélkül, kivetkőzve a más fajokat összekapcsoló kohézió formáiból, politikailag híven beolvadva környezetük, hazájuk törekvéseibe, látható támasz és gyámkarok nélkül megállani és Istenadta hivatásukhoz ragaszkodva, az Izrael lelkében fakadt hiterkölcsiség és szellemi élet szép világát kultiválni és általa az emberiséget fölmagasztosítani: ez a zsidóság különálló hivatása, melyben az emberiség tanítómestere lett.”⁴⁹

Mózes az államférfi – a történetiség nemzeti rendje

A tudatosan modernizálók csoportjába sorolható cionista mozgalmat Liebman a hagyomány viszonyrendszerében három irányzatra osztotta: radikális szekuláris cionistákra, konzervatív szekuláris cionistákra és vallásos cionistákra. Radikális szekuláris cionistáknak tekintette önmagukat a tradícióval tudatosan szembehe-lyezőik csoportját. Szerintük a hagyományt le kell rombolni, a rabbinikus múlttal le kell számolni az új „héber” megalkotásának folyamatában.

Liebman hagyomány mentén történő felosztásában a második csoportot a konzervatív szekuláris cionisták alkották. Szerintük ki kell venni a hagyományt korábbi felügyelőiknek, a rabbiknak a kezéből, újra kell azt értelmezni, főbb jellemvonásait a nemzeti terminológia szerint átírni, és át kell adni a vezetést a zsidó tudósoknak, illetve a kulturális és politikai élet fontosabb személyiségeinek. Ezáltal a hagyományt modern értelemben vett nemzeti kultúrává alakították át.

Liebman a hagyomány viszonyrendszerében harmadik – modellként elkülöníthető – stratégiának a vallásos cionistákat tekintette. A vallásos cionista gondolkodók hagyománnyal kapcsolatos attitűdjeit az is befolyásolta, hogy a rabbinikus világ többsége ekkor még szembehelyezkedett a cionizmussal. A vallásos cionisták kísérletet tettek a rabbinikus hagyomány modern nemzeti ideológiába történő integrálására, speciális szentséget tulajdonítottak a közösségeiknek, amikor „szent forradalomnak” nevezték aktív erőfeszítéseiket a cionista mozgalomban.

49 *Egyenlőség* 1912. szept. 10./ 1., (Melléklet) 1-3. 5673 – [Írta:] Hevesi Simon.

Meg voltak győződve arról, hogy az a speciális karizma, amivel bírnak, biztosítja hűségüket az Örökkévaló előírásaihoz.⁵⁰

A magyarországi viszonyokat tekintve a cionista mozgalom lapja, a *Zsidó Szemle* a liebmani kategorizálás alapján a konzervatív szekuláris csoporthoz sorolható.

A *Zsidó Szemle* stratégiájában a múlt, nemzeti múlt, és a salselet hakabbala a nemzeti történelemben a kontinuitás. Az őket közvetlenül megelőző generációkra a nemzeti történelem részeként tekintettek. Ennek jó példája a tisa beávnak, a zsidóság legfontosabb gyásznapjának a cionista értelmezése.

„De éppen ez a kétezer éves gyász és siránkozás Tisa Beáv napján a mi legerősebb fegyverünk, mert ez az a történelmi kapcsolat, amely az egyetemes zsidóságot egybefűzi Erec Jisráel emlékében (...) Cion gyermekei kétezer év után a gyász és siránkozás mellett munkához láttak, hogy a zsidó nép szenvedéseinek, gálutának, Cion elhagyatottságának véget vessenek.”⁵¹

A cionista lap a Tórában szereplő személyeket emelte a modern zsidó elé mintaként. Modern tulajdonságokkal ruházta fel őket, a jelen igényeit a múltba vetítette és a múltbéli események jelenkori aktualitását hangsúlyozta. Ebben a fogalmi keretben Mózes bölcs államférfi és népvezér egy személyben.

„...aki már ezredévekkel ezelőtt tudatában volt annak a szociológiai igazságnak, hogy az erő és a való élet kötve volt a földbirtokhoz. Mózes olyan törvényt adott népének, amely, ha igazán megtartják, és ha a külerőszak nem rabolja meg értékét megteremhetett volna egy örökké élő szociális társadalmi államot...”⁵²

A cionisták a Tórát modern történeti forrásként kezelve a hagyomány eseményeiben kerestek pozitív példákat a zsidóság államalkotó képességeinek igazolására, és ezeket a történeteket racionálisan értelmezve a jelenkor kívánalmainak feleltették meg.

„A régi zsidó államban annyira szabad volt a véleménynyilvánítás, hogy ugyanabból az időből, mikor bálványimádó, pogány erkölcsű királyok uralkodtak, maradt reánk prófétáinknak legfenségebb, Izrael egyedüli hitét hirdető és pogányerkölcsöket ostromozó beszédei.”⁵³

A közös történelmi tudat felépítésében kiemelt szerepet játszottak a tórai és az azon kívüli, régmúltra visszavezethető ünnepek. A Tórában szereplő pészachot a 19. századi romantikus nemzetfelfogás visszavetítésével ülték meg.

50 LIEBMAN 1992. 4-17.

51 *Zsidó Szemle* 1930. júl. 31./ 1-2. Zsidó Trianon. – [Írta:] Schönfeld József.

52 *Magyarországi Cionista Szervezet* 1910. ápr. hó/ 2. Zsidó telepes szövetségetek

53 *Zsidó Szemle* 1920. ápr. 2./ 1-3. Történelemhamisítás – [Írta:] Bisseliches Mózes.

„Mi, mint a zsidó népnek eleven tagjai, reménnyel, bizalommal nézünk a jövő elé, melytől a népünk és régi földünk újjáébredését, felvirágoztatását várjuk, ők kiknek a felekezet valamely holt dolog, amelynek a neológ részére Magyarországon néhány megalakult és megalakulatlan községkerülete és az ortodoxok számára közvetítő bizottsága van, a Peszachot kegyelettel üli meg, oly kegyelettel, amilyennel az élettelenység és reménynélküliség iránt viseltetik az ember. Nálunk remény, nálunk kegyelet.”⁵⁴

A cionisták rendszerében, a pészachhoz hasonlóan az emlékezést segítő, mnemotechnikai eljárásnak tekinthető a Tórán kívüli chanuka megünneplése. Ezen az ünnepen a múltban megvívott sikeres közös harcra és a modernkor kíváncsiak szerint értelmezett nemzeti hősökre lehet emlékezni.

„A történeti érzék hiányával, mely sajnos, szomorú korszakok sajátos vonása, hogy szárnyaszegett néplélek fásultan, unottan nem tördök semmivel, vagy pedig magának az eseménynek kisebb szavú értékével. A magyarázat a feleletnél mélyebben fekszik. A zsidóságnak nincsenek nemzeti hősei. Ezt a mondatot kell elsősorban kiragadnunk, megrögzítenünk. Voltak nekünk is kiváló férfaink, a népből nem egy fejjel kiemelkedő nagyjaink, büszkék lehetünk rájuk, és kegyelettel áldhatjuk az ő emléküket. (...) A makkabeusok is csak azért győztek, mert Isten nevében harcoltak és a nemzetük lelkében gyökereztek.”⁵⁵

Zikné talmidé chachámim... szabadon

A tradicionalitásra törekvő csoportok számára a múlt az egyedüli helyes közösségi modellt és megélt valóságot képviselte. A jelen a korábbi generációk példájának rendelődött alá, amely során a genealógia nemcsak az emlékezés keretét adta, hanem az adott kultúra társadalmi kereteit is, az új jelenségeket és kihívásokat ezen interszubjektív vonatkozások fényében ítélve meg.

A tudatosan modernizáló csoportok a hagyományt átértékelték, a jelen függvényében kezelték, racionális kritikával illették. Mint a pozitivisták történetírók általában, a jelen fogalmait használták a múltban. A közvetlenül megelőző generációkkal csupán tematikus szempontok szerint foglalkoztak a jelen értékeinek megerősítése céljából.

---

54 *Magyarországi Cionista Szervezet* 1910. ápr. hó/ 1-2. Vezércikk – [Írta:] Bató Lajos.

55 *Zsidó Szemle* 1912. jan. hó/ 2-4. Dr. Wellesz Gyula a Makkabeus-ünnepélyen tartott felolvasásából.

IRODALOM

BACSKAI Sándor

2004 *Az első nap*. Emlékképek az ortodox zsidóságról. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

BOYARIN, Jonathan – BOYARIN, Daniel

2002 *Power of Diaspora*. Two Essays on the Relevance of Jewish Culture. University of Minnesota Press, Minneapolis – London.

BROWN, Benjamin

2001 Orthodox Judaism. In: Neusner, Jacob & Avery-Peck, Alan J. (ed.): *The Blackwell Reader in Judaism*. Blackwell Publisher, Oxford – Massachusetts. 232-255.

DUBIN, Lois C.

2005 Enlightenment and emancipation. In: de Lange, Nicholas – Freud-Kandel Miri (ed.): *Modern Judaism*. An Oxford Guide. Oxford University Press, Oxford. 29-41.

EISEN, Arnold M.

1997 *Rethinking Modern Judaism*. Ritual, Commandment, Community. The University of Chicago Press, Chicago & London.

GLIESZER Norbert – ZIMA András

2009a Ráció és vallás. Hagyományracionizálás és tradicionalitásra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. *Korunk* 3. (7). (2009. július). 89-96.

2009b „A világosság örök forrása”. A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. *Ethnographia* 120. (4). 333-354.

HOBBSAWM, Eric J. E.

1975 *A tőke kora*. Kossuth Kiadó, Budapest.

IDEL, Moshe

2007 Yosef H. Yerushalmi's Zakhor – Some Observations. *The Jewish Quarterly Review* 97. (9). 491-501.

KARÁDY Viktor – PALÁSTI Mónika

1995 Ecsetvonások a budapesti orthodoxiáról. *Budapesti Negyed* 8. (1). 57-72.

KATZ, Jakov

2007 Chatam Szofer életrajzához. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar Zsidó történelem – másképp*. Jeruzsálemi antológia. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest – Jeruzsálem. 150-198.

KATZBURG, Nathaniel

1999 Fejezetek az újkori történelemből Magyarországon. Osiris, Budapest.

KESZEG Vilmos

2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz*. Tanulmányok. Tabula könyvek 3. Néprajzi Múzeum, Budapest. 172-199.

KOHN Sámuel

1884 *A zsidók története Magyarországon* 1. kötet. A legrégibb időkől a mohácsi vészig. Athenaeum, Budapest.

LIEBMAN, Charles S.

1992 Tradition, Judaism, and Jewish Religion in Contemporary Israeli Society. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition*. Jewish Continuity in the Modern Era. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem. 411-427.

LÖWITH, Karl

1996 *Világtörténelem és üdőtörténet*. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Atlantisz, Budapest.

PREPUK Anikó

2002 A Millennium ünnepe az izraelita sajtó tükrében. In: Pásztor Csilla (szerk.): *Ünnep – hétköznapi – emlékezet*. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Rendi társadalom – polgári társadalom 14. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján. 121-130.

RAZ-KRAKOTZKIN, Amnon

2007 Jewish Memory between Exile and History. *The Jewish Quarterly Review* 97. (4). 530-543.

RÉKAI Miklós

2000 Az idő a zsidó kultúrában. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 70-83.

SPITZER, Shlomo, J.

1999 *Die Rabbiner Ungarns, 1944. Die orthodoxen Gemeinden/ Orthodox rabbik Magyarországon, 1944*. Unter Mitarbeit von Moshe A. Z. Künstlicher. Hungaria Judaica 12. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

STEIN, Sarah Abrevaya

2004 *Making Jews Modern*. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.

SZEKERES András

2000 Az idő urai? Történészek és időstruktúrák. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A Megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 136-147.

YERUSHALMI, Yosef Hayim

2000 *Záchor*. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Osiris-ORZSE, Budapest.

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

FROM „OUR RABBI MOSHE” TO MOSES
THE WISE STATESMAN

Generations, values and Re’gimes d’Historicite at the turn
of the 19-20th century in the Hungarian-language Jewish press
in Budapest

At the turn of the 19th-20th century the different Jewish groups in Hungary had to face many challenges. They had to reconcile the demands made by modernity and the majority society with their own group interests. The changing environment endangered the survival of the group and questioned its basic values. There were big differences in the modernisation strategies of the Jewish groups examined (Neology, Budapest Orthodox, Zionists). I analyse the attitude of the different Jewish trends to history, how they built up their cultural memory and collective consciousness through historical events, and what place this occupied in Hungary at the turn of the 19th-20th century. The most important element in the attitude to history and the self-definition of congress Jewry was magyarification, belonging to the Hungarian nation and full identification with it. Orthodox Jewry in Hungary received the trends to modernity with reservations. The Hungarian-language Orthodox papers formulated these responses in the mirror of the chain of tradition. This means that they seek precedents for the challenges, often regarded by scholarship today as without precedent, in the mirror or religious tradition reaching back to the revelation, and find a way of incorporating them or where no way is found, reject them. The collective consciousness of the Zionists was based on unity, the unity of the Jewish people and opposition to assimilation. In their opinion there is no specifically Hungarian Jewish cause, only a universal Jewish cause. They subordinated their view of history to these conceptions.

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

A SOKARCÚ CION FELÉ

A Szentély és a Szentföld emléke a budapesti magyar nyelvű
zsidó sajtó útleírásaiban

A magyarországi zsidóság a 19. század végén és a 20. század első felében bár integrálódott a modern állam és felekezetiség keretei közé, önmeghatározásában jelentős szerepet játszott a *szétszóratus* (galut) tudata vagy annak közösségi emléke, akár korábbi vallási hagyományaihoz híven ápolta, akár a különböző modern eszmék jegyében átértelmezte azt. A *szétszóratus*t a Szentély áldozatainak helyébe lépő imák, a vallási megalapozó emlékezet rétegeit rögzítő szövegek, a Szentföld emlékét újraértelmező reformok és a perifériális jelenségnek számító modern zsidó nemzeti mozgalom ideológiai egyaránt magukban hordozták. Ezzel együtt stratégiánként, irányzatonként eltérő módon kialakították a – kortárs és az emlékezetben őrzött – Szentföldhöz való viszonyulás kánonjait is. A 19. század végének modern jelenségében, a felekezeti/ eszmehirdető sajtóban új igényekhez és körülményekhez igazodva szintén fellelhető az említett viszonyulás.

Tanulmányunkban a különböző sajtó körül megjelenő urbánus, modern szerkesztői és kiadói elitnek Szentföldhöz, és szentföldi zarándokhelyekhez való viszonyulását vizsgáljuk a szentföldi utazásokról szóló cikkek és híradások tükrében. Elemzésünk tárgya egy *közvetett* jelenség, ami viszont különböző interpretációban ugyan, de meghatározó eleme a kor minden egyes zsidó stratégiájának. Tanulmányunk három nagyobb területe: a vallási hagyomány kulturális emlékezetében őrzött Szentföld tematizálási keretei, a polgári utazási kedv stratégiánkénti sajtómegjelenítései, valamint az eszmehirdető sajtó tömegirodalmában megjelenő útleírások, úti beszámolók diskurzusai. Tanulmányunk csupán főbb tendenciák vázolására vállalkozik, s célja az egyes stratégiák közötti eltérések kiemelése, a Szentföldhöz és az áldozatok egykori helyhez: az elpusztult Szentélyhez való árnyalt viszonyulást szemléltetendő.¹

1 Az egyes területek részjelenségei egy-egy stratégián belül is igen összetettek és szociokulturális kontextusba ágyazottak lehetnek, amelyek mélyfúrásszerű vizsgálata csupán történeti folyamatában szemlélve lehetséges. A részjelenségek mélyreható vizsgálata ezért meghaladja egy tanulmány keretét.

Vallási emlékezet és modern nosztalgia

A sajtót vizsgálva a hagyomány fogalmához való viszonyulás alapján a zsidó csoportstratégiák *tradicionalitásra törekvő* és *tudatosan modernizáló stratégiákra* bonthatók. A hagyománynak, a hagyomány láncolatának és a kultúra fogalmának belső értelmezései eltérnek a különböző csoportstratégiák esetében. A modernitást kutatásaink során folyamatnak tekintjük.² A modernitás zsidósága számára a Szináj-hegyi kinyilatkoztatásig visszanyúló hagyomány láncolata – a *salselet hakabbala* – egyaránt jelentett történeti és vallási, profán és szakrális múltat. Ez viszont – a történetiség és a vallási jelleg mentén – eltérő módon jelent meg a különböző csoportstratégiák kulturális emlékezetében.³ A hagyományhoz és a múlthoz való közösségi viszonyulás alatt főként irányultság értendő, amely meghatározza a múlthoz fűződő szálakat, a jelen cselekvéseit és a jövő elvárásait.

A *tudatosan modernizáló* csoportok a jelen törekvéseiből kiindulva részlegesen felfüggesztették a generációkon átívelő vallási tekintélyek láncolatát. Hagyományképükbe új, a jelen kereteiből kiinduló és a jelen fogalmainak alapján álló – a korábbi vallási olvasatoktól függetlenedő – értelmezéseket illesztettek. A *tradicionalitásra törekvő* csoportok zsinórmértéke ezzel szemben a hagyomány láncolata, a *salselet hakabbalá* volt. A hagyomány láncolatának lényege az, hogy minden újonnan felmerülő vallási kérdés és bevezetett gyakorlat az egymásra épülő generációk kanonizált vallási irodalmán keresztül visszavezethető legyen a *szináji* kinyilatkoztatásig és Mózes öt könyvének szövegéig. Ezt a vallási elvet Rabbi Gedalja ben Joszef Ibn Jachja (1515–1587) *Salselet hakabbala* című könyve (megjelent 1587 Velence) fejt ki a Misna Avot 1:1 alapján. Mindaddig, amíg az új jelenség adaptációja a korábbi modellek értelmezési keretein belül marad, a láncolat nem szakad meg.

Az urbanizálódás, az életmód általános átalakulása, a nemzedéki emlékezet és a csoport megalapozó emlékezete formálta azt az igényt, amely a szülők és nagyszülők rurális környezethez kötődő emlékeit fogalmazta újra a városi középrétegekbe emelkedett leszármazottak számára. Ez az újraalkotás több síkon zajlott – irodalmi, képzőművészeti és tudományos ismeretterjesztő igényekhez igazodva – a középosztály új társadalmi ethosa mentén. Ennek egyik vetülete volt a vallási hagyományban élő és a földrajzi-hatalmi tér realitásaként jelen lévő Szentföld. Arnold Eisen a nosztalgikus emlékezés igényét *modern zsidó micva*-nak („vallási parancsolatnak”) tekinti. Ennek során a korábbi vallási cselekedeteket a szekularizálódó életvitel közepette a Szentföld és a *tórai* idők utáni vágyódás váltotta fel.⁴ A magyar zsidó csoportstratégiák ennél természetesen árnyaltabb

2 Sarah Abrevaya Stein a modernitást – a sokféle modernitás tudományos diskurzusába illeszkedve – nem egyszeri jelenségnek tekinti, hanem az európai zsidóságon belül egy többféleképpen megjelenő folyamatnak (*multiple process*), ami különbözőképpen alakul az eltérő gazdasági, kulturális és politikai kontextusban élő zsidók esetében. Éppen ezért transznacionális narratívumok írását javasolja, melyek a zsidó történetírás sajátosságaként átlépik a nemzeti határokat. ABREVAYA STEIN 2004. 19.

3 Vö. ASSMANN 1999.

4 EISEN 1997. 1-20, 156-187.; EISEN 1994. 1-21.

képet nyújtanak, mint ahogyan a mérsékelt reformnak számító neológia körében sem feltételezhető a vallási élet cselekedeteinek pusztán intellektuális tevékenységként megjelenő nosztalgiával történő helyettesítése.

Sajtó és modernitás

Az 1868-69-es eötvösi zsidó kongresszus szakadását, a tájlungot követő intézményesülés idejének csoportstratégián belüli és stratégiaközi diskurzusait az országos magyar nyelvű budapesti izraelita felekezeti hetilapok fogalmazták meg, mind az integrálódó zsidóság, mind pedig a magyar társadalom felé. A lapok általunk vizsgált köre az említett időszaktól a második világháborúig – több-kevesebb eltéréssel – a modernizálódó zsidóság két jelentős szociokulturális közegét fedte le. A tudatosan modernizáló stratégiák felől a neológ *Egyenlőség* – Társadalmi hetilapot (1882-1938), és a konzervatív szekuláris zsidó nemzeti mozgalom, a Magyarországi Cionista Szervezet lapját (*Zsidó Néplap* 1904-1905, *A Magyarországi Cionista Szervezet lapja* 1910-1919, *Jövőnk* 1919, *Zsidó Szemle* 1920-1938) vizsgáltuk, amíg tradicionálisra törekvő lapként a *Zsidó Híradó* – Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap (1891-1906), a *Hitőr* – Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap, az orthodox zsidó érdekek védelmére címet viselő képes családi periodikát, valamint a *Zsidó Újság/ Orthodox Zsidó Újság*⁵ (1925. október 16. – 1944. március 19.) című városi középosztálynak szóló hitbuzgalmi lapot elemeztük. A sajtóban megjelenő vélemények és stratégiák azonban nem tévesztendő össze a tényleges közösségek mindennapi gyakorlatával. A sajtó mögött csupán a hírlapírói elit véleményformáló szándéka ragadható meg. A hírlapírói és kiadói elit véleménye azonban nem független a tényleges közösségi élettől. A modernitás új jelenséggént nemcsak a sajtót hozta létre, hanem a közösségek feletti intézményrendszert is, amelyhez a vizsgált lapok kapcsolódtak.

Polgári utazási kedv és a Szentély emléke

Az urbanizálódó zsidóság hírlapírói eliteje a városi középosztály mintáihoz igazodott. A modern polgári utazási kedvnek elengedhetetlen háttére volt a fölös tőke, a szabadidő megléte és a felette való önálló rendelkezés, valamint az utazás iránti igény társadalmi elismertsége.⁶ Ezen a téren a polgárság számos tekintetben az arisztokrácia példáját követte, keretül pedig a Habsburg-dinasztia szokásai,

⁵ Míg a *Zsidó Újság* „A magyar orthodox zsidóság hetilapja”-ként aposztrofálta magát, addig az *Orthodox Zsidó Újság* 1939. jan. 20-tól egyházi és hitbuzgalmi lapként jelent meg.

⁶ GYÖMREI 1934.; GRANASZTÓI 2000. 106-108.

törekvései és a közös birodalom biztosította lehetőségek szolgáltak, miközben tágabb közeget a 19. századi általános gazdasági fellendülés, a gyarmatbirodalmi törekvések és a nyugat-európai minták nyújtottak.

A neológ polgárság és a bontakozó konzervatív szekuláris cionista mozgalom aktivistái a nyugati nagypolgárság mintáit követve alakították ki Szentföldre való saját viszonyulásukat. A neológ nagypolgárság számára a Szentföld egy univerzális erkölcsi misszióba illeszkedett, amely a modern állam fogalmi keretében megrajzolt elveszett bibliai „államiság” hagyatékát a modern nyugati kultúráként felfogott univerzális emberiség jobbá tételére való alkalmasságban látta.

„Nem maradt számára más, mint az a nagy föladat, az a tiszteletre méltó csodás hivatás, amely végre az Isten teremtetten: a vallás, az erkölcs világának kiformalása és szolgálata. Hajdani nemzet előtt érthetetlen volt, hogy nem a politikai siker a lényeg, hanem a próféta által hirdetett eszme. Mégis, azt a kohéziót mikor a nemzeti léttel végképp összeomlott, mikor már nem kereshettek többé politikai szövetségeseiket, mikor mindenütt üldözésre és elnyomásra találtak, azt a csodálatos kohéziót, mely magas világhivatásuk számára meg és fenntartotta őket: az Eszme szolgáltatta Izrael exilumba vitt gyermekeinek. Hatalom nélkül, föld nélkül, ország nélkül, kivetkőzve a más fajokat összekapcsoló kohézió formáiból, politikailag híven beolvadva környezetük, hazájuk törekvéseibe, látható támasz és gyámkarok nélkül megállni és Istenadta hivatásukhoz ragaszkodva, az Izrael lelkében fakadt hiterkölség és szellemi élet szép világát kultiválni és általa az emberiséget fölmagasztosítani: ez a zsidóság különálló hivatása, melyben az emberiség tanítómestere lett”⁷

– írta Hevesi Simon 1912-ben az őszi nagyünnepek kezdetén megjelent vezércikkben.

A cionista mozgalom aktivistái a Monarchiában a művelt középosztály tagjai voltak. Kievallal élve, a cionizmus romantikus nacionalista mozgalma volt a zsidó intelligencia lázadása a korábbi liberális német zsidó vonulattal szemben, és egyúttal lázadás a felvilágosodást követő reformmal szemben is.⁸ Más szóval a közép-európai cionizmust az akkulturalódott zsidó értelmiség egy részének saját stratégiájából való kiábrándulásának is fel lehet fogni.

A zsidó nemzeti mozgalom számára a Szentföld a modern nemzeti kereteket legitimáló átértelmezett vallási emlékezet teréből a jelen valós földrajzi terévé vált. A különböző zsidó nemzeti törekvések területei stratégiai között az újjáépítendő realitást vagy a jövőbe vetülő utópiát jelentette.

⁷ *Egyenlőség* 1912. szept. 10./ 1., (Melléklet) 1-3. 5673 – [Írta:] Hevesi Simon.

⁸ KIEVAL 2000. 36.

„De éppen ez a kétezer éves gyász és siránkozás Tisa Beáv⁹ napján a mi legerősebb fegyverünk, mert ez az a történelmi kapcsolat, amely az egyetemes zsidóságot egybefűzi Erec Jiszrael emlékében (...) Cion gyermekei kétezer év után a gyász és siránkozás mellett munkához láttak, hogy a zsidó nép szenvedéseinek, gálutának, Cion elhagyatottságának véget vessenek.”¹⁰

– írta Schönfeld József a cionista mozgalom vezéralakja a *Zsidó Szemle* hasábjain 1930-ban.

A nyugati szekularizálódó társadalom ugyanakkor kialakította a vallási és kulturális célzatú, modern kényelmet sem mellőző polgári utazás igényét és kereteit. Az utazások során pedig alkalmi utazó közönségek jöttek létre.¹¹ A modernizálódó Nyugat-Európa önképét egyrészt megalkotott „ellentétpárjai” formálták, amelyek más kontinenseken tett utazások során váltak egyértelművé, másrészt az antik örökség tudata alakította, amely az angol nemesi műveltség fontos elemét képező Grand Tourok hagyományához kötődött.¹²

Neológ polgári utazás-szervezés és a középosztály Palesztina-szerveződése versengés volt a cionistákkal Palesztina ügyében. A neológ hírlapírói elit annak hangsúlyozására törekedett, hogy a Szentföldre menni nem nemzeti, hanem vallási, erkölcsi és polgári kötelesség. Ennek keretét a koloniális hatalmi kontextusban a modern utazási kultúra eszközeinek használatával megvalósuló nagypolgári társasutazás adta. A rajtuk való részvétel a polgári presztízs kinyilvánításának és a réteg-hovatartozás igazolásnak eszközévé vált.

„A Szentföldre való zarándoklást a zsidóság mindig a legnagyobb és legszentebb cselekedetek egyikének tekintette. Sokan vagyonukat és életüket tették kockára, hogy legalább egy pillanatra láthassák Izrael ősi földjét. (...) Ma már egy szentföldi utazás nem jár annyi viszonytagsággal és kockázattal. A modern technika vívmányai megkönnyítették és nagyon megrövidítették az utat. A Magyar Utazási Vállalat 21 napra tervezi a szentföldi utazást és ennek az időnek csak kisebb részét foglalja el az út maga, úgy hogy bőven kijut a gazdag programra, amelybe majdnem minden érdekes pont fel van véve.”¹³
– hirdette az *Egyenlőség* társasutazási felhívása 1909-ben.

A szentföldi és Földközi-tenger menti utazások szerves részét képezték a nyugat-európai önkép gyökereinek.¹⁴ A világlátott, művelt nagypolgári ideálhoz ugyanúgy hozzá tartoztak ezek az utazások, mint a felvilágosodás és a reneszánsz antikizáló ideáljaihoz, s a keresztény Európa gyökerei is ehhez a területhez nyúltak

9 Áv hónap 9-e, a Szentély pusztulásának emléknapja.

10 *Zsidó Szemle* 1930. júl. 31./ 1-2. Zsidó Trianon – [Írta:] Schönfeld József.

11 PUSZTAI 2004. 67-80.

12 ANTONEN 2005. 28-29; SIEBERS 1991. 52-57.; OSTERKAMP 1991. 186-193.

13 *Egyenlőség* 1909. júl. 4/ (Melléklet) 1. Szentföldi utazás.

14 Vö. MAURER 1991. 221-229.

vissza. Ehhez a gondolati kerethez a bibliai múlt ápolása révén a vallási reformok felé hajló zsidó magypolgárság is csatlakozni tudott.

„Évről évre ezrével nem tízezzel mennek keresztény zarándokok Palesztinába, hogy imádkozzanak a földön, mely a kereszténység bölcsője volt. A zsidóságnak a szent föld nemcsak vallásának szülőhelye, hanem a talaj is, melyből dicsősége kikelt, és ahol a legszebb virágát élte.”¹⁵

– emelte ki az *Egyenlőség* a tervezett társasutazás jelentőségét.

A 19. század vége felé körvonalazódó orthodox intézményrendszer és fővárosi középíráteg számára ezek az utazások kezelendő realitássá váltak. Az orthodox lapok időről-időre közöltek történeti elbeszéléseket és írásokat, amelyek a Szentföldhöz kötődtek. Ezek vagy a vallási megalapozó emlékezet ünnepeihez illeszkedtek, vagy pedig egyéni jámbor zarándoklatokról szóltak nagy rabbik életútjaiba illeszkedően.¹⁶ A modern európai magaskultúra antik öröksége azonban már kevésbé volt összeegyeztethető a hagyomány láncolatával és az orthodox vallási emlékezettel.

„A görögök meghódították Kisázsíát. Velük azután görög kultúra, görög művészet, görög tudomány és bölcsélet, de egyuttal görög erkölcstelenség, feslettség és bálványimádás is honosult meg a meghódított területeken. (És sajnos Judeában is, különösen a gazdagok és műveltebb emberek körében, akik a felsőbb tízezerhez számították magukat, a görög bálványok imádása a bon ton-hoz tartozott. A rosszúl értelmezett „haladás” azon volt, hogy az öröklött szent tanoktól elfordulva a görög „bálványok” új és derűs kultuszának hódoljon.”¹⁷ – szölt a neológíára és reformzsidóságra megfogalmazott burkolt kritika, miközben a modernizálódás, középírátegek közé kerülés és a tudatos vallási újítás kapcsolatára épített.

Az antik örökséggel szemben az orthodoxia önmagára – főként a Horthy-korszakban – a vallási konzervativizmus képviselőjeként és az erkölc megörzőjeként tekintett.

„És a zsidóságban, se szobrász, se festő, épen oly kevés, mint táncosnő és hetéra. Judea ezeket nem ismerte. De volt szígoru i-teni törvénye, mely a fajtalanságot üldözte, a házasságtörést halállal büntette és mely a legszebb bálványtól is undorral fordult el.”¹⁸ – szölt az újrainduló orthodox lap chanukai vezércikke 1925-ben.

15 *Egyenlőség* 1909. júl. 4/ (Melléklet) 1. Szentföldi utazás.

16 Például külön cikkben emlékeztek meg arról, hogy az 1558-ban Prágában született Rabbi Jesájá Horovitz, a S’loh Bécsen és Budán keresztül utazott ki a Szentföldre. *Zsidó Újság* 1933. márc. 31./ 7. A S’loh a Szentföldön.

17 *Zsidó Újság* 1925. dec. 11./ 1. Zsidóság és hellenizmus (Chanuka ünnepére.)

18 *Zsidó Újság* 1925. dec. 11./ 1. Zsidóság és hellenizmus (Chanuka ünnepére.)

A Szentföld modern értelmezését sajátos kettősség jellemezte, amelyhez az orthodox vallási autoritásoknak kezelési modellt kellett nyújtaniuk. A Szentföld egyszerre vált vallási és felfedezhető profán térré, a jámborság, az emlékezet és az eljövendő messiási idők helyévé, valamint a modern kortárs gyarmatosító Nyugat úti céljává. A szentföldi régészeti ásatások ennek keretében, vagy a vallási emlékezetet megerősítő tárgyilagos tudományos híradásokként jelentek meg az orthodox sajtóban,¹⁹ vagy a vallási előírásokba ütköző szekuláris törekvésekre adott jámbor tiltakozásokról adtak hírt.²⁰ Már a dualizmuskori sajtó is rendszeresen hírt adott a szentföldi bibliai vonatkozású – többnyire muszlim kézen lévő – zsidó zarándokhelyeken tett keresztény uralkodói látogatásokról.²¹

A modernitás precedens nélküli új kihívásokat hozott magával, a közösségek pedig folyamatos válaszadásra kényszerültek. Ezeket a válaszokat a magyar nyelvű orthodox lapok a hagyomány láncolatának tükrében fogalmazták meg. Ez azt jelenti, hogy a precedens nélkülinek tekintett kihívásokra a kinyilatkoztatásig visszanyúló vallási hagyomány tükrében kerestek előképet, és találták meg beépítésének módját, vagy vetették el azt ennek hiányában.

Ezen elv jegyében a megszilárduló dualizmuskori orthodox intézményrendszer a szentföldi utazásokat elsősorban útleírások, cikkek és tárcák formájában az orthodox vallásosság értékeinek megerősítésére használta. Deutsch Jenő balassagyarmati orthodox főrabbi szentföldi utazásáról 1895-ben cikksorozatban számolt be, amelyet a szerkesztőség külön gonddal kezelt és népszerűsített.²² A szentföldi hírek között inkább kuriozitásként, mintsem valós orthodox támogatottságú törekvésként a Jordán völgyében és a Genezáret-tó környékén található gyógyforrások fürdővé alakításának lehetőségéről is tudósítottak.²³ A valós szentföldi társasutazások ténye ekkor még többnyire a nyugati modern zsidó nagypolgárságról szóló hírek között jelent meg. Salamon J. Salamon, Zangvill J. és Bentovich Herbert „londoni angol urakból” álló bizottság által szervezett esemény például az „angolok” szentföldi kirándulásaként jelenik meg. A 30 főben maximált csoport a pészáchot Jeruzsálemben tölti, ugyanakkor végigjárja az antik örökség – és zsidó diaszpóra – emlékhelyeit is: „Érinteni fogják Nápolyt, Alexandriát, Konstantinápolyt és Athént.”²⁴

Az első világháború után a bethleni konszolidációt követően újrainduló orthodox sajtó orthodox szentföldi társasutazásról elsőként 1925 decemberében adott hírt. Célja az orthodox hittestvéreknek is megfelelő körülmények között lehetővé tenni a szentföldi utazást. Teljes ellátással 50-60 fontba kerülő

19 *Zsidó Híradó* 1897. szept. 2./ 9. Hírek – A zsidó királyok sírhelyei., *Zsidó Újság* 1932. máj. 13./ 5. Megtalálták a Rambam unokájának sírját – [Írta:] sch. s.

20 *Hitör* 1904. I. évf. 1. sz./ 12. Tüntetés Rotschild ásatásai ellen.

21 *Zsidó Híradó* 1898. nov. 10./ 8. Hírek – Látogatás Dávid sírjában.

22 *Zsidó Híradó* 1895. júl. 11./ 5. Jeruzsálemi út. A b.-gyarmati főrabbi megfigyelései. Közli Deutsch Jenő., folytatások: 1895. júl. 18./ 4-5., 1895. júl. 25./ 4-5., 1895. aug. 1./ 5., 1895. aug. 8./ 5-6. 1895. aug. 16./ 4., 1895. aug. 22./ 4-5., 1895. aug. 29./ 5-6., 1895. szept. 25./ 10-11.; szerkesztőségi híradások a sorozatról: *Zsidó Híradó* 1895. júl. 11./ 7. Hírek – A balassa-gyarmati főrabbiról.; Jeruzsálemi út., *Zsidó Híradó* 1895. szept. 5./ 9. Hírek – Jeruzsálemi út.

23 *Zsidó Híradó* 1896. júl. 23./ 9-10. Hírek – Üdülő- és gyógyhelyek a szent földön.

24 *Zsidó Híradó* 1897. febr. 11./ 11. Hírek – Angolok kirándulása a szent földre.

tervezett utazás résztvevői a budapesti autonóm orthodox hitközség irodájában Sussmann Viktor rabbinál jelentkeztek a négy hetes pészáchi útra.²⁵ Emellett a lap, más utazási irodák kezdeményezéseivel hasonlóan, felkérésre – s a szervezők ideológiájától elhatárolódva – a Patai József által vezetett kulturcionista *Múlt és Jövő* szerkesztőségének társasutazásokról szóló hirdetéseit is közölte.²⁶ Az orthodox középosztály utazásait a két világháború között az elcsatolt területeken is megszervezték. Kassán például Neugröschl szervezett 1923-ben egyhónapos tavaszi szentföldi társasutazást.²⁷ A budapesti orthodox nagypolgári tanulmányutak egyedi példáját képezte Mautner Henrik földbirtokos és vetőmagtermesztő teljes mezőgazdasági ciklusra tervezett 1927-es szentföldi gazdasági tanulmányútja. Az elutazó orthodox zsidó földbirtokost a hitközség előjárósága bankett keretében búcsúztatta.²⁸ Szentföldi tapasztalatainak az orthodox sajtó biztosított publicitást.²⁹

A két világháború közötti fővárosi orthodox sajtó különös figyelmet fordított a hitbuzgalom felkarolásának keretében az ifjúság nevelésére. A közösségi értékek megerősítése és a példaadás terén a sajtó új eszközöket kínált, amellyel a fővárosi hitbuzgalom a megváltozott igények tudatában élt is. Így a kóser ifjúsági tömegirodalom részévé váltak az orthodox rabbik korábbi ismert útleírásai. Közöttük említhető a pozsonyi főrabbi fiának, Schreiber Sámuelnek úti beszámolója, a balassagyarmati rabbi-családból Deutsch Dávid fiatal főrabbi szentföldi útja, és a pesti orthodox Sussmann Viktor rabbi előadása is.³⁰ A váci Hermann Ignác pedig a lap külön orthodox „szentföldi utazójává és útleírójává” lépett elő.³¹

Az útleírások sajátos típusát képezték a chászid rebbék útjairól szóló zarándoklat-leírások, amelyek a szent helyeken tapasztalható jámborság leírásán túl a rebbék szentföldi tiszteletéről is hírt adtak.³² Ugyanakkor teljesen profán szubjektív női naplórészletek is helyet kaptak a két világháború közötti városi orthodoxiát megszólító lapban. Ezek azonban inkább a hangulatképek okán nyerték el funkcióikat,

25 *Zsidó Újság* 1925. dec. 18./ 10. Hírek – Orthodox társasutazás Palesztinába.

26 *Zsidó Újság* 1926. ápr. 10./ 11. Hírek – A szentföldi társas utazás.; *Zsidó Újság* 1933. jan. 20./ 2. Cosulich Line.

27 *Zsidó Újság* 1932. dec. 9./ 11. Hírek – A Szentföldre társasutazás indul...

28 *Zsidó Újság* 1927. jan. 28./ 3. Búcsúestély.

29 *Zsidó Újság* 1927. júl. 1./ 2. Reflexiók Mautner palesztinai beszámolójához – Írta: Tannenbaum Mózes főrabbi, Szepsi (Szlovenszky)

30 *Zsidó Újság* 1926. ápr. 23./ 5. Benyomások a Szentföldről., *Zsidó Újság* 1932. ápr. 10./ 1. A b.-gyarmati főrabbi a Szentföldre indul.; *Zsidó Újság* 1927. júl. 1./ 4-5, 12. Sussmann rabbi előadása szentföldi útjáról., folytatás: *Zsidó Újság* 1927. júl. 8./ 4-5.

31 *Zsidó Újság* 1930. júl. 11./ 5. Bész Lechem és Chevrain – Uti jegyzetek – [Írta:] Hermann Ignác (Vác); *Zsidó Újság* 1930. aug. 22./ 5-6. Egy szombat Czufaszban – Utijegyzetek – [Írta:] Hermann Ignác (Vác); *Zsidó Újság* 1930. szept. 5./ 7. Tevajróban Tanaiták, a Rambam, a Seloh és rebbek sirjánál – [Írta:] Hermann Ignác (Vác).

32 *Zsidó Újság* 1927. máj. 20./ 10. Hírek – A bojanai rebbe.; *Zsidó Újság* 1927. júl. 15./ 10. Hírek – A hires ger-i Rebbe.; *Zsidó Újság* 1929. márc. 8., 10. Rabbik elhunytáról.; *Zsidó Újság* 1929. máj. 31./ 7. A nyírbátori főrabbi Jeruzsálemben.; *Zsidó Újság* 1932. ápr. 1./ 5. A ger-i rebbe visszatérése a Szentföldről.; *Zsidó Újság* 1932. szept. 9./ 8. A nagykarolyi főrabbi Jeruzsálemben – írta: Alexander Vilmos.; *Zsidó Újság* 1932. szept. 30./ 5. Beszélgetés a Szentföldről visszatérő nagykarolyi főrabbiával, Budapesten – [Írta:] G.; *Zsidó Újság* 1933. jan. 20./ 2. Jeruzsálemi levél. – [Írta:] Alexander Vilmos.; *Zsidó Újság* 1935. nov. 15./ 6. A geri rebbe incidenséhez a Machpéló-barlangnál.; *Zsidó Újság* 1936. jan. 1./ 7. A geri Rebbe Szentföldön marad – Jeruzsálemi munkatársunktól – Alexander Vilmos.

aktuális konfliktusokról adva mindennapi helyzetjelentéseket, miközben megfogalmazódott bennük a nem-orthodox állapotok bírálata is.³³

Szentély és Szentföld a diskurzusok tükrében

A sajtó a modern társadalmi kérdések újszerű fórumává vált, amely – réteglapokról lévén szó – a helyi középosztályok eltérő csoportigényeit artikulálta az adott lap mögött álló hírlapírói és kiadói elit olvasata szerint.³⁴ Ezekben a nagypolgárság sajátos világlátását jelenítette meg, s jelentős mértékben hozzájárult a nagypolgári minták felé törekvő kispolgári igények kielégítéséhez, a megengedhetetlen utazások élményeit nemzeti nyelven olvasva az alsóközéposztály lokális horizontjainak kitágulásához. Hasonló tendenciákkal számolhatunk az izraelita felekezeti lapok esetében is, amelyek a fővárosban a vizsgált sajtótermékek esetében a mindenkori központosított országos intézményrendszer támogatását tudhatták maguk mögött.

Az orthodox útleírások a szentföldi zarándokhelyekre – köztük a Szentély romjaira – egyrészt a hatalmi politika a nyugati gyarmatrendszerbe ágyazódó földrajzi tereként tekintett, másrészt vallási keretek között értelmezte azt. Kiemelt témákká a Nyugati Fal és a bibliai vonatkozású zsidó zarándokhelyek, valamint a Szentföldön élő jámbor közösségek váltak. A pozsonyi főrabbi fia fent említett előadásában például

„Mindenekelőtt arról a megrázó hatásról beszélt, melyet az elpusztult Bész Hamikdos megmaradt nyugati külfala, a „*Koszel Maárovi*”, a hithű zsidóságra gyakorol. Azok a kövek még most is élnek és visszavezetik az embert a multba. Azután a „*Kolel Somer Hachomos*”-ra tért át, behatóan ismertette a több mint 3000 lelket számláló Kolelünk tagjainak életmódját, intézményeit és tanházait és meggyőződéssel hangoztatta, hogy ez a Kolel főrabbijának, rabbi *Sonnenfeld Chájim*nak vezetése mellett, a vele egyesült hitközséggel együtt ez idő szerint Erecz Joszroelnek egyetlen biztosítéka a tórahű »jisüv« fentartására.”³⁵ – tudósított az orthodox zsidó sajtó.

A nyugat-európai szekuláris minták szerint épülő modern nemzeti kerekre viszont a hithűség és a zarándokhelyek ellentétpárjaként tekintett, amely deszakralizálja a vallási teret.

33 *Zsidó Újság* 1936. máj. 26./ 5. Szentföldi naplóból... – [Írta:] Stern Eszti (Brassó).

34 Vö. LIPITÁK 2002. 33-36.

35 *Zsidó Újság* 1926. ápr. 23./ 5. Benyomások a Szentföldről.

„Hihetetlenül lesújtó érzés a szentély helyével szemközt a vallástalan szellemet terjesztő, „zsidó” egyetemet látni, amelynek növendékei pld. Szombaton futballoznak. Két öreg hitsorsos elkeseredetten sóhajtozik előttem: „Rabbi teremtsen itt rendet, mert der נר hat sich in Jerusolajim ereingechappt) a sátán már Jeruzsálembe is befészkelődött.”³⁶

– mesélte Sussmann rabbi a pesti orthodox hitközség dísztermében a nemzeti mozgalom képviselőiről.

A cionista diskurzusban a Szentföld a zsidó múltat, a nemzeti hőskort, illetve egyidejűleg a nemzeti újjászületést szimbolizálta. Az európai romantikus nemzeti mozgalmakhoz hasonlóan a cionisták is a mitikus múltban találták meg mozgalmuk legitimációját. Ez a stratégia a hagyomány viszonyrendszerében Charles Liebmann kategorizálása alapján konzervatív szekulárisnak tekinthető.³⁷ A szentföldi utazások alkalmával ugyanakkor egyszerre lehetett megbizonyosodni a hősi múltról és a dicsőséges újjászületésről. Azt az érzést erősítve mintha a zsidó történelem ott folytatódott volna, ahol 2000 évvel korábban megszakadt.

„És az ódon Jeruzsálemből, amely héber egyetemével, új hatalmas negyedeivel növekedik és újjászületik, átrándulunk a hegyi kolóniákra a tengerpartra. Tel-Avivba az új zsidó városba, amely csodaként nőtt ki a sivatag homokjából. És körülnézünk, köröskörül a Júdeai kolóniákra, Sáron völgyén, a kifejlődött Rotschild-telepeken és a zsidó élet sok feltámadó centrumában. És a történeti nevezetességű tengerparton indulunk újra Hajfa felé, Elijáhu próféta legendás barlangjához és a Héber Technikum modern palotájához. Így váltakozik régi és új hangulat az egész út folyamán. A történelem bölcsőjének éneke és a zsidó feltámadás dala.”³⁸

– számolt be Schönfeld József palesztinai útjáról 1933-ban.

A cionisták felfogásában a judaizmus az egyetlen olyan jelentős, az európai kultúrára számottevő hatást gyakorló ókori civilizáció, melynek organikus leszármazottai fennmaradtak. Szemben az antik római vagy görög civilizációval a zsidók képesek lehetnek arra, hogy helyreállítsák ókori nagyságukat. Míg a római vagy a görög nagyság romjain új világok jöttek létre új népekkel, addig a zsidók visszatérhetnek őseik földjére.

„Róma, Athén és Jeruzsálem, az ókor három kimagasló központjának életét láttam. Jártam mind a három város évezredes és világtörténelmi jelentőségű romok között új népek modern életét láttam.

36 *Zsidó Újság* 1927. júl. 8./ 4. Sussmann rabbi előadása szentföldi útjáról (Folytatás)

37 LIEBMAN 1992. 414-415.

38 *Zsidó Szemle* 1933. febr. 3./ 6. Róma – Tel-Aviv: Jegyzetek a „Múlt és Jövő” és a „Zsidó Szemle” társasutazásához.

Erec Jisrael és Jeruzsálem romjai fölött azonban a régi zsidó szellemet találtam megifjodva, szinte ott folytatódik a zsidó élet, ahol ezelőtt mintegy kétezer esztendővel megakadt és amikor szinte az egész világon az élet, amikor a gazdasági válság minden fejlődést megakaszt, ott napról-napra, de mondhatjuk óráról-órára szinte szemünk láttára bontakozik ki újabb és újabb élet és a fejlődés beláthatatlan arányokban rajzolja elénk egy új világ keletkezését.”³⁹

– írta a *Zsidó Szemle* 1933-ban.

A neológ értelmezésben, szemben a cionista felfogással, a Szentföld nem a nemzeti múlt, hanem szakrális szimbólumok színhelye. A neológ elit attól tartott, hogy minden Palesztinával kapcsolatos tevékenységet a cionisták kisajátítanak maguknak, és az egész zsidóságra a hazafiatlanság vádjá vetül, ezért Pro-Palesztina néven létrehoztak egy Szentföldhöz köthető, kizárólag vallási célokat szolgáló egyesületet.

„A Szentföld nem a cionistáké. A Szentföld az egész zsidóságé, amelyhez vallásos lelkületünk egész melegével ragaszkodunk. Ezt a szent igazságot hirdetem mindig, ezt hirdetem ma is és nem tántorít meg engem ennek nyomatékos hirdetésében semmiféle támadás. (...) Mi Szentföldön nem erőszakosan magyarázott nemzeti és állami utópiák légvárát hajszoljuk, hanem a vallásosság, a vallásos jótekonyság, a szent Tan házait akarjuk építeni. Minket Jeruzsálemhez nem a villannyal világított új nagy boulevardok, hanem a szent fal és a szent sírok vonzanak. (...) A most oly sokféleképpen hangoztatott „szentföldi munka” jelszó ne tévesszen meg senkit. A magyar zsidó nem keres új hazát és nem alkot új nemzetet. Mi magyar zsidók magyarok vagyunk és mint ilyenek szent zsidó vallásunkból kifolyólag keressük és szeretjük lelkünkkel a Szentföldet. Semmi új alakulatra, semmi új szervezetre nincs szükség. A Pesti Izr. Hitközség kebelében működő „Palesztin-bizottság” ezt a munkát is a vallásosság és a hithűség jegyében fogja végezni.”⁴⁰

– hirdette meg a Pro-Palesztina szövetség programját az *Egyenlőség* hasábjain Lederer Sándor a Pesti Izraelita Hitközség elnöke.

Vizsgált korszakunk végére a cionista mozgalom köszönhetően részben a cionizmus kétségtelen palesztinai sikereinek, részben a megváltozott magyarországi körülményeknek jelentősen növelte befolyását. A Pro-Palesztina szövetség is hamarosan elvesztette a neológ stratégiában betöltött szerepét, ezért a Pesti Izraelita Hitközség úgy döntött, hogy egy újabb Szentfölddel összefüggésbe hozható exkluzív neológ szervezetet hoz létre. Ennek a szervezetnek azonban nemcsak

39 *Zsidó Szemle* 1933. ápr. 28./ 5-6. A palesztinai utam – [Írta:] Dr. Schönfeld József.

40 *Egyenlőség* 1926. máj. 15/3. Pro Palesztina – [Írta:] Dr. Lederer Sándor, a Pesti Izr. Hitközség elnöke.

vallási, de humanitárius céljai is voltak. Támogatni szándékozták a Palesztinába kitelepülni kényszerülő zsidó tömegeket.

„Sajnos az a Palesztina-munka, ami eddig nálunk folyt nem tudta a kellő eredményt elérni, nem pedig azért, mert a Palesztina-munkára a politikai cionizmus nyomta rá a bélyegét és ez lehetetlenné tette, hogy a magyar zsidóság hivatalos vezetői ebben a munkában szívük szerint részt vehessenek.”⁴¹

– írta az *Egyenlőség* 1937-ben.

Az útleírások modernizálódó és metanyelvvé váló Szentélye

A zsidó sajtóban közreadott híradások, beszámolók és útleírások olyan meta-nyelvként értelmezhetők, amelyek csak másodsorban szóltak a Szentföld reálításáról, mivel elsősorban az egyes stratégiák értékeinek kifejezésére, megerősítésére és terjesztésére szolgáltak. A híradások és útleírások a sajtó révén azok Szentföld-képét és világlátását is formálhatták, akiknek az alsóközéposztály soraiból nem nyílt lehetőségük költséges társasutazásokra. Az útleírások a polémiaiak a stratégiák közötti szemléletbeli és értékrendi összeütközések keretében is szolgáltak. Ezáltal egy változatos Szentföld-kép rajzolódik ki – a közvetlen vallási irodalmon túl – a kifejezetten vallási értelmezésektől a szekuláris modern nemzetállam víziójáig.

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern*. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis.

ANTTONEN, Pertti J.

2005 *Tradition through Modernity*. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. Finnish Literature Society, Helsinki.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

---

41 *Egyenlőség* 1937. jan. 21./ 7. Palesztina (Magyar Izraeliták Szentföldi és Egyéb Telepítéseket Támogató Egyesülete)

EISEN, Arnold M.

1994 Rethinking Jewish Modernity. *Jewish Social Studies* New Series 1994 (1). 1-21.

1997 *Rethinking Modern Judaism*. Ritual, Commandment, Community. The University of Chicago Press, Chicago – London.

GRANASZTÓI Péter

2000 Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 103-117.

GYÖMREI Sándor

1934 *Az utazási kedv története*. Gergely R. Kiadása, Budapest.

KIEVAL, Hillel J.

2000 *Languages of Community*. The Jewish Experience in the Czech Lands. University of California Press, Berkely – Los Angeles – London.

LIEBMAN, Charles S.

1992 Tradition, Judaism, and Jewish Religion in Contemporary Israeli Society. In: Jack Wertheimer (ed.): *The Uses of Tradition*. Jewish Continuity in the Modern Era. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem. 411-427.

LIPTÁK Dorottya

2002 Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága. L'Harmattan, Budapest.

MAURER, Michael

1991 Italienreisen Kunst und Konfession. In: Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Kroff (Hrg.): *Reisekultur* Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Verlag C. H. Beck, München. 221-229.

OSTERKAMP, Ernst

1991 Auf dem Weg in die Idealität Altertumskundliche Reisen zur Zeit des Greek Revival. In: Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Kroff (Hrg.): *Reisekultur* Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Verlag C. H. Beck, München. 186-193.

PUSZTAI Bertalan

2004 *Religious Tourists*. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism. Academic dissertation. University of Jyväskylä, Jyväskylä. Internetes elérés: <http://selene.lib.jyu.fi:8080/vaitos/studies/studhum/9513919900.pdf>

SIEBERS, Winfried

1991 Ungleiche Lehrfahrten – Kavalier und Gelehrte. In: Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Kroff (Hrg.): *Reisekultur* Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Verlag C. H. Beck, München. 47-56.

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

TOWARD MULTIPLE ZION

The memory of the Temple and the Holy Land in the
Hungarian-language travel writings of Jewish newspapers

Modern European self-definition was based on the notion of the legacy of the Antiquity and Christianity. The representatives of the Jewish Enlightenment urged reform both in the internal cultural patterns of the communities and in the strategy for inter-group contacts with the outside world. In the case of the internal cultural patterns it aimed at an expansion and reorientation of the circulation of internal Jewish cultural goods, while in intergroup strategies towards the outside world it strove to prepare the Jews for an integration into the Gentile world and participation in the new possibilities found there. The modern European self-image traced its own history as a unilinear development projected on the universal history of mankind. It traced this history back to Antiquity and regarded itself as being the peak of this cultural development. Within the Jewish Enlightenment, Jewish study of antiquities and Jewish folklore helped by giving a scholarly interpretation. The scholarly work in orientalistics and philology was linked to the academic interest of the German-speaking regions to the West. The modern traveling culture was the new phenomenon of the modernising urban middle classes. The travel literature also reflected to the cultural aspirations of the middle classes. Different institutional Jewish strategies were rooted in the bourgeois ethos. The travel writings reflected on the bourgeois lifeworlds, which were represented in the different newspapers.

Az óhaza emléke

FÉNYES BALÁZS – GLÄSSER NORBERT

AZOJ VÍ IN DER ÁLTER HÁJM

A hátrahagyott otthon közösségi kereteinek rekonstruálása az
elvándorolt magyarországi chászidoknál

A 20. század végén megnövekedett a városba költözés kultúraformáló, átalakító hatása iránti érdeklődés. Globalizált világunk egyre nagyobb mobilitást követel meg. Ez alatt földrajzi és társadalmi mobilitást egyaránt érthetünk. A fogyasztói tömegkultúra pedig eggyé formál és az elzártnak vélt helységekbe is behatol. Ez utóbbi szintén az átalakítás, változás egyik formája. A globális tendenciák, újszerű helyzetekre adott válaszok gyakran jelennek meg a változatlanként megélt múlt, óhaza vagy érintetlen, elzárt helyek kontrasztjaként. A közösségi stratégiák és a közösségi emlékezet szükségszerű termékei ezek, amelyek a viszonyítás alapját jelölik ki, és a közösségi értékek rendszerét nyilváníthatják meg. Tanulmányunk egy olyan probléma-együttest vizsgál, amelynél a viszonyított és a viszonyítás alapjául szolgáló kulturális jelenség egyazon térben és időben jelenik meg. Az emigrációban élő magyar orthodoxia chászid közösségei úgy teremtették/teremtik újjá megszűnt hátrahagyott életvilágukat, hogy azt a világvárosokban a közösségi életük keretévé tették/ teszik. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy miként válhat a vidéki vallásos élet a nagyváros mindennapjainak és ünnepeinek zsinórmértékévé.

A kelet-európai zsidó jámborságot Martin Buber „zsidó reneszánsza” óta gyakran illetik a „népi” jelzővel.¹ Bár e jelző több szempontból is vitatható, a mögötte meghúzódó rurális jelleg mégis a chászid csoportok életvilágának meghatározója volt. Igaz ez a Galíciából bevándorló Kárpát-medencei chászid zsidóságra is, amely főleg Északkelet-Magyarország falvaiban élt.² A városokhoz és a fővároshoz való viszonyulásukat a vidéki háttér és az azzal fenntartott intenzív kapcsolat határozta meg.³ A nyugat-európai vagy észak-amerikai kivándorlás egyet jelentett a közösség számára az adott tag elvesztésével. Annak tudatában, hogy életviteléből és környezete elvárásaiból eredően el fogja hagyni az orthodox zsidóságot, a hátramaradott család a gyász jelenként krijét snájdolt (ruháján bevágást tett).

1 RECHTER 1996.

2 HOFER 2009., FROJIMOVICS 2008.

3 KARÁDY – PALÁSTI 1995.

A második világháborút követően viszont – részben az új társadalmi berendezkedés elől menekülve – tömeges kivándorlás vette kezdetét ezekre a területekre,⁴ ami magával hozta a régi otthon változatlan újratertetésének igényét. Ez egyúttal szükségszerűség is volt egy olyan közösség esetében, amelyben a genealógiai emlékezet és a modern szekuláris tömegtársadalomtól való elkülönülés központi szerepet tölt be. A Magyarországról elvándorolt közösségek életében az *„úgy mint otthon”* (azoj ví in der álter hájm) elve folyamatos és különösebb indoklást nem igénylő hivatkozási alappá vált. A városantropológia az emigránsokat kutatva általános jelenségként is megfogalmazza ezt. Az emigránsok általában a korábbi otthon rutinjainak és szokásainak megtartásával szigetszerű világok létrehozására törekednek, hasonló kultúrából származó társaik közösségét keresik.⁵ A chászid csoportoknál mindennek ugyanakkor jól megragadható vallási kerete is van.⁶ A mindennapok gyakorlatában ennek célja a korábbi életvilág változatlan újratertetése volt. A kelet- és közép-európai rurális környezet ugyanakkor már csupán egy hátrahagyott, a háborúval, s az azt követő társadalmi berendezkedéssel megszűnt világ lett.

Az újjászerveződő közösségek először nyugat-európai nagyvárosokban telepedtek le, majd tovább vándoroltak Észak-Amerika világvárosaiba. Csupán kevesek hoztak létre olyan különálló települést, mint a kanadai Tosh, amely a korábbi Nyírtass falu kétszeres lélekszámára növekedett, vagy a szatmári „jesivafalu” Kiryas Yoel.⁷ Az egyes közösségek fontos kereskedelmi és kulturális központok egy-egy negyedében, más orthodox vagy chászid közösségek szomszédságában telepedtek le.⁸

A világvárosok gyökeresen más életformával szembesítették az újjászerveződő közösségeket. Ezt kénytelenek voltak beépíteni a korábbi minták szerint rekonstruálódó életvilágokba. Írásunkban ezekre a rutinokra és közösségi keretekre térünk ki: az oktatás, a technika, a nyelvhasználat, a média, az öltözködés, az étkezés és a tárgyi környezet vonatkozásában. A magyar néprajzi és kulturális antropológiai kutatásban ismert példákhoz – főleg az amerikai magyarok leszármazottaihoz – viszonyítva,⁹ esetünkben nem csupán egy-egy generációt érintő, kiemelt alkalmakhoz és közösségi térhez kötődő identifikációs jelenségről van szó, hanem a közösségi élet egészének olyan újratertetéséről, amely implicit módon az új körülményekhez igazodva, explicit módon viszont attól elhatárolódva építi fel a kényszerűen hátrahagyott régi világot.

A Kárpát-medencében a Habsburg Birodalom keretében és a Trianoni békeszerződéssel létrejött utódállamokban egyaránt kiterjedt Talmud-iskola-hálózat gondoskodott az újabb nemzedékek képzéséről, amelyek pozsonyi vagy galíciai

4 Vö. RUBIN 1997., BACSKAI 2003.

5 HANNERZ 2004.

6 FÉNYES – GLESZER 2009.

7 BOYARIN – BOYARIN 2002., Lásd továbbá: Tosh kisváros chászidjairól William Shaffir szociológus által készített kutatói honlapot: <http://www.kiryastash.ca/index.shtml>

8 Lásd: RUBIN 1997., HEILMAN 2000.

9 HUSEBY-DARVAS 1996., BALOGH 2010.

oktatási modelleket követtek.¹⁰ Ezt erősítették főként a két világháború között kiteljesedő ifjúsági egyletek. A Talmud-iskola és az intézményesített vallási nevelés az alapfokú chédereket követően azonban csak a fiúkra terjedt ki. A lányok vallási nevelése a családban, az édesanya mellett zajlott. Bár a családi nevelés problémáival foglalkozva felvetődött az orthodox szervezeten belül is a rabbinék és rabbik leányainak vezetésével szerveződő orthodox leányegyletek kérdése,¹¹ és a Bész Jákajv leányiskolák osztrák példái is publicitást nyertek az orthodox sajtóban, a leánynevelés mégis hagyományos keretek között zajlott. Az újjászerveződő közösségek létrehozták saját Talmud-iskoláikat,¹² ugyanakkor az életkörülmények változásából eredően számos hagyományos gyakorlat már nem volt családi keretek között továbbadható. A leánynevelést intézményesített keretek közé mentették át. A chászid csoportoknak az USA iskolái nem feleltek meg. Ennek oka az általuk közvetített modern kultúrában fellelni vélt „kísértés” veszélyében ragadható meg. Az új helyzetre és az állam elvárásaira adott válaszként saját leányiskolákat hoztak létre az olyan jelentős magyarországi és kelet-európai közösségek, mint szatmár, lubávics, bobov vagy vizsnyic. Az új intézmények keretei között maga a szellemiség nem változott meg, de a gyakorlat igen: a rurális helyett egy urbánus intézményrendszer teremődött újjá. A magyarországi vallási néprajzban az elvándorolt orthodox közösségek a magyar nyelviség őrzőiként jelentek meg.¹³ Egy adott időmetszetet vizsgálva ezek a kutatások helytálló megállapításokhoz jutottak, a változásvizsgálat viszont – az „*úgy mint otthon*” elve mögött is – nyelvi folyamatokat mutat fel. Az angol közegben a nyelvi asszimilációt a kötelező elemi iskolai oktatás indította el. A fiúk 12 éves korukig, a lányok pedig ennél is tovább világi tárgyakat tanulnak angol tananyaggal. A magyar nyelv így elsősorban az elvándorló nemzedék nyelveként élt tovább, az unokák nemzedéke pedig a nagyszülőktől sajátíthatott el alapfokú – főként tájnyelvi – nyelvtudást. A közösségeken belül a nők körében viszont az anyanyelvi jiddisnek is kialakult egy új formája, az angol-jiddis: „*plain yiddish*”.

A hagyománynak John Thompson szerint – ahogyan azt Avi Sagi is kiemeli – hermeneutikai, normatív, legitimitást teremtő és identifikáló aspektusa van. Hermeneutikai vonatkozásai megteremtik a hagyományos társadalom világnézetét, nemzedékről nemzedékre átörökítve a világhoz való viszonyulás módját. Normatív aspektusát tekintve szabályozzák a jelen és a jövő normáinak együttesét. A hagyomány meghatározza a legitim autoritást is. A hagyomány éthosza, mítoszai és normái pedig az egyéni és a közösségi identitás körvonalait rajzolják meg.¹⁴ A hagyomány ugyanakkor – ahogyan arra Sagi rámutat – nem egy merev kulturális jelenség: annak a kontextusnak a függvénye, amiben megjelenik.¹⁵ A hagyományosként felfogott egykori vidéki világot újrateremtő közösségek a 20. század második felének mindennapi életbe behatoló technikai újítások, illetve

10 MOSKOVITS 1999.

11 GLESZER 2010a.

12 DOMÁN 1990.

13 DOMÁN 2000.

14 Idézi: SAGI 2008. 6.

15 SAGI 2008. 175.

az ezredforduló fogyasztói kultúrájának multimédiás kínálata esetében számos olyan új jelenséggel találták magukat szembe, amelyek előképek híján voltak, és a hagyomány viszonyrendszerében elhelyezésre szorultak: kategorizálni kellett őket. A fénykép és a képeslap a 19. század végének chászid vallásosságába is beépült. Zarándokhelyek cádik-képei őrző-védő funkcióval ruházódhattak fel, a cádikokhoz írott kéréscédulákat táviratként is feladhatták, a fontosabb chászid zarándoklatokra különvonatok és –buszok indulhattak.¹⁶ Az elmúlt évtizedek technikai lehetőségei és kultúraalakító világvárosai ugyanakkor a lehetséges eszközök és kulturális gyakorlatok sokaságát kínálták fel a közösségek tagjai számára, elsősorban individualitásukban célozva meg őket. Ilyen eszköz lett például a fényképezőgép, kamera, diktafon, amelyet a közösségek idősebb és ifjabb tagjai is használni kezdtek. A használat célja elsősorban a közösségi vagy a családi vallási esemény megörökítése volt, esetenként pedig a közösségi élet hagyományos elemeinek rögzítése. A modern technika – mint például az időzítővel ellátott szombati villanykapcsolók – a vallástörvény megtartásának elősegítését is szolgálhatják a városi életmód igényeihez igazodva. Ezek ugyanis a szombati tűzgyújtás tilalmából eredő elektromos eszközhasználat tilalmát hidalgják át egy olyan környezetben, ahol már a keresztény szomszédok segítségének igénybe vétele már nem képezi a mindennapi gyakorlat részét.

A fényképezőgépek, hangfelvevők és videokamerák esetében a vallási vezetők: rebbék, rabbik fotózása, előadásaik, Tóra-magyarázataik rögzítése, és ezek használata azonban egyúttal vallástörvényi kérdés is volt. Azon túl, hogy egyértelművé kellett tenni, hogy az elektromos berendezések használata milyen szituációkban nem sérti a tűzgyújtás vagy a munkavégzés/ új dolgok létrehozatalának tilalmát, használatuk a képi ábrázolás kérdését is érintette. Az esküvői felvételek, családi képek modern technikai eszközökkel való rögzítése és visszanezése pedig a nemek közötti elkülönülés, illetve a családi és a közösségi élet határait tette viszonylagossá, és elsősorban valláserkölcsi kérdéseket vetett fel. Például a násznép ünneplő asszonyairól készült felvételeket megnézhetik-e utólag a férfiak.

A technikai eszközök másik csoportja a külvilág modelljeit és tendenciáit mutatja el az újratertett világ keretei közé. A média a televízió készülékek, mobiltelefonok és a számítógépek révén hathatnának a családi életre. Ezért közösségi elvárás, hogy a hárédi¹⁷ háztartásokból hiányozzék a TV, egyes közösségi iskolák pedig a – csupán telefonálásra alkalmas – „kóser” mobiltelefont követelik meg a tanulóiktól. A világhálóval a közösség tagja otthonában egyénként kerülne

¹⁶ GLESZER 2010b., GLESZER 2010a.

¹⁷ Áhitatos, istenfélő – *Jesajá* 66:5 verséből ered: „Halljátok az Örökkévaló Igéjét, ti ki remegtek az igéjére! / Simu dvár Hasem haCharedim el dváru.” A fogalom héber nyelvhasználatban terjedt el a 20. század második felében, s nem terjedt túl ezen. Simeon D. Baumel meghatározásában azoknak a zsidóknak a jelölésére szolgál, akiknek az életvitele, világnézete, éthosza és hite túllép azon, amit az emberek többsége „orthodoxként” ismer. Baumel az angol nyelvterület ultra-orthodox fogalmával azonosítja, bár több csoportkultúra, irányzat és mozgalom gyűjtőfogalmaként kezeli. BAUMEL 2003. 154-155. (Az ultra-orthodox fogalom ugyanakkor politikai és világnézeti jelentésrtegektől terhelt külső meghatározás.) A fenti értelmezéstől függetlenül a hárédi önmeghatározást angolszász szóhasználatban gyakran megfeleltetik a modern-orthodox jelzőnek. Ellentétének a hiloni, azaz világi, szekuláris tekintendő.

kapcsolatba. A közösségi valláserkölcsei normákat sértő tartalmak és a közösség normarendszerétől eltérő viselkedésformák egyaránt feltűnhetnek ennek során. A számítógép-használat és az internet-kapcsolat így elsősorban a család megélhetését biztosító üzleti tevékenységhez kapcsolódik. A családfő a munkahelyén használja, vagy ha otthonról köti az üzleteit, úgy a pincében, a családtól elzártan kap helyet. A média a vallási szempontok szerint szerkesztett kóser sajtó és hírportálok formájában a közösségi reprezentációt és az újraalkotott világ megerősítését is szolgálhatja. A szatmári közösség kettészakadt tábora például Der Yid és Der Blätter címen tart fenn lapot, a munkácsi és más közösségek hírei a helyi érdekeltségű témákkal foglalkozó hárédi kerületi lapokban jelennek meg.¹⁸ A makói elszármazottak között is akadnak az „orthodox médiában” tevékenykedő személyek: például a makói Rubinstein Lájbis fia, Hershy Rubinstein, aki már az 50. makói világtalálkozón 1994-ben is fotózott és videózott, ma sajtófotó szolgálatot üzemeltet. Képei a VosISNEIZ The Voice of the Orthodox Jewish Community nevet viselő portálon jelennek meg.¹⁹ Emellett a fiatalabb nemzedék egyes tagjai rebbe-videók feltöltése okán kapcsolatba kerülhetnek olyan kedvelt megosztó portálokkal mint a You Toubé és internetes közösségi oldalakkal mint a Facebook.

A You Tube-tól a Rebbe Clips-ig számos videó-megosztó felületen feltűnnek például a munkácsi rebbe hívei által jobb vagy rosszabb technikai felszereltséggel készített felvételek. Ezek a rövid összeállítások vagy vágatlan videók a rebbe és családja köré szerveződő közösségi vallási élet tipizált eseményeit mutatják be. Tóra-avatásokat, a jesiva és a nyári ifjúsági tábor rendezvényeit, a liturgikus év ünnepeinek rögzíthető eseményeit, a rebbe köré gyűlő s a vallási parancsolatok végzését (el)tanuló gyerekek sokaságát, a rebbék találkozását és a rebbe-dinasztiák között szövődő rokoni kapcsolatokat.²⁰ A hátrahagyott óhaza sírlátogatásai, a temetői imádság, a helyi hatóságok előljáróival való kapcsolatfelvétel, a munkácsi szombatbúcsúztatás, vagy bár-micva-ünnepség csupán egyik szegmense ennek, a vallási és a populáris kultúra összefonódásával létrejött önmegjelenítésnek.²¹ A technikai eszközöket azonban már a korábbi évtizedek

18 Lásd: The Voice of Lakewood <http://www.thevoiceoflakewood.com/3dissue/022511/index.html>

19 Vos Iz Neias The Voice of the Orthodox Jewish Community nevet viselő portál <http://www.vosizneias.com>, (Letöltés dátuma: 2010. 06. 28.) Bacska Sándor szíves közlése.

20 A teljesség igénye nélkül lásd: a munkácsi rebbe liturgikus év ünnepeinek és családi életfordulós eseményeinek rítusairól készült You Tube videókat a Rebbe Clips oldalon Munkatch Wedding Elul 5771 Sunday, September 18, 2011 Posted by Rabbi at 12:16 AM; Munkatch Bar Mitzvah - Cheshvan 5772 Sunday, November 13, 2011 Posted by Rabbi at 9:53 AM; Pesach 5772 With Munkatch Rebbe Sunday, April 22, 2012 Posted by Rabbi at 11:48 PM; Megilah Reading Purim 5772 With Munkatch Rebbe Tuesday, March 13, 2012 Posted by Rabbi at 12:37 AM; Tu B'Shevat 5772 In Munkatch Sunday, February 12, 2012 Posted by Rabbi at 10:19 AM; Chanuka Children's Gathering 5772 With Munkatch Rebbe Wednesday, December 28, 2011 Posted by Rabbi at 10:00 AM; Chanukah 5772 With Munkatch Rebbe Friday, December 23, 2011 Posted by Rabbi at 9:11 AM; Sukkos 5772 With Munkatch Rebbe Friday, October 28, 2011 Posted by Rabbi at 3:01 AM; Munkatch Rebbe Hatoras Nedorim Erev Rosh Hashana 5772 Tuesday, October 4, 2011 Posted by Rabbi at 3:10 PM <http://www.rebbeclips.com/search/label/munkatch>

21 A teljesség igénye nélkül lásd: Munkatch Rebbe's Historic Trip to Munkatch - yachtzel töltötte fel ezen a napon: 2011.11.14. <http://www.youtube.com/watch?v=TEJ3uMIgN3E>; Havdulah in munkachevo by the Munkatch rebbe munkatchevo töltötte fel ezen a napon: 2011.11.12.

szocializációjának szolgálatába is állíthatták például színes jiddis mesekönyvek és mesekazetták formájában, amelyeken keresztül chászid történetek által fogalmaztak meg vallásos viselkedésmintákat a felnövekvő nemzedék számára.²²

Az öltözködés szintén fontos közösségalkotó tényező. A viselet identifikációs szerepet tölt be, szimbolikus tartalmakat hordoz. A hagyományos viselet fennmaradó darabjai vagy a nagyszülők vidéki viseletének kimerevedése szintén megfigyelhető. A köznyelvben gyakran csupán kaftánként ismert viseleti darab, a bekicse a korábbi mintákat követve a férfi viselet fontos eleme. A modern szabászi megoldásokat sem nélkülöző forma ugyanakkor a globalizált tömegtermelés jegyeit mutatja: hárédi áruházakban kapható, a használó közösségtől távol, többek között Magyarországon gyártják, a modern hárédi sajtó pedig kitermeli a „hagyomány” reklámját is. A New York-i szatmári lapok férfiruha-hirdetése például a 19.-20. századi modern zsidó nosztalgia vizuális elemeit használják fel a termék és az idealizált galíciai életvilág közötti kapcsolat megjelenítésére. A gyerekek és a nők öltözködési kultúrája viszont nyitottabb a konzervatív keretek között megvalósuló újítások előtt. A modern divatot egyes darabjait a családanyák emelik be ruhatárukba.

Az emigráns létet legkevésbé az egykori tárgyi környezet átmentése jellemzi. A vészidőszak és a menekülés/ kivándorlás során a lakás tárgyi környezete: a régi családi fotók, használati és reprezentációs tárgyak többnyire megsemmisültek. A mai újrateremtett otthonok világát vitatható művészi értékű – historizáló – tájképek olajnyomatai, rabbik portréi és keretezett szentírási idézetek díszítik. A vallási elvárásokhoz igazított fogyasztói kultúra ugyanakkor a korábbi környezet továbbéléséhez is hozzájárul: a 19. századi historizáló, többnyire stilizált klasszicista jegyeket magukon viselő szekrények, ágyak és egyéb lakberendezési tárgyak idézik a kelet- és közép-európai idealizált világot. A budapesti kóser szállodákban és esetenként nagyobb zárandoklatokon megfigyelhető volt, hogy elvándorolt családok viseletbe öltözött székely textilárus asszonyoknál szereztek be „szombati terítőiket”. A magyarországi vásárlók által dísz tárgyként használt darabok jelen esetben áttetsző műanyag terítővel lefedve az ünnepi teríték részét képezték.

Az emigráns lét legtöbbször az étkezési kultúra látványos eltérései által teremti meg az otthonosság érzetét. Esetünkben ezzel szorosan összefonódik a vallástörvény előírásainak megfelelő étkezési kultúra.²³ A galíciai és vidéki zsidó hagyományos ételek mellett azonban megjelennek a tartós élelmiszerek és a globalizált világ gyorsétterminek kóser módon elkészített egzotikus kínálatai is. Az orthodox kóser tartós élelmiszerek a két világháború közötti magyar orthodoxiában is feltűntek, és alkalmi használatukkal a vallástörvény szerint élők földrajzi mobilitását voltak hivatottak megkönnyíteni. Ma az európai

<http://www.youtube.com/watch?v=7mYEJkeCZmE>; Munkatch Rebbe Trip to Hungary Cheshvan 5772 Thursday, November 10, 2011 Posted by Rabbi at 10:01 AM <http://www.rebbeclips.com/search/label/munkatch>

22 Pl. Die erzelungen fin cádikim - Der kleiner zeide. Szifriját máhánim. é.n.

23 RÉKAI 1997.

zarándoklatok során szintén gyakran alkalmazzák őket. Az életkörülményekből, a tömbházak városi világából eredően az ételek elkészítésének körülményei is megváltoztak, ami az átadható tudás körét és csatornáit rajzolta újra. Amíg vidéken a háztájon vagy a faluban nevelkedett baromfit vitték a rituális metszőhöz, majd a húst a háziasszony bontotta és szóta ki, az újraalkotott közösségek fiatal nemzedékei kóser módon előkészített húst vásárolnak. Így az elvándorló generáció női vallási tudásának egy része a mindennapi gyakorlatból kiszorulva a leányok intézményi képzésének területére helyeződik át, inkább az elméleti tudás, mintsem a mindennapi gyakorlat szerves részeként.

*

A hivatkozássá tett, hátrahagyott otthon újratерemtését nem tekintjük „hagyományalkotásnak”. A közösség törekvése ugyanis arra irányul, hogy vallási életében a korábbi formákat továbbvigye és átadja a generációk láncolatában. A folytonosság elve a rítusok, a meghatározó életvezetési modellek és az emlékezetes múlt szintjén jelenik meg. A gyorsan változó technika eszközei és lehetőségei ezeknek rendelődnek alá, ezek mentén kerülnek besorolásra és felhasználásra. Egy hagyományos, kényszerűen hátrahagyott – és időközben gyökeresen megváltozott világ – a globális tömeg- és technikai társadalom eszközeinek szelektív használatával kerül rögzítésre, újraalkotásra és megőrzésre a hagyomány láncolatának és a genealógiai emlékezetnek rendelődve alá.

IRODALOM

BACSKAI Sándor

2003 A második nap. *Múlt és Jövő* 2003 (3).

(http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?ID=32&PrintedID=3)

[Letöltés ideje: 2007. április 12.]

BALOGH Balázs

2010 Az amerikai magyarok óhazaképe. In: Bali János – Bati Anikó – Kiss Réka (szerk.): *INDE AURUM – INDE VINUM – INDE SALUTEM. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest. 429-437.

BAUMEL, Simeon D.

2003 Weekly Torah Portions, Languages, and Culture Among Israeli Haredim. *Jewish Social Studies* 10. (2). 153-178.

BOYARIN, Jonathan – BOYARIN, Daniel

2002 *Power of Diaspora. Two Essays on the Relevance of Jewish Culture*. University of Minnesota Press, Minneapolis – London.

DOMÁN István

1990 A magyarországi jesivák. In: Kríza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 203-216.

2000 A magyarországi talmudiskolák tanítási és nevelési módszerei. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben*. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. II. kötet. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Budapest. 702-710.

FÉNYES Balázs – GLESZER Norbert

2009 Igazak érintése. A szent, a tiszta és a tisztátalan fogalma Magyarországon a cádikok iránti tisztelet megnyilvánulásaiiban. In: Barna Gábor (szerk.): *Érzékek és vallás*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 22. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 67-82.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó. Budapest.

GLESZER Norbert

2010a Tórájának fele... A rabbiné és a zsidó nő imagológiája a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban a 19. század végén és 20. század elején. In: Filkó Veronika – Kóhalmy Nóra – Smid Bernadett (szerk.): *Voigtloristica Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére*. *Folkloristica* 11. ELTE-BTK Folklore Tanszék, Budapest. 281-300.

2010b Üzenetek e világból. A kvitli elhelyezésének ritualizálása a magyarországi cádik-síroknál. In: Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Ritus és ünnep – Rite and Feast*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 25. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 216-239.

HANNERZ, Ulf

2004 A kozmopoliták és a helyiek a világkultúrában. In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen*. Variációk Simmeltől Derridáig. Csokonai Kiadó, Debrecen. 178-191.

HEILMAN, Samuel

2000 *Defenders of the Faith*. Inside Ultra-Orthodox Jewry. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.

HOFER Tamás

2009 Magyarország a Kronprinzenwerkbén. *Néprajzi Értesítő* 91. 109-132.

HUSEBY-DARVAS, Éva Veronika

1996 A „szerdai magyarok” és a csigatészta készítése Délkelet-Michiganban. *Néprajzi Látóhatár* 5. (3-4). 47-52.

KARÁDY Viktor – PALÁSTI Mónika

1995 Ecsetvonások a budapesti orthodoxiáról. *Budapesti Negyed* 8. (1). 57-72.

MOSKOVITS, Cvi

1999 *Jesivák Magyarországon*. Adalékok a zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásának történeti értékeléséhez. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

RECHTER, David

- 1996 „Bubermania” The Jewish Youth Movement in Vienna, 1917-1919. *Modern Judaism* 16. (1). 25-45.

RÉKAI Miklós

- 1997 *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Néprajzi tanulmány. Osiris Kiadó, Budapest.

RUBIN, Israel

- 1997 *Satmar*. Two Generations of an Urban Island. (2nd ed.) Peter Lang, New York – Washington, D.C. – Baltimore – Bern – Frankfurt am Main – Berlin – Vienna – Paris.

SAGI, Avi

- 2008 *Tradition vs. Traditionalism*. Contemporary Perspectives in Jewish Thought. Value Inquiry Book Series – VIBS Vol. 197. Translated from Hebrew by Batya Stein. Amsterdam – New York – Rodopi.

FÉNYES BALÁZS – GLÄSSER NORBERT

AS IT WAS IN THE OLD COUNTRY

Reconstruction of the communal frames of the old home among
Hassidim who emigrated from Hungary

The Hasidic communities of Hungarian Orthodox Jews living in emigration have recreated the world they left behind – that has since disappeared – by making it the frame of their communal life in big cities elsewhere in the world. The study examines how religious life in a small country town could become the yardstick for their everyday lives and feast days in a big city environment. Among the Hasidic Jews of North-eastern Hungary and Galicia, emigration to Western Europe or North America meant loss of the individual member for the community. In the knowledge that under the pressure of his lifestyle and the expectations of the environment he would abandon Orthodox Jewishness, the family left behind mourned the emigrant as though he were dead. However, following the Second World War mass migration began to Western Europe and North America – in part to escape the new social system – bringing with it the demand to recreate the old home in unchanged form in the new environment. The principle of *“as it was in the old country”* (*azoj ví in der älter hájm*) became a continuous point of reference that required no particular justification in the life of communities that emigrated from Hungary. The big cities brought the communities formerly from small country towns, now in the process of reorganisation, face to face with a radically different way of life. They were obliged to incorporate the new way of life – although with restrictions – into the life-worlds they were reconstructing according to the earlier patterns. The article examines this reconstruction in the areas of education, technology, language use, media, dress, diet and the material environment.

GLÄSSER NORBERT

AZ ÉLŐK HÁZA

A közösségi emlékezet valós és virtuális terei a makói izraelita temetők példáján

„Éledjenek fel a te halottaid, holtaim támadjanak föl...”
(Jesája 26:19)

A temető, nem csak végső nyughely vagy a társadalom eltávozott generációinak kutatható lenyomata, hanem az élő közösség emlékezetének helye is, a térben megjelenített emlékezet. Ez az emlékezet ugyanakkor nem a közösségen kívül létezik, hanem társadalmi intézmények által – tudatos erőfeszítések árán – fenntartott kulturális jelenség.¹ Az elmúlt két évtized néprajzi paradigmaváltása az amerikai és nyugat-európai emlékezetkutatást is adaptálta.² Ennek keretében az emlékezet közösségi vonatkozásaira, írásos, szóbeli és térbeli megjelenítéseire figyeltek fel.³ A tanulmányban – Makó esetében – azt a kérdést járjuk körül, hogy hogyan szolgálhatja ma a temető egy elszármazott zsidó közösség összetartozástudatát.

A jelenség más elvándorolt vagy elűzött/ kitelepített közösségek esetében sem ismeretlen. Bizonyos vonásai általánosan jellemezik a hagyományosabb keretek között élő közösségeket, annak ellenére, hogy a globalizációval és a megnövekedett mobilitással a magyarországi gyász- és temetőkultúra is átalakulóban van. A temetőktől függetlenül már az 1990-es években felfigyelt a paradigmaváltáson áteső néprajz a makói zsidóságra és annak emlékezetére.⁴

A bennünket körülvevő világot azáltal lakjuk be, hogy jelentéssel töltjük meg. Sokszor ugyanannak a térnek a legkülönbözőbb jelentései alakulnak ki.

1 ASSMANN 1999. 48, 77-78.

2 OLICK – ROBBINS 1999. 19-43.

3 Az emlékezet tereiről lásd: BODÓ 2000., GYÁNI 2000.; a genealógiai emlékezetről lásd: KESZEG 2002. 172-212.

4 A makóiak emlékezetében megjelenő zsidóságra vonatkozóan az 1990-es évek elején néprajzi kutatás is zajlott, melynek kéziratai a Néprajzi Kutató Intézet adattárában lelhetők fel. A kutatás eredményeire vonatkozóan lásd: SZABÓ 2003. 63-86.; SZARVAS 2003. 49-61. A visszazarándokolás filmes néprajzi feldolgozását lásd: Tari János: Mint Makó Jeruzsálemtől dokumentumfilm sorozat (1991-1995), Távoli templom (2002), TÁTRAÍ 2004. 317-321.; szociográfiai megközelítésben pedig Bacskai Sándor munkáit, BACSKAI 1997.; BACSKAI 2004.

A jelentéshez pedig használat társul, legyen szó az ünnepek rítusairól vagy a mindennapok rutinjairól. A különböző csoportok különbözőképpen használhatják ugyanazt a teret.⁵ A tér – pusztá fizikai megjelenésén túl – a kogníció szintjére is kivetül: tapasztaljuk, ábrázoljuk azt, s emlékezünk rá, elbeszéléseinkben újraalkotjuk azt. Mindehhez keretet pedig az a csoport szolgáltat, amelyhez tartozunk. A tér többnyire fizikai valóságában válik megragadhatóvá számunkra.

Hacár hakádos Makave – a Makói Szent Udvar alatt a makói orthodox főrabbi belzi chászid mintákat követő dédunokáját, Simon Lemberger rabbit közösségi vallási tekintélyként elismerő elszármazott makói orthodox zsidók értendők.⁶ A különböző, új és hátrahagyott régi közösségi terek a modern tömegközlekedés és a fenntartásokkal használt tömegkommunikációs eszközök révén átstrukturálódnak, s tudati szinten válnak jelentőssé a rítusok, valamint a genealógiai emlékezet és annak képi megjelenítése felől.

A makói közösségszerveződés komplex szociokulturális jelenségéből számunkra csupán egy szegmens válik fontossá. Miként szolgálja a temető egy másutt élő közösség emlékezetét és fennmaradását? A *Makói Zsidók Világszervezete* és a makói orthodox főrabbi dédunokája által vezetett *Makói Szent Udvar* ugyanis nem Makón él. A közösség tagjai 1994-től a makói világtalálkozókon gyűlnek össze, ami a makói orthodox főrabbi, Vorhand Mózes (1862-1944), az *Ohel Mose*⁷ szerzőjének halálozási évfordulójára esik. A temetőlátogatás nem ismeretlen jelenség a jelentős rabbik, chászid *rebbe*k *jurcájtján*. A Kárpát-medencében és Kelet-Európában sajátos vallási turizmus alakult ki a *harédi* világban,⁸ sőt egyes amerikai honlapokon az outreach részévé is teszik ezeket az alkalmaikat. Hasonlót Budapesten a *Chabad* esetében tapasztalhatunk.⁹ A MAZSIKE, mint szekuláris egyesület pedig az örökségturizmus keretében látogatja ezeket a zarándokhelyeket.¹⁰ Ennek során egyazon tér különböző közösségi használatait figyelhetjük meg. Ezek a használatok viszont az eltérő csoportok kulturális emlékezetétől függően igen sokfélék lehetnek.

5 A közép- és kelet-európai zsidó emlékhelyek zsidóságon kívüli használatáról, valamint az amerikai határvidék és a kelet-európai stetit-kultúra németek általi – alternatív világként történő – mai újraértelmezéséről lásd: GRUBER 2009. 487-504.; GRUBER 2002.

6 A makói zsidó közösségről lásd GLESZER 2008a. 971-987.; GLÄSSER 2011. 61-80.

7 Mózes sátra, ami egyaránt a mű címe és a sírház felirata.

8 Áhitatos, istenfélő – *Jesaja* 66:5 verséből ered: „Halljátok az Örökkévaló Igéjét, ti ki remegtek az igéjére! / Simu dvár Hasem haharedim el dváru.” A fogalom héber nyelvhasználatban terjedt el a 20. század második felében, s nem terjedt túl ezen. Simeon D. Baumel meghatározásában azoknak a zsidóknak a jelölésére szolgál, akiknek az életvitele, világnézete, éthosza és hite túllép azon, amit az emberek többsége „orthodoxként” ismer. Baumel az angol nyelvterület ultraorthodox fogalmával azonosítja, bár több csoportkultúra, irányzat és mozgalom gyűjtőfogalmaként kezeli. BAUMEL 2003. 154-155. (Az ultraorthodox fogalom ugyanakkor politikai és világnézeti jelentésrétegektől terhelt külső meghatározás.) A fenti értelmezéstől függetlenül a harédi önmeghatározást angolszász szóhasználatban gyakran megféleltetik a modern-orthodox jelzőnek. Ellentétének a hiloni, azaz világi, szekuláris tekintendő.

9 VINCZE 2009. 72-74., 85.; illetve Zarándoklás a Kárpátokba – [hirdetés] *Gut Sabesz* 2004. ápr. 23./ 3.; *Gut Sabesz* 2004. máj. 14./ 2.

10 *Mazsike Hírlevél* 2005. november/ 8-9., ill.: <http://www.mzsh.hu/hirek.html> (letöltés ideje: 2006. 01. 18.)

A makói zsidóság a 18. században püspöki telepítésként jött létre. A 19. század végén a közösségben egyaránt voltak cseh-morva és galíciai gyökerű családok. Az orthodox zsidóság főként hagymakereskedelemmel foglalkozott. Az orthodox közösségen belül chászid híveket is tömörítő Machziké Torá imaegylet működött.¹¹ A századfordulós és a két világháború közötti fővárosi zsidó sajtó tudósításai szerint több chászid rebbének éltek tisztelői a közösségben, és a Nyitráról ide került Vorhand Mózes főrabbi is megbecsült tagja volt az orthodox szervezetnek.¹² Askenáz orthodox hitközségi élet jellemezte a neológia mellett élő közösséget. A makói zsidóság – a vészkorszakot túlélte magyarországi orthodoxiához hasonlóan – az új társadalmi berendezkedés elől vándorolt külföldre. Az utolsó tömeges és egyben a helyi közösséget is felszámoló orthodox elvándorlás Makón 1956-ban volt. Bécsen keresztül előbb Nyugat-Európa nagyvárosaiba, majd az USA-ba vagy a Szentföldre vándoroltak ki.¹³ Ma Bécs, London, New York, Kirjat Ata, Ashdod azok a nagyobb városok/települések, ahol makói orthodoxok élnek.

Fontos változásként említendő az urbánus vagy világvárosi közeg. A városi/kisvárosi zsidóság kapcsolata itt már nem csak a vidékkel szakadt meg, hanem az a világ is végérvényesen felszámolódott, amit maguk mögött hagytak. Ugyanakkor ez a rurális környezet és hagyomány folyamatos és meg nem kérdőjelezett hivatkozási alappá vált.

Vorhand Mózes szellemi örököse, a főrabbi leányunokájának férje – a Szentföldre vándorolt – Mose Nathan Lemberger (1909-1982) a belzi chászidizmus irányába vitte el követőit, ami az orthodox közösség jelenlegi arculatát is megszabja. Számos Magyarországról elvándorolt *harédi* közösség elvéve az *azoj vi in der alter hájm*, azaz úgy mint a régi hazában jelmondata vált.¹⁴ 1994-től a hátrahagyott kisvárosi/vidéki közeg fontos, és ismét megtapasztalható viszonyítási ponttá válhatott, habár 1956 óta jelentős átalakuláson ment keresztül. Ekkor kezdődtek Vorhand Mózes főrabbi halálozási évfordulóján a makói zarándoklatok, amelyek – egyúttal a már említett – *Makói Zsidók Világszervezetének* találkozói is voltak.

A temetőlátogatásokat azonban célszerű differenciáltan szemlélni a *harédi* gyakorlaton belül is. Ez a zarándoklat egyszerre *kéveróvesz*, az atyák sírjának látogatása és *cu zán áf di kivré cádikim*, az igaz emberek sírjánál való jelenlét. *Kéveróvesz*, mert Vorhand Mózes leszármazottai a Vorhand és Lemberger család Európából, Amerikából és a Szentföldről ekkor gyűlik össze, chászidok, orthodoxok, némelyek pedig külsőségekben a modern-orthodoxiához közelítenek. *Cu zán áf di kivré cádikim*, mert ekkor keresik fel a *cádikként* tisztelt Vorhand Mózes és más közösségben tevékenykedett rabbik sírját, és utaznak el Nagykállóba, Csengerre, Bodrogresztúrra vagy más zarándokhelyre.¹⁵

11 Bacsikai Sándor szíves szóbeli közlése.

12 Vorhand Mózes rabbi 1913-ban érkezett Nyitráról Makóra. 1897-ben arról tudósít az orthodox sajtó, hogy vezetésével a modernitás tendenciáinak beszűremlését tapasztaló hívek egy csoportja önálló közösséget hozott létre a nyitrai orthodoxián belül, amit hatóságilag szüntetnek meg. A különböző irányzatok makói alakulásának részletesebb áttekintését lásd: GLESZER 2008a.

13 BACSKAI 1997, 149-181.

14 Fényes Balázs szíves, szóbeli közlése.

15 A mai zarándokutakat illetően lásd: GLESZER 2006. 69-94.

Vorhand Mózes a két világháború között az Orthodox Központi Iroda képviselőtestületének tiszteletbeli elnöke volt és gyakran fordult elő a neve az orthodox sajtó hasábjain. Mai tiszteletét az egykori közösségi vallási életen túl 1944-ben bekövetkezett erőszakos halála és a szegedi deportáló vagonok elcsatolása alapozta meg.¹⁶ A makói csendőrök kémek bűjtatásának vádjával vitték a makói csendőrségre és verték halálra az agg főrabbit. Halálos ágyán közösségének ígéretet tett, hogy az Örökkévalónál imádkozik értük és közben jár, hogy ne essen bajuk. A közösség nagy része osztrák mezőgazdasági mintatáborokba került, így sokan túléltek a háborút és visszatértek Makóra. Vorhand Mózes emlékezete ugyanakkor nem illeszkedik a mai holokauszt-emlékezetbe, – a harédi világhoz hasonlóan – a leszármazottak értelmezései sem ezt az utat követik.

A visszatérő orthodox közösség hamar visszaállította korábbi infrastruktúráját és vallási életét. Az elhunyt főrabbi sírja fölé pedig *ohelt* emeltek.¹⁷ Az ezredfordulót követő felújítások keretében a sírház kibővítésére is sor került. Ez tekinthető a mai közösségi emlékezet központi térbeli helyének. Ez egy mennyezettel, járólapokkal, ablakokkal ellátott épület, ami két sírt és egy jelképes gyereksírhelyet foglal magába. Vorhand Mózes nyugszik itt, és felesége Ráchel. A sírokon egy-egy 2000 literes *kvitli*-láda van a kérőcédulák számára. Tetejük bádogborítású, ezen lehet mécesst gyűjteni. A mennyezeten örökmécses függ. A falakon emléktábla és persely található. A zsoltáros könyvek részére külön szekrényt helyeztek el az egyik sarokban. A sírházban két pad is van. A sír a zarándoklat központi helye.¹⁸ Itt mondják el imáikat, egyéni kéréseiket, miközben a sírkőre borulnak. A halott önmagában rituálisan tisztátalan, ugyanakkor a szentéletű embereknel ez a tisztátalanság átértelmeződhet. Ez már Luriánál és Chájim Vitál kabbalisztikus munkáiban is megjelenik.¹⁹ A tudatosan modernizáló zsidóság által is használt vallástörvényi kivonatban, héber-magyar gyakorlati útmutatóban szintén hozzák. Az igaz jámborok sírja szent hely, amely az ott nyugvó által szentelődik meg. Az ima itt inkább meghallgatásra lel. Az ott nyugvó igaz pedig szószóló lehet.²⁰

A makói zsidóság visszalátogatásainak és a *Makói Szent Udvar* körleveleinek értelmét – a hagyomány átadásán túl – a genealógiai emlékezet megítélése teszi érthetővé. Az egyéni érdemek, a *z'chut ácmoi* mellett a felmenők érdemei, a *z'chut ávot* előre vetítik az egyén várható társadalmi és vallási szerepét a közösségben. A származás így erősen felértékelődik. Perifériális, ám jó példája ennek, egy New York-i idősebb rabbi közösségi támogatásra nem lelt kezdeményezése. Makón család-múzeumot szeretett volna felállítani, a különböző családokat a levéltári tényanyag mellett – származásuk előkelősége szerint – arany-, ezüst- és bronzfákon jelenítve meg.

A tényleges zarándoklaton, és a szétküldött képek által a körlevelekben is a genealógiai aspektust az emlékezés és a narrativitás képviseli, valamint a rutinok.

¹⁶ URBANCSEK 2004, 41, 86.; BACSKAI 2004, 67-68.

¹⁷ BACSKAI 2004. 134.

¹⁸ A mai magyarországi zarándokhelyek sírházairól lásd: GLESZER 2008b. 339-365.

¹⁹ GRAB 2008. 209, 212.

²⁰ *Kicur Sulchán Aruch* CXXIX. 13., a sírnál végzett rítusokról lásd: FÉNYES – GLESZER 2009. 67-82.; GLESZER 2010. 216-239.

Ezekben az időssek mellett főleg a *rebbe* jelenik meg közvetítőként. A *rebbe* mnemotechnikai személy, akinek a szavait felveszik, cselekedeteit képileg is megörökítik. Makóra viszonylag kevés kisgyermek érkezik, a képek viszont külön kidomborítják ezeknek a gyerekeknek a *rebbe* környezetében végzett rítusait, ami többnyire a vallási nagykorúvá válás idejére tehető. A megörökített mozzanatok mögött a temetők és a közösségi élet egykori helyei az emlékezés kulisszáit képezik.

A temetők a látogatások során sűrített formában jelenítik meg a közösség történetét. A *rebbe* és a Makói Zsidók Világszervezetének elnöke *minjen kíséretében a halálozási évforduló napján bejárja az összes makói izraelita temetőt. A lakott terület növekedésével ugyanis mind kintebbre került a tényleges temetkezési hely, a vallástörvénynek megfelelően viszont a korábbi, hatóságilag használaton kívül helyezett sírkertek továbbra is megmaradtak. Ohel Mose sírházába – egy-egy sábeszal összekötött zárándoklapon – többször kilátogat a rebbbe, és tőle függetlenül is mennek zárándokok jóval sábesz előtt és ausz után. A nagy sírlátogatást, amelyen a rebbbe imájához csatlakozhatnak, viszont az említett temetőlátogatások előzik meg, végigjárva a makói közösség története során használt temetőket. Adam S. Ferziger német neo-orthodox történeti anyagon mutat rá arra, hogy a temető miként jelképezheti egyszerre a folytonosságot és az újítóktól való elhatárolódást. Az orthodox temető többnyire az újítók tulajdonában maradt zsidó temető mellett jött létre, de attól kerítéssel elhatároltan, független területként. Ez egyszerre kínálta fel Ferziger olvasatában a közösséghez tartozás genealógiai folytonosságának érzetét és a jelen újítóitól történő egyértelmű elkülönülés kinyilvánítását.²¹ Makón a Jángori temető szintén orthodox és neológ részre oszlik. Ohel Mose sírja után a rebbbe és kísérete Jeriat Slomo szerzője, Zalman Ullmann (1826-1863) sírját látogatja meg, aki az orthodox-neológ szakadás, a tájlung igazaként jelenik meg. Ezeket a sírokat gondozzák. Ohelt emelnek föléjük, a felújítások híreit pedig a szatmári Der Yidben (USA) és más harédi lapokban közlik.²²*

A közösségi emlékezetet újramondó, családi nemzedéki emlékezetén keresztül megjelenítő és genealógiai vonatkozásai révén kanonizáló személy Ohel Mose leszármazottja, a *rebbe* lesz. Az emlékezés helyei azonban nem korlátozódnak a temetőre. A zárándokok bejárják az egykori zsidó utcákat, meglátogatják az egykori *jesiva* romos épületét. A halálozási évfordulót megelőző *sábeszt* pedig szintén a *rebbe* vezeti le, és a *jurcájt* rituális étkezését is a *rebbe* adja a makói zárándokházban.

Ezek a zárándokhelyek és alkalmak megjelennek a szentföldi és amerikai illusztrált *harédi*, vallásos sajtóban is. A színes cikkek többnyire a makói zsidóság közösségi életének illusztrációit nyújtják, valamint reprezentálnak: a makóiság képének kialakítását szolgáltatják a külvilág felé, továbbá híreket nyújtanak a közösségek otthon maradt tagjainak. A sír és a zsinagóga jelképpé is vált. Az emblematiszálódás főleg az utóbbinál hangsúlyos. A sír a megtérés, a *t'suva* tevés helyeként jelenik meg a közösségi zárándoklat meghívóján, amelynek hátlapja erre vonatkozóan a *cádik* végrendeletéből idéz. Aki a megtérés szándékával keresi

21 FERZIGER 2005. 100, 108.

22 Vö. GLÄSSER 2011., illetve a fontosabb hírek nyomon követhetők a www.mzsh.hu honlapon.

fel a *cádik* sírját, azért a *cádik* fog közbenjárni. A zsinagóga mint embléma a meghívón kívül feltűnik a közösségi díszokleveleken, pecséteken, névjegykártyákon, könyvelőlapokon és belső borítókon egyaránt.

Ezek a szimbólumok és mnemotechnikai helyek az új környezet megalkotását is strukturálják. A zsinagóga formája az *ashdodi* Talmud-iskola építészeti megoldásait rajzolta elő, míg a mindennapi élet tereinek jelentéssel történő megtöltését egy-egy kép vagy festmény segíti. Ezek pedig a kulisszák részeként feltűnnek a körlevelek képes híreiben is.

Digitális képek és egyéb csatolmányok formájában a hírt közlő körleveleknek kiemelt tartalma a zárandoklat. Ez alatt az éves makói haza/visszalátogatás értendő. Hogy mennyire jelent ez hazalátogatást jogosan vethető fel. A leszármazottak részéről a zárandokház építtetője a makóiség megőrzése céljából a hazalátogatást tartotta elengedhetetlennek, tehát hogy ténylegesen lakjon pár család Makón. Ez tudtommal nem történt meg.

A körlevelek másik fontos funkciója az önreprezentáció és annak terjesztése. A makóiakról íródott héber, jiddis vagy magyar nyelvű cikkek szkennelt formában ezekben a körlevelekben futnak szét, a címzettek között – a tagok mellett – néhány kutatónak is. A megjelenített események, a zárandoklat mellett, a szentföldi közösség és a *rebbe* körül rajzolódnak ki. Új imaházak, tanházak – közösségi gyarapodást reprezentáló – képei ezek. A *rebbe* személye önmagában is a vizuális megjelenítés középpontjába kerül. A képi ábrázolás tórai tilalma miatt a *rebbe* ábrázolása élesen megosztja az orthodox zsidó társadalmat. Ahol viszont elfogadott, ott ezeket a képeket gyűjtik, cserélik, megosztják, igyekeznek beszerezni, legyen az mobiltelefonról vagy profi gépről származó, érkezzen a hívektől vagy a kutatótól. A körlevelek esetében hasonló történik. A nagyobb ünnepeket követően – azokról a ünnepi momentumokról és rítusokról, ahol a vallástörvény a fotózást, vagyis inkább az elektromos készülékek ki-be kapcsolását, új dolgok létrehozatalát engedélyezi – körlevelekben tudósítanak. Ezeken a rítusok végzője a *rebbe*, többnyire gyerekekkel körülvéve. Ez egyben tükrözi a 20. század eleji magyarországi orthodox törekvéseket és értékeket is: az idős és fiatal generációk vallásosságban megnyilatkozó egységét, valamint a korábbi generációk autoritását és modellalkotását. A *rebbe* útjai hasonló gyakorisággal szerepelnek a körlevelek között. A közösségi kötődéseket, más közösségekkel, chászid dinasztiaikkal kialakított kapcsolatait rajzolják meg képileg rövid, pár szavas tárgymegjelölés mellett. Itt esküvők, repülőutak, zárandoklatok és Tóra-avatások fotói tűnnek fel. Nem utolsó sorban pedig a körlevelek megjelenítik a *Makói Zsidók Világszervezetének* a közösség érdekében tett protokolláris lépéseit, legyen szó a várossal való jó viszony ápolása jegyében a makói polgármesternél tett tiszteletlátogatásról, vagy nagyköveti fogadás keretében a magyar köztársasági elnökhöz intézett – a zárandokhelyhez vezető jángori dűlőút aszfaltozását kérő – folyamodványról.

A temető mint láthattuk sokkal differenciáltabb funkcióval, rétegzetebb szimbolikával bír, mint a szekularizálódó magyarországi társadalom temetőinek többsége. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a zsidó temetők nagy részétől eltérően Makón genealógiai szálakkal kötődő, konkrét közösség áll a temető mögött. Ez a

közösség tartja elevenen azt a kulturális emlékezetet, ami a temetőt megeleveníti, a nemzedéki emlékezetek zárványszerű tárgyiasulásán és írásban való rögzítésén túl a nemzedékek láncolatába fűzi, miközben a jelen felől azt újabb jelentésekkel, értelmezésekkel látja el. Az elvándoroltak és gyermekeik nemzedéki emlékezetének unokák felé történő továbbadását, a Makót elhagyó nemzedék eseményeinek közösségi megalapozó emlékezet részévé tételét a térbeli elhelyezés és az újbóli megtapasztalás segíti. Maurice Halbwachs általános megállapítását²³ figyelhetjük meg Makó esetében is. Az elvándorolt makóiak „megkettőzik”, újrateremtik az emlékezet tereit – Makón, *Ashdod*-ban és *Kirjat Atan* – de körleveleik, audiovizuális felvételeik által virtualizálják is azokat. Ebben a kulturális gyakorlatban játszanak fontos szerepet az emlékezést mederbe terelő személyek, jelen esetben az idős makóiak és a *cádikként* tisztelt főrabbi leszármazottai. Azért is fontos – és figyelmet érdemlő – ez a folyamat, mert az a „közeg”, amelyre az emlékezés irányul gyökeresen eltér attól, amelyben keretként az emlékezés maga zajlik. A tényleges jelenlét mellett – ami mindig csak a közösség töredékének adatik meg – az emlékezés csatornáit a beszámolók és a vizuális reprezentációk jelentik. A körlevelek vizuális reprezentációi például egy sajátos kettősség megnyilvánulási formáját képezik. Elvi szinten a korábbi hazában, a felmenők által gyakorolt minták válnak követendővé az újabb generációk megváltozott környezetében is. A folytonosság a rítusok, a meghatározó életvezetési modellek és az emlékezetes múlt szintjén jelenik meg. A gyorsan változó technika eszközei és lehetőségei ezeknek rendelkeznek alá, ezek mentén kerülnek besorolásra és felhasználásra.²⁴ Bruce David Forbes és H. Mahan Jeffrey meghatározását követve²⁵ ez a jelenség a populáris kultúra elemeinek vallási kontextusban történő használataként azonosítható. Számolni kell ugyanakkor azzal is, hogy a vallásantropológia által vizsgált jelenségektől eltérően itt sokkal hangsúlyosabban jelenik meg a vallási kontroll, valamint az intézményi legitimitások és vallási autoritások által kijelölt keret. Egy hagyományos, kényszerűen hátrahagyott – és időközben gyökeresen megváltozott világ – a globális tömeg- és technikai társadalom eszközeinek szelektív használatával kerül rögzítésre, újraalkotásra és megőrzésre. A digitális vizuális reprezentáció – ami önmagában hordozza a globalizálódó világ kommunikációjának gyökeres átalakulását – egy tradicionalitásra törekvő közösség használatában a változatlanosság aurájának biztosítójaként a változásra adott válasz részévé válik. Az új eszközöknek, jelenségeknek szelektív és hagyomány szolgálatába állított beépítése így egy globalizálódó kontextusban – a technika, a tömegkommunikáció és a tömegközlekedés által – a széttöredezett terek áthidalását, egymás mellé rendezését szolgálja. A körbeküldött és digitálisan tárolt képi anyag – a résztvevők ténylegesen megörökített és az értesülő közösségi tagok pszeudo-emlékeiként – az összetartozás tudatát erősíti meg, s iktatja ki (vagy legalábbis csökkentik) az egyes közösségrészek közé ékelődő időbeli és térbeli elválasztottság érzetét.

23 ASSMANN 1999. 41-42.

24 Szeretnék köszönetet mondani Voigt Vilmosnak, aki a technikához való Amish viszonyulással ütköztetve felhívta a figyelmemet a chaszid technika-használatra.

25 FORBES – JEFFREY 2005. 12.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BACSKAI Sándor

1997 *Egy lépés Jeruzsálem felé.* Múlt és Jövő Kiadó, New York – Budapest – Jeruzsálem.

2004 *Az első nap.* Emlékképek az ortodox zsidóságról. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

BAUMEL, Simeon D.

2003 *Weekly Torah Portions, Languages, and Culture Among Israeli Haredim.* *Jewish Social Studies* 10. (2). 154–155.

BODÓ Júlia

2000 *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székellyöldi régióban.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print, Csíkszereda.

FÉNYES Balázs – GLESZER Norbert

2009 *Igazak érintése. A szent, a tiszta és a tisztátalan fogalma Magyarországon a cádikok iránti tisztelet megnyilvánulásaiban.* Barna Gábor (szerk.): *Érzékek és vallás.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 22. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 67–82.

FERZIGER, Adam S.

2005 *Exclusion and Hierarchy.* Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

FORBES, Bruce David – JEFFREY, H. Mahan

2005 *Religion and Popular Culture in America.* Revised Edition. First published 2000. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.

GLÄSSER Norbert

2011 mako110@. A makóiség képi megjelenítése a „Makói Szent Udvar” elektronikus körleveleiben. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Néprajzi Tanulmányok – Studia Ethnographica* 7. Szeged. 61–80.

GLESZER Norbert

2006 *Zsidó-búcsúk ma. A magyarországi csodarabbikhoz folytatott zarándoklatok átstrukturálódása az ezredfordulón.* *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 18. (3–4). 69–94.

2008a *Zsidóság – a Communitas judeorumtól a virtuális közösségig.* In: Tóth Ferenc (szerk.): *Makó monográfiája 3. kötet,* Néprajz – Vallási néprajz. József Attila Múzeum Makó, Makó. 971–987.

2008b *Az igazak sátrainál. A magyarországi „csodarabbi” sírok, mint a kegyelet által megszentelt helyek.* In: Grynæus Tamás (szerk.): *Köztéri szakrális kisémlékek.* *Devotio Hungarorum* 11. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 339–365.

- 2010 Üzenetek e világból. A kvitli elhelyezésének ritualizálása a magyarországi cádik-síroknál. In: Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Ritus és ünnep – Rite and Feast*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 25. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 216-239.
- GRAB, Jonathan
2008 The Cult of the Saints in Lurianic Kabbalah. *Jewish Quarterly Review* 98. (2). 203–229.
- GRUBER, Ruth Ellen
2002 *Virtually Jewish*. Reinventing Jewish Culture in Europe. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
2009 Beyond Virtually Jewish. New Authenticities and Real Imaginary Spaces in Europe. *Jewish Quarterly Review* 99. (4). 487–504.
- GYÁNI Gábor
2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- KESZEG Vilmos
2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz*. Tanulmányok. Tabula könyvek 3. Néprajzi Múzeum, Budapest. 172–212.
- OLICK, Jeffry K. – ROBBINS, Joyce
1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotechnikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37. 19–43.
- SZABÓ Piroska
2003 Image of Jews in the Memory of Residents of Makó. *Acta Ethnographica Hungarica* 48. (1–2). 63–86.
- SZARVAS Zsuzsa
2003 “On the Border of Two Worlds.” Some Aspects of the Co-existence of Rural Jews and Peasantry in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica* 48 (1–2). 49–61.
- TÁTRAI Zsuzsanna
2004 Távoli Templom. 90 perces dokumentumfilm. *Ethnographia* 115. (3). 317–321.
- URBANCSONK Zsolt
2004 *Makói holokauszt emlékkönyv*. A soá 60. évfordulójára. Szegedi Zsidó Hitközség, Makó.
- VINCZE Kata Zsófia
2009 *Visszatérők a tradícióhoz*. Elszakadás a zsidó hagyománytól és a báál tsuvá jelenség kérdései a rendszerváltás utáni Budapesten. Szóhagyomány. MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L’Harmattan, Budapest.

GLÄSSER, NORBERT

BETH-CHAIM (THE HOUSE OF LIFE)

Real and Virtual Places of Collective Memory in Jewish Cemeteries of Makó

We settle in an environment and regard it as ours by way of attributing meaning to its elements. At times, we attribute several different meanings to the same spaces. Present paper studies the representations of the community of Makó. A traditional community whose members were forced to emigrate and which has since then thoroughly changed is recorded, reformulated and preserved by selective means of globalised mass communication. The digital-visual representation – which in itself represents the thorough change of globalizing communication – used by a community emphasizing its traditionalism becomes a part of its answer to change, as a guarantee of immutability. Selecting and using new means and phenomena in maintaining tradition in a globalised context – with help of technology, mass communication and public transport – helps bridging and connecting disintegrated spaces. Photos sent attached to email circulars and preserved in a digital form strengthen the feeling of belonging to community, at the same time eliminating the distance in time and space between members of the community.

MÁSODKÖZÖLT TANULMÁNYOK HELYEI

Glässer Norbert

Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892-1944). In: Szöllősi László (szerk.): *Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája Szeged, 2012. november 8-10.* Előadások. Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Budapest, 2013. 243-247.

Glässer Norbert

Az integráció politikai liturgiái. Szimbolikus politika és hazafiság Löw Immanuel beszédeiben. In: Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában. Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2014.* 92-111. (ISBN 978-963-87693-7-4)

Glässer Norbert – Zima András

Híd a jelen sivárságából a múlt verőfényéhez: Monarchianosztalgia a két világháború közötti budapesti zsidóság körében. *Magyar Zsidó Kulturális Egyesület Hírlevele* (2013) 24:(7). 8-9., 24:(8). 8-9., 24:(9) 6-7., 24:(10) 10-11. (ISSN 1219-79-04)

Glässer Norbert

Vadak vagy boldog hívók? A mászkil kritika útjai a csodarabbi alakja körül az Egyenlőségben 1918-ig. In: Kiss Endre – Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig.* Országos Rabbiképző - Zsidó Egyetem, Budapest, 2013. 45-63. (ISBN 978-963-88644-9-9)

Glässer Norbert – Zima András

Változatlanság a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében. In: Barna Gábor (szerk.): *Vallások, határok, kölcsönhatások. Religions, borders, interferences.* (Szegedi vallási néprajzi könyvtár; 27.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 57-86. (ISBN: 9789630590747)

Glässer Norbert

A kállói Szent Pap. Egy neológ izraelita integrációs narratívum a Horthy-korszakban. In: Barna Gábor – Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom.* (Szegedi vallási néprajzi könyvtár; 39.) SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2014. 206-230. (ISBN 978-963-306-257-9)

Glässer Norbert – Zima András

Mojse Rabbénütől Mózes a bölcs államférfiig. Nemzedékek, értékek és történetiség rendje a századforduló magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. In: Simon András – Mód László (szerk.): Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendő Barna Gábor tiszteletére. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár; 26.) Gerhardus Kiadó – SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2010. 316-329. (ISBN 978-963-88914-2-6)

Glässer Norbert – Zima András

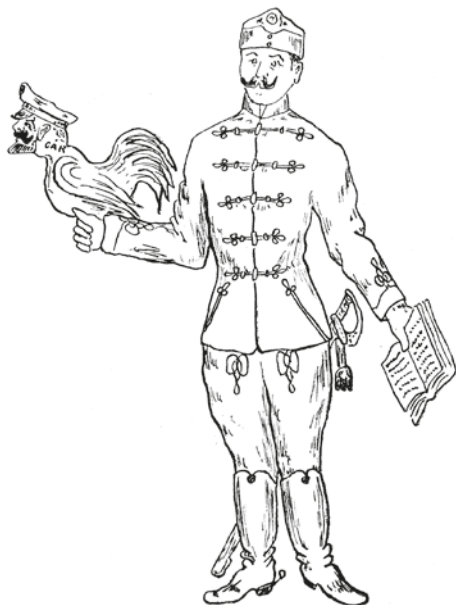
A sokarcú Cion felé: A Szentély és a Szentföld emléke a budapesti magyar nyelvű zsidó sajtó útleírásaiban. *Hácofe* 2012:(1). 1-13.

Fényes Balázs – Glässer Norbert

Azój ví in der álter hájm: A hátrahagyott otthon közösségi kereteinek rekonstruálása az elvándorolt magyarországi chászidoknál. In: Barna Gábor, Povedák Kinga (szerk.): *Vallás, közösség, identitás*. (Szegedi Vallási néprajzi Könyvtár; 31.) SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2012. 163-171. (ISBN:978-963-30166-4-0)

Glässer Norbert

Az élők háza: A közösségi emlékezet valós és virtuális terei a makói izraelita temetők példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle: A szlovákiai magyar tudományos műhelyek folyóirata* (2011) 13:(4). 47-56. (ISSN 1335-4361)

Illusztrációk

A pozsonyi orthodox főrabbi áldást mond a királyra (1909)

Első világháborús propaganda képeslap

Frigyes főherceg fogadása Podhajceben (1915)

IV. Károly király kolomeai zsidókkal (1917)

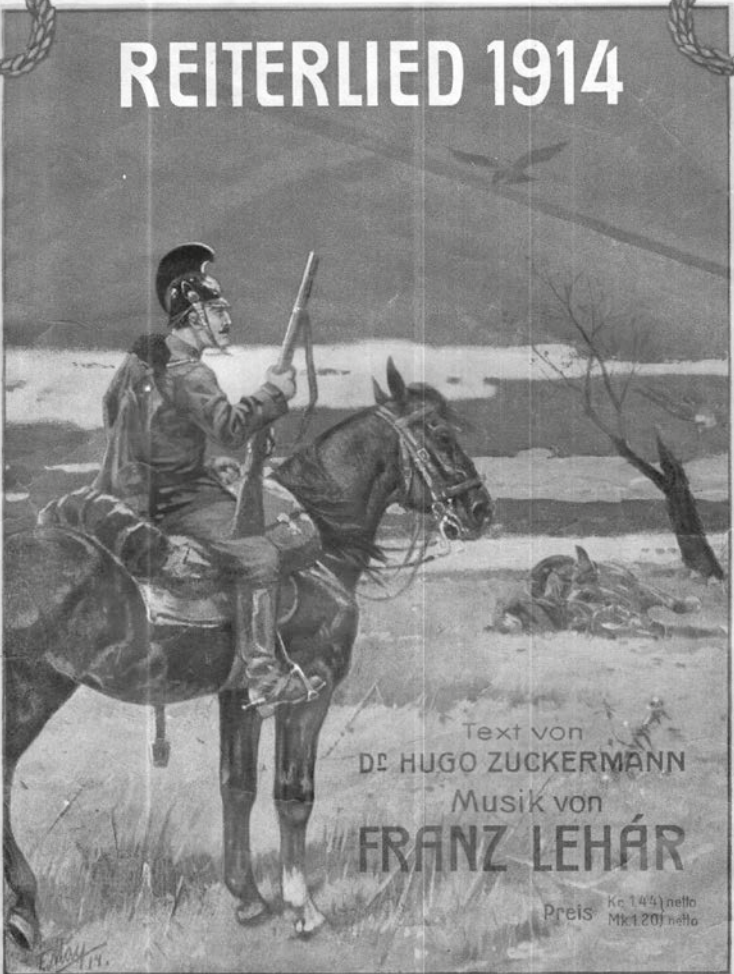

Királyhimnusz Rózsavölgyi és Társa kiadásában

Seiner Kaiserlichen und königlichen Hoheit
dem durchlauchtigsten Herrn **ERZHERZOG THRONFOLGER KARL FRANZ JOSEF** in Ehrfurcht gewidmet

REITERLIED 1914

Text von
DR. HUGO ZUCKERMANN
Musik von
FRANZ LEHÁR

Preis Kc 144 netto
Mk 120 netto

Eigentum des Verlegers für alle
Länder. — Aufführungsrecht und
Arrangementsrecht vorbehalten.
Copyright 1914 by LUDWIG
KRENN, WIEN

LUDWIG KRENN
WIEN VI, LINKE WIENZEILE 6
LEIPZIG, ROBERT FORBERG

Исполнительное издательство (печата-
тельство) издателя: 20. марта 1911 г.
Nachdruck verboten laut dem öster-
reichischen Autographengesetz vom 20. März 1911

Reiterlied (1914)

Basch Árpád: IV. Károly

Vázsonyi Vilmos

Hánótén tesuá ima képeslapon

Ima az uralkodóért képeslapon

Tóraolvasás a K.u.K seregében

IV. Károly izraelita katonák körében

Emlékmécses Turullal

Rabbisír Turullal

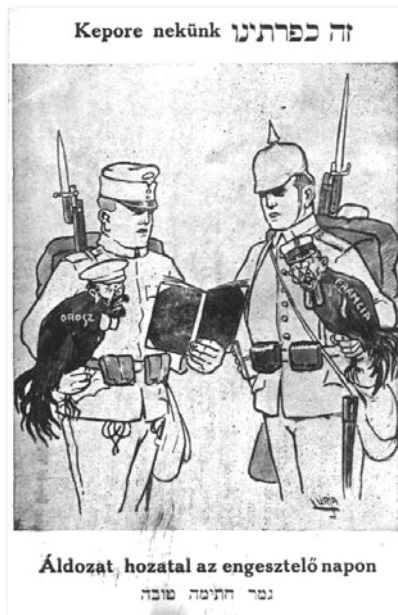
Orthodox előjáró díszmagyarban

Neológ előjáró díszmagyarban

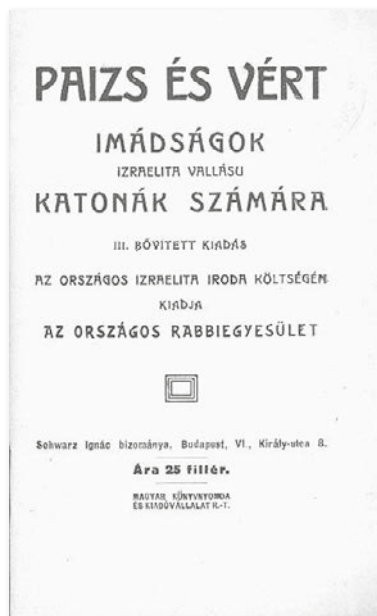
Káppará a cárra

Káppará az ellenségre

Propaganda képeslap

Izraelita katonai imakönyv

Istentisztelet a 44. gyalogezrednél az orosz fronton

Doberdói katonai temető

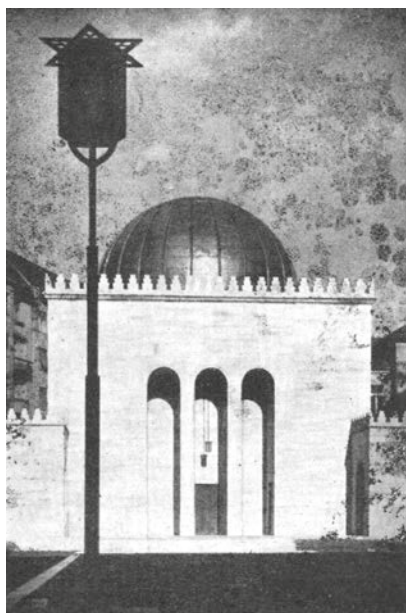

Bukovinai menekültek

Magyar zsidó katonák a Siratófalnál

Hősök temploma

Hajdúböszörményi emléktábla

Szegedi izraelita hősi emlékmű

Szentföldi társasutazáson

SEVUOTH JERUZSÁLEMBEN
 Még egy páratlanul olcsó utazás a
„VULCANIA”
 3300 tonnás pazar óriásmotorhajón
 12 napos gyönyörű szentföldi turával

Dr. Patai József
 vezetése alatt.
Indulás
Nápolyból
május 18 án.
 Jelentkezés
 május 8-ig.
Tel.: 31-4-13.

Prospektus küld:
COSULICH LINE
 Thšköly-ut 2 Váci-utca 17

Sávuoti társasutazás

Reb Jajlis a román királlyal

Isten kardja izraelita emlékművön

Egyenlőség (1937)

<p>TURUL EDÉNYÁRUHÁZ HERSCHKOVITS LAJOS üveges és képkeretező Budapest, VII., Akácfa ucca 20.</p>	<p>Ablaküveg- és tükörbevéágást, képkeretezést és az összes e szakmába vágó munkát legolcsób- ban végez.</p>
---	---

Szombattartó cég hirdetése (1927)

Makói zarándokok az első világháborús emléktáblák előtt

בית מדרשו של רבינו זצ"ל במאקאווא

ביתו של רבינו זצ"ל במאקאווא

ה'אחל היט' במאקאווא

רבינו זצ"ל עם כמה מיהודי העיר

יוסא דהילולא

הגה"צ רבי משה
פארהאנד זצוק"ל
גאב"ד ור"מ מאקאווא
ששים שנה לפטירתו

נולד בחדש מנחם אב שנת כת"ר
בנייטרא, לאביו התורני מוה"ר יוסף צבי
ז"ל.

בימי בחורותו קנה תורה ודעת אצל
הבעל "חתן סופר" ממאטרסדורף זצ"ל.
בהגיע לפסקו נשא את בת הרבני מוה"ר
אחרן שטענמפלד ז"ל וכיהן כ- 25 שנה
כדומ"צ בעירו נייטרא, וכראש ישיבה
שיש במקום.

בשנות תרע"ג נבחר לרבה של מאקאווא
בחונגריה, וגם שם יסד ישיבה גדולה,
ונגה נשיאותו ברמה ל"ב שנים.

התנהג בחסידות ויהיה קשור לצדיקי
הדור, והעמיד את יסודות הדת על תלה
במאבקיו נגד פורצי היהדות.

מספרי שחשאידי לברכה "אהל משה"
עז"ת ומועדים, חידושים על הש"ס,
וטו"ת.

נלב"ע בבודפשט ביום י"ז סיון תש"ד
ונטמן בבית"ח במאקאווא למחרתו
בפניא מעלי דשבתא באוהל.

יד ימינו בהנהגת העדה והישיבה היה
חתנו הגה"צ רבי אפרים רוזנפלד ז"ל,
ואחרי מלחמת העולם השנייה כיהן
כרבה של מאקאווא, חתנו הגה"צ רבי
משה נתן נטע לעמברגער זצ"ל,
שהתגורר בארץ ישראל בקרית אתא
ושם מנוחתו כבוד.

כתב: חרב מנשה מילר

ראב"ד מאקאווא בחפילה במוס"ד העתיק במקום בו התפלל אבותיו

רבינו זי"ע יורד מהרכבת בחזרו מבדפשט בימי זקנותו

בנו מאקאווא בעת תש"ד סמוך ל-6 פתלמדיה, כשהיטני עם הטלר הערוב

הציון

ראב"ד מאקאווא בתוכנית הבית לביהמ"ד במאקאווא

הגרמ"ם למברגר רב דקהילות מאקאווא בירושלים והרב דוד סרגליט ז"ר ועד העולמי דמאקאווא מקבלים את ברכת הגאב"ד הגר"ם וויס לקראת הכניסה הגדולה

בתפילה על ציון הראהל משה' זי"ע

Izraelita hadviseltek az „Aranyalbumból”

KÉPJEGYZÉK

Magyar Zsidó Levéltár = MILEV

Móra Ferenc Múzeum, Szeged = MFM

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára = OR-ZSE

Zempléni Múzeum, Szerencs = ZM

1. kép [p. 5]	IV. Károly király Csernovitzban. Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 171 (OR-ZSE)
2. kép [p. 14]	Galíciai tóradisz. Megjelent: Sábosz Szombat-almanach az 5688. évre (1927/28). Somré Sábosz Bizottság kiadása, Budapest, 1927. p. 105 (OR-ZSE)
3. kép [p. 15]	Magyar izraelita patrióta jelvény (Bíró Ákos magángyűjteményéből)
4. kép [p. 26]	Ferenc József portré, Bécs, 1916 (Szanka József magángyűjteményéből)
5. kép [p. 58]	IV. Károly portréja, Budapest, 1916 (Magángyűjteményből)
6. kép [p. 76]	Munkácsi zsánerkép a 19. század végéről (ZM)
7. kép [p. 77]	Magyar izraelita patrióta jelvény, 1914 (Bíró Ákos magángyűjteményéből)
8. kép [p. 102]	A kassai Halmi családi. Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 262 (OR-ZSE)
9. kép [p. 118]	A szegedi régi zsinagóga emléktáblája. Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. (OR-ZSE)
10. kép [p. 119]	Tóradisz Turullal. Megjelent: Schwartz Ignác könyvkereskedése, Budapest, VI., Király-utca 8. <i>Egyenlőség</i> 1911. jún. 1. p. 144 (OR-ZSE)
11. kép [p. 211]	Zenélő Tóra, lakásdisz. Megjelent: <i>Zsidó Újság</i> 1929. okt. 18. p. 22 (OR-ZSE)
12. kép [p. 243]	A Makói Szent Udvar emblémája. Forrás: www.mzsh.hu
13. kép [p. 266]	Karikatúra, tollrajz, káppará a cárra, képeslaprészlet (ZM)

14. kép [p. 267]	„4. Jom Kipur 1917” feliratú izraelita sapkajelvény. (Bíró Ákos magángyűjteményéből)
15. kép [p. 269]	Akiba Schreiber (1878-1960) pozsonyi orthodox főrabbi az 1909. évi királylátogatás városi ünnepségen megáldja a magyar királyt, Ferenc Józsefet. (ZM)
16. kép [p. 269]	Első világháborús propaganda képeslap, orthodox családfe megáldja katona fiait. Háttérben az uralkodó képe. (MILEV)
17. kép [p. 270]	„A zsidók a sz[en]t. Thorát viszik ki őfensége Frigyes főherceg elé P... [odhajce]-ban / 1915-1916” (Izsák Gábor magángyűjteményéből)
18. kép [p. 270]	IV. Károly király kolomeai zsidókkal. Eredeti képfelirat: A kolomeai lakosság hódolása. Károly király körutja a felszabadított Kelet-Galicziában Fotó készítésének dátuma: 1917. augusztus 4. Megjelent: <i>Vasárnapi Újság</i> 64. évf. 31. sz.
19. kép [p. 271]	Királyhimnusz Nagypál Béla zenéjével Nagypál Aladár szövegére a budapesti Rózsavölgyi és Társa kiadásában. (Magángyűjteményből)
20. kép [p. 272]	Reiterlied 1914: Lehár Ferenc lovaskatona-nótája Hugo Zuckermann szövegére a bécsi Ludwig Kern kiadásában. (Magángyűjteményből)
21. kép [p. 273]	Basch Árpád izraelita festő, grafikus IV. Károly portréjának levelezőlap változata, a Hadsegélyező Hivatal kiadásában. (Magángyűjteményből)
22. kép [p. 273]	„Vázsonyi Vilmos 1926” feliratú bronzírozott gipsz büszt „Bartha 1928” jelzéssel. Magasság 26 cm. (Magángyűjteményből)
23. kép [p. 273]	Hánótén tesuá ima az uralkodóért, első világháborús propaganda képeslap az izraelita újévre. (MILEV)
24. kép [p. 273]	Ima Ferenc Józsefért és Vilmos császárért első világháborús propaganda képeslapon, izraelita újévi felülnyomással. (ZM)
25. kép [p. 274]	Tóraolvasás a K.u.K seregében, propaganda képeslap az izraelita újévre. (ZM)
26. kép [p. 274]	IV. Károly izraelita katonák körében, harctéri rajz. Megjelent: <i>Egyenlőség</i> 1922. ápr. 8. p. 7 (OR-ZSE)
27. kép [p. 275]	Jahrzeitslicht / emlékmécses Dávid pajzsán álló Turullal. Megjelent: <i>Egyenlőség</i> 1910. júl. 31. p. 15 (OR-ZSE)
28. kép [p. 275]	Dr. Adler Illés neológ rabbi Róna József által készített síremléktervezete. Turul a Szentírásan. (OR-ZSE)
29. kép [p. 275]	Óbudai Freudiger Ábrahán, a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség elnöke díszmagyarban. Megjelent: <i>Egyenlőség</i> 1928. ápr. 21. p. 17 (OR-ZSE)
30. kép [p. 275]	Freund József fűrésztelep tulajdonos, az óbecsei neológ izraelita hitközség elnöke, a Rabbiképző Intézet támogatója díszmagyarban. Megjelent: <i>Múlt és Jövő</i> VIII. évf. (1918) p. 270 (OR-ZSE)

31. kép [p. 276]	Karikatúra képeslap jom kippurra az első világháborúból, káppará a cárra. (ZM)
32. kép [p. 267]	Karikatúra képeslap jom kipurra az első világháborúból, káppará a cárra és a francia államfőre. (MILEV)
33. kép [p. 276]	Első világháborús propaganda képeslapon az izraelita újévre. (MILEV)
34. kép [p. 276]	Pajzs és Vért. Imádságok izraelita vallásu katonák számára, III. bővített kiadás, Az Országos Izraelita Iroda költségén kiadja az Országos Rabbiegyesület, Budapest, é.n. [1916] (OR-ZSE)
35. kép [p. 277]	Istentisztelet a 44. gyalogezrednél az orosz fronton. Középen krupieci Bauer Gyula nyugalmazott tábornok, az ezred parancsnoka. Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 160. (OR-ZSE)
36. kép [p. 277]	Katonai temető Suta-Komennél (Doberdó). Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 126. (OR-ZSE)
37. kép [p. 278]	Bukovinai első világháborús menekültek. Eredeti szöveg: A harctéren. Menekülő család. Dr. Gábor Gyula felvétele. Megjelent: <i>Múlt és Jövő</i> XXI. évf. (1931) p. 23 (OR-ZSE)
38. kép [p. 278]	Magyar zsidó katonák a Szent fal előtt Jeruzsálemben. (Fantel Sándor felvétele) Megjelent: <i>Múlt és Jövő</i> VII. évf. (1917) p. 441 (OR-ZSE)
39. kép [p. 279]	Hősök temploma Budapesten. Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 278 (OR-ZSE)
40. kép [p. 279]	Hajdúböszörményi hősi halottak emléktáblája. Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 175 (OR-ZSE)
41. kép [p. 279]	Szegedi hősi emlékmű Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. I (OR-ZSE)
42. kép [p. 280]	Freund József és Böhm Irén szentföldi társasutazáson Megjelent: <i>Múlt és Jövő</i> XVIII. évf. (1928) p. 29 (OR-ZSE)
43. kép [p. 280]	A Múlt és Jövő hirdetése sávuoti társasutazásra az orthodox lapban. <i>Zsidó Újság</i> 1925. dec. 18. p. 10 (OR-ZSE)
44. kép [p. 280]	Reb Jajlis üdvözlí a román királyt. Eredeti szöveg: A román királyt üdvözlí a vasutállomáson Rabbi Jojlis Teitelbaum szatmári főrabbi. (Splendid-fotó) Megjelent: <i>Múlt és Jövő</i> XXVIII. évf. (1938) p. 150 (OR-ZSE)
45. kép [p. 280]	Hősi emlékmű a rákoskereszturi izraelita temetőben, Gárdos Aladár szobrászművész alkotása. Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 128 (OR-ZSE)

46. kép [p. 281]	<i>Egyenlőség</i> 1937. jan. p. 14. – 1937. jan. 28. p. 8. Zsidó élet vidéken
47. kép [p. 281]	Turul edényház hirdetése. Megjelent: <i>Sábosz Szombat-almanach az 5688. évre (1927/28)</i> . Somré Sábosz Bizottság kiadása, Budapest, 1927. p. 15 (OR-ZSE)
48. kép [p. 281]	Makói orthodox zarándokok az első világháborús neológ és orthodox emléktáblák előtt. Makó, 2004
49-50. kép [pp. 282-283]	Jovél hasisim – 60. évforduló. <i>Kol háOlám Kulo</i> 2004. jún. 04. pp. 24–25
51. kép [p. 284]	Izraelita hadviseltek [képmelléklet]. Megjelent: Hegedüs Márton: <i>Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma</i> . Az 1914–1918-as világháború emlékére. K.n., Budapest, 1940. p. 58 (OR-ZSE)
52. kép [p. 288]	Patrióta jelvény Ferenc József és Vilmos császár arcképével. (Bíró Ákos magángyűjteményéből)

A premodern-modern váltás keretében a hatalom a zsidó közösségekre egyre kevésbé tekintett saját hagyományaira hagyott, kollektív felelősséggel bíró testületként, hanem a közösségi szankció lehetőségeinek korlátozásával tagjait egyénként, a közösséget pedig a kései felekezetiesedés jegyében hitközségként kezelte. Ez egyfelől a közösségi minták újraértelmezése előtt, másfelől az individuumba építő polgári öntudat előtt nyitotta meg az utat. A neológ és orthodox intézményrendszer, azoknak a modern nemzeteszmehez és államhoz való viszonya, a dualizmus idején alakult ki, ahogyan a cionizmus is ekkor jelent meg Közép-Európában. A polgári öntudat pillére a világának középpontjában álló, azt formálni szándékozó egyén volt, akinek önmeghatározásában fontos helyet kapott a politikai elköteleződés. A neológ és orthodox zsidóság középrétegekhez tartozó tagjai egyaránt a modern magyar asszimilatív nemzeteszme keretében tekintettek önmagukra, a magyar nemzet részeként. A modern nemzeteszme és a szimbolikus politika fontos elemét képezte a sajtódiskurzusoknak. A kötet célja segíteni annak a megértését, hogy milyen társadalomtörténeti változásokon ment keresztül a magyarországi zsidóság önmeghatározása, rávilágítani a jelenkori diskurzusok történeti alapjaira, az egyes diskurzuselemek változó kontextusaira és jelentéstársításaira.

A kötet szerzői:

Fényes Balázs (1948) az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Szentírás és Talmudtudományi Tanszékének docense, a Bálint Sándor Valláskutató Műhely tagja. Fő kutatási területe: zsidó folklór, judaizmus.

Glässer Norbert (1979) az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa, a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékének adjunktusa, a Bálint Sándor Valláskutató Műhely tagja. Fő kutatási területe: vallási kultúra, polgárosodás, orthodox zsidóság.

Glässerné Nagyillés Anikó (1989) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkori Doktori Programjának doktorandája. Kutatási területe: első világháború közösségi emlékezete, vallási szocializáció és ifjúsági irodalom.

Zima András (1973) az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Történelem Tanszékének adjunktusa, a Bálint Sándor Valláskutató Műhely tagja. Fő kutatási területe: a modern kori zsidóság története, cionizmus Magyarországon, második világháború utáni zsidó sajtó.

ISBN 978-9-63306-401-6

9 789633 064016

SZEGEDI VALLÁSI NÉPRAJZI KÖNYVTÁR
BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS 50.

MTA-SZTE VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT
A VALLÁSI KULTÚRAKUTATÁS KÖNYVEI 19.